

ભારતીય દર્શનો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ભારતીય દર્શનો

પ્રવચન માળા

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સંકલનકાર
રતિલાલ જોશી
જિતેન્દ્ર સી. દવે

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

BHARTIYA DARSHANO
Lectures by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

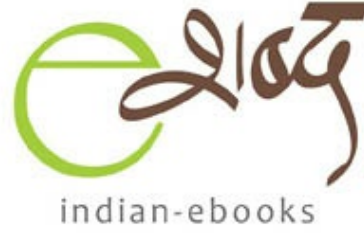
First Published: 1979
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-066-6

Rs. 60.00

GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

ब्रह्म सत्यं जगत्सत्यं मिथ्या मोहांधजीवितम्।
ईशभक्तिर्लोकसेवा हीत्येषा परमार्थता ॥

भारतीय दर्शनो

સમર્પણ

માનવજાતને રૂઢિઓ, કુસંસ્કારો તથા અજ્ઞાન અને
અંધશ્રદ્ધા મુક્ત કરવા જેમણે નિર્ભય થઈને પોતાનાં
તન, મન અને ધન હોમી દીધાં હોય તેમનાં ચરણોમાં

સાદર સમર્પિત

સચ્ચિદાનંદ

પુનર્મુદ્રણ પ્રસંગે સંકલનકારોનું નિવેદન

ઈ.સ. 1975ના મે માસમાં સર્વોદય આશ્રમ, વાલમમાં બ્રહ્મસત્રનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. સત્રનો સમયાવધિ લગભગ એક માસનો હતો. ભારતીય દર્શનો અને વૈદિક દર્શનોમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મમાર્ગના સમન્વય ઉપર જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તે અંગેની વિશદ ચર્ચા પરમ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદ મહારાજે આ શિબિરમાં દરરોજ લગભગ ચાર બેઠકોમાં કરી હતી.

દર્શનો અને ધર્મનો ગૂઢ રહસ્યોને સાદી અને સરળ ભાષામાં તથા દૃષ્ટાંતો આપીને સામાન્યજનભોગ્ય બનાવવા માટે પૂ. સ્વામીશ્રી યોગ્ય અધિકારી હતા. શ્રોતાઓ રસતરબોળ બની આ ગહન વિષયોના જ્ઞાન-પ્રકાશને ઝીલતા હતા.

આ શિબિરમાં જ માગણી થઈ કે પૂ. સ્વામીજીનાં પ્રવચનો થયાં તે લિપિબદ્ધ કરી પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવાં. પરંતુ મોટી મુશ્કેલી એ હતી કે જે બોલાયું તે જ સ્વરૂપે સંઘરી રાખવા માટે ન હતી ધ્વનિમુદ્રણની સગવડ કે ન હતી લઘુલિપિ લેખકની શિબિરમાં ઉપલબ્ધિ. કેટલાક શ્રોતાઓએ વ્યાખ્યાનોની નોંધો લીધેલી તે પૈકી પ્રાપ્ત તેટલી નોંધો ભેગી કરી. તે બધામાંથી સંકલન કરીને એક હસ્તપ્રત તૈયાર કરવામાં આવી.

શિબિરમાં ભારતીય દર્શનો ઉપર કહેવાયું તે ઉપરાંત બ્રહ્મસૂત્રો, ઉપનિષદ અને પાછળથી શ્રીમદ્ ભગવતગીતાના અધ્યાય 12 વિશે પણ પૂ. સ્વામીજીએ પ્રવચનો દ્વારા સમજ આપી. પરંતુ પ્રથમ પગલે માત્ર ભારતીય દર્શનો વિશે જે કહેવાયું તેનો જ સારસંગ્રહ તૈયાર કરવો એમ નક્કી કર્યું એટલે તૈયાર કરેલી હસ્તપ્રત પૂ. સ્વામીજીને મોકલી આપી. તેમાં તેઓશ્રીને એકસૂત્રતા અને કમબદ્ધતા બરાબર સચવાઈ નથી એમ લાગવાથી તેમણે તે બધું ફરીથી સંશોધિત કરી બીજી હસ્તપ્રત તૈયાર કરાવી. આ કામ સને 1976માં પૂરું થયું.

આનું પ્રકાશન અમદાવાદના ખ્યાતનામ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય મારફત કરાવવાનું વિચારી તેમને આ હસ્તપ્રત આપી. ત્યાંથી સલાહ મળી કે માત્ર પુસ્તક છપાવવા કરતાં આનાં પ્રકરણો ક્રમશઃ ‘અખંડ આનંદ’ માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરીએ તો વધુ વાચકોને આનો લાભ મળી શકશે. અમે પણ આ વિચાર સાથે સંમત થયા અને ડિસેમ્બર 1976ના અંકથી ‘ભારતીય દર્શન વિચાર’ એ શીર્ષકથી આ લેખમાળા પ્રસિદ્ધ થવા માંડી. પરંતુ 1978ના ઓક્ટોબર અંક સુધી એ પ્રસિદ્ધ થયા પછી ‘અખંડ આનંદ’ માસિકમાં આનું પ્રકાશન બંધ થઈ ગયું - કારણ ગમે તે હોય.

બીજી તરફ શિબિરમાં જોડાયેલા પૈકી ઘણા અન્ય જિજ્ઞાસુઓના પત્રો અને માગણીઓ આવવા લાગ્યાં કે તૈયાર કરેલી હસ્તપ્રત પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરી આપો. અમને પણ લાગવા માંડ્યું કે ‘અખંડ આનંદ’માં જે પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાં મૂળ વસ્તુમાંથી ઘણી કાપકૂપ થઈ છે અને તેથી જે અસલમાં કહેવાયું હતું તે જાણે સાવ નિર્જીવ બની ગયું છે. એટલે મૂળ હસ્તપ્રતનું જે લખાણ હતું તે સળંગ પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવાનું આ સાહસ કરવા અમે તૈયાર થયા અને ‘બ્રહ્મસત્ર પ્રબંધક સમિતિ’ની તથા પૂ. સ્વામીજીની સંમતિથી આ પ્રકાશન પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

આ પુસ્તકને વાંચવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં પ્રિ. જિતેન્દ્રભાઈ દવે અને પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીએ લખેલ પ્રાસ્તાવિક લેખ તથા પૂ. સ્વામીજીએ પ્રાક્કથનમાં કરેલી કેટલીક સૂચનાઓ વાંચી જવા વાચક મિત્રોને અમારી આગ્રહભરી વિનંતી છે. આમ કરવાથી પુસ્તકનું વસ્તુ ગ્રહણ કરતાં પહેલાં એ માટે વાચકે પોતાની માનસિક ભૂમિકા કેવી રીતે તૈયાર કરવી જોઈએ એ વાત સમજાશે.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં આપેલ વ્યાખ્યાનોનો સાર પણ અમે મૂક્યો છે. તે પણ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાગે છે.

પૂ. સ્વામીજીનો પરિચય ગુજરાતને કરાવવાની હવે જરૂર નથી. પ્રખરવિદ્વાન, પૂર્ણ કર્મયોગી અને માનવતાના ઉપાસક એવી આ સંપન્ન વ્યક્તિનો પરિચય કરાવવાની ધૃષ્ટતા કરનાર જ વામણો લાગે. એટલે માત્ર એમનાં ચરણોમાં ફરી વંદન કરીને આ પુસ્તકને અમે

વાચકના હાથમાં મૂકેલું – પ્રભુ એમાં અમને સહાય કરો એ પ્રાર્થના સાથે.

આમ 1975માં અપાયેલ વ્યાખ્યાનોની પ્રસિદ્ધિ 1978 સુધી કયા કારણે ઢીલમાં પડી તેનો ખુલાસો કરી વિરમીએ છીએ.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનકાર્યમાં અગાઉ સદ્ભાવ બતાવવા બદલ શ્રી નારણભાઈ પ્રભુદાસ પટેલ અને પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાના અમે આભારી છીએ.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ બ્રહ્મસત્ર પ્રબંધક સમિતિએ પ્રગટ કરી હતી. એ પછી એનાં બે પુનર્મુદ્રણો સદ્વિચાર પરિવારે પ્રગટ કર્યાં હતાં. હવેથી આ પુસ્તકના પ્રકાશનની જવાબદારી ગૂર્જર પ્રકાશને સ્વીકારી છે.

રતિલાલ જોશી

જિતેન્દ્ર સી. દવે

પ્રાક્ટ-કથન

‘ભારતીય દર્શનો-પ્રવચનમાળા’ને આકાર આપવાનું મોટું શ્રેય શ્રી રતિભાઈ જોશીને છે. વાલમના સર્વોદય આશ્રમમાં તેમણે જ ‘બ્રહ્મસત્ર’નું આયોજન કર્યું. એક માસ સુધી પ્રતિદિનની ચાર ચાર બેઠકોમાં મેં મારા વિચારો, અનુભવો અને તારણોને સંભળાવ્યાં. બ્રહ્મસૂત્ર, ઉપનિષદ, યોગસૂત્રો અને પાછળથી શ્રી ભગવદ્ગીતા આ ચાર તેના કેન્દ્રમાં હતાં. બ્રહ્મસત્ર કેવું રહ્યું તથા શ્રોતાઓ ઉપર તેની કેવી અસર થઈ તે મારાથી લખી શકાય નહીં. તે તો પોતાના વિષે પોતાનો જ અભિપ્રાય આપવા જેવું થયું ગણાય. પરંતુ લગભગ સહુની ઇચ્છા મેં કહેલા વિચારોને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવા-કરાવવાની હતી. ઘણા લોકો ટાંચણ કરતા. એક તો દાર્શનિક વિષય, તેમાં ઝડપથી વક્તવ્ય અને આવતા પારિભાષિક શબ્દો વગેરેના કારણે ટાંચણ કરનારા પણ કઠિનતા અનુભવતા અને જોઈએ તેવું ટાંચણ સંતોષપ્રદ ન થઈ શકતું. છતાં પ્રયત્નો તો ચાલતા જ રહ્યા. સત્ર પૂરું થયું. હું નિશ્ચિંત મને ચાલતો થયો. પણ શ્રી રતિભાઈનું સત્ર હવે જ શરૂ થયું. એમણે બને તેટલાં ટાંચણો ભેગાં કરી, ખૂબ શ્રમ કરી એક પાંડુલિપિ તૈયાર કરી, તેનું જ આ સંશોધિત સ્વરૂપ છે.

વક્તા તરીકે બે શબ્દો હું જેમ તેમ બોલી શકું છું પણ લેખક તરીકેનો મને કશો જ મહાવરો ન હોવાથી એક કસાયેલા લેખકની કલમમાં વિચારોને શબ્દસૃષ્ટિમાં મૂકવાનું જે જાદુ હોય છે તે મારામાં ક્યાંથી હોય? મને પોતાને લાગે છે કે યોગ્ય અસરકારકતા લાવી શકાઈ નથી, છતાં સરળ અને સહજ રીતે મેં મારા નિરાંતબરી વિચારો તથા તારણો મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે કે પાઠકો મારી દુર્બળતાને સમજી શકશે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનાથી કેટલાકને અણગમો પણ થાય એવું બનવાનો સંભવ છે. પોતાની માન્યતાના પક્ષમાં કોઈ બોલે અથવા લખે તો સહુને તે પ્રિય લાગે છે પણ કોઈ તેની આલોચના કરે તો સામાન્ય રે વ્યક્તિને તે ગમતું નથી હોતું. આપણે એક એવો વર્ગ પણ ઊભો કર્યો છે કે જે હંમેશાં સહુના વહાલા થવા, સહુનાં વખાણ કર્યા કરે છે. આવો વર્ગ જ “ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજા” જેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવામાં જવાબદાર હોય છે. ખુશામત કરવી સરળ છે, પણ કડવું સત્ય હિતબુદ્ધિથી બોલવું કઠિન હોય છે. સામાન્ય રીતે બધા જ પંથો, મતો, સંપ્રદાયો પ્રત્યે વ્યક્તિગત રીતે મને કોઈ વિરોધ નથી. લગભગ દરેક સંપ્રદાયમાં મારા મિત્રો તથા સ્નેહીઓ પણ છે. આ બધાનો સમન્વય થાય તેવા પ્રયત્નોમાં મને રસ છે, તથા તે માટે તક મળતાં મેં યથાશક્તિ પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. પરંતુ જ્યારે હું વ્યાસપીઠ ઉપર બેસું છું ત્યારે સત્યં વદિષ્યામિ ઋતં વદિષ્યામિ વાળો ઉપનિષદનો મંત્ર હૃદયમાં રાખીને બેસું છું. કોઈના ભયથી કે અન્ય કોઈ કારણસર હું ભાટપણું ન કરી બેસું તેની હું સાવધાની રાખું છું. ઘણી વાર મારાં કડવાં તથા કઠોર સત્યો કેટલાકના માટે આઘાત લગાડનારાં બની જાય છે. કોઈને આઘાત લગાડવાના હેતુથી હું તે બોલતો નથી, સહજ રીતે નીકળેલાં તે વાક્યો હોય છે. મારા કથનથી કોઈને આઘાત લાગ્યો છે એની મને જાણ થાય છે ત્યારે મને દુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ હું મારો ધર્મ છોડી શકતો નથી. તે જ વાતને મીઠાશથી કહેવાની કળા મારી પાસે નથી.

વળી સંપૂર્ણ ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં મને આર્થિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા માનવતાવાદનાં ક્ષેત્રોમાં અન્યાય તથા દુર્બળતાનાં ઢગલાબંધ દર્શન થયાં છે. એટલે તે ભૂલો, હેત્વાભાસો અને અન્યાયો પ્રત્યે મારું હૃદય હંમેશાં પીડાથી ઊભરાતું રહ્યું છે. બધાની માફક હું ભૂતકાળની પ્રત્યેક વાતની ભવ્યતા લોકોને બતાવ્યા કરું તો કદાચ ફૂલોના ઢગલામાં દબાઈ જાઉં તેટલાં ફૂલ મને મળે; પરંતુ ભૂલેલી જાતિને વધારે ભૂલમાં નાંખવાનું પાપ હું કરી ન શકું. મિથ્યા પ્રશંસાના અંધકારમાં રાતદિવસ ફસાઈ રહીને, “અમે જ મહાન હતા, અમે જ મહાન છીએ.” આવાં તારણોના તરંગોમાં રાયતી જાતિને મારે, ભૂંડાશ લઈને પણ કહેવું છે કે “જરા વાસ્તવિકતાને સમજો, આપવડાઈની વાતોથી હાથમાં કશું જ આવવાનું નથી. એ નશામાં પ્રતિદિન પતન જ થયા કરશે.” આવું કહેતાં મારે કશું સહન કરવું. પડે – કરવું પડે છે જ – તો તે માટે મારી પૂરી તૈયારી છે. હું સહન કરતો રહીશ અને મને જે સત્ય લાગશે તે પોકારતો રહીશ.

આ પુસ્તક એવા લોકોને સંતોષી નહિ શકે કે જેઓ અતિ જુનવાણી વિચારોના દાસ છે, અથવા જેઓ કોઈ પંથ કે મતના આંધળા

અનુયાયી છે. તેમને તો કદાચ આમાં કાંટા દેખાશે. કદાચ મારા ઉપર એમનો કોધ ભભૂકી ઊઠે એ પણ શક્ય છે. એવાઓને મારી કરબદ્ધ વિનંતી છે કે, “હું તમારો દુશ્મન નથી, મારા દષ્ટિકોણને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો – કદાચ તમે જે ચાહો છો તે જ હું કહી રહ્યો હોઈશ. તમારાં કોધ અને નિંદા મારા માટે આશીર્વાદ બની જાય તેટલી સહનશક્તિ અને મૈત્રીભાવ હું કેળવી શકું તો બસ!”

આ પુસ્તક કોઈ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર ગ્રંથ હોવાનો દાવો કરતું નથી. પરંતુ તે મતો ઉપર ચાલનારને થોડે દૂર સુધી ઝાંખી ઝાંખી રોશની પ્રદાન કરવાનું કામ કરી શકશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. એટલે મતમતાંતરોથી મુક્ત થઈને જેઓ સત્યની શોધમાં તત્પર થયા છે તેમના માટે આ પુસ્તક છે.

આ પુસ્તકમાં જે જે દર્શનોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે દાર્શનિક રીતે પણ પૂર્ણ નથી. પ્રત્યેક દર્શન માટે મોટા કદનો ગ્રંથ લખાય તોપણ તે પૂર્ણ ન કહેવાય. આ તો માત્ર ઉપરછલ્લી ચર્ચા જ છે. વળી કોઈ દર્શન માટે આ ચર્ચામાં પૂર્ણ માહિતી પણ નથી. માત્ર આંકડાઓ, પ્રક્રિયાઓ વગેરે બતાવવા પૂરતો પણ આ ગ્રંથ નથી. જેમને ક્યું દર્શન શું માને છે, તેની કઈ કઈ માન્યતાઓ છે એ વિષે માહિતી જોઈતી હોય, તેમણે કાં તો મૂળ ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ અથવા માત્ર એ જ દષ્ટિએ જેનું સંકલન કરેલું હોય તેવા ગ્રંથો જોવા જોઈએ. આ પુસ્તકમાં તો સામાન્ય માહિતી સાથે સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા માનવીય દષ્ટિકોણથી તુલનાત્મક વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન જ કર્યો છે. એટલે જેમને દર્શનોએ સમાજ ઉપર કેવી અસર પાડી, એ અસરથી સમાજ વધુ બળવાન બન્યો કે દુર્બળ થયો, ન્યાયી બન્યો કે અન્યાયી થયો વગેરે પાસાં તપાસવાની ઈચ્છા હોય તેમના માટે આ પુસ્તક છે.

મારા અજ્ઞાન યા વ્યક્તિગત દોષથી કોઈ દર્શન વિષે ગંભીર દાર્શનિક ત્રુટિ રહી ગઈ હોય તો સુજ્ઞ પાઠકો મને સૂચન કરશે એવી આશા રાખું છું. તેમનાં સૂચનો યોગ્ય હશે તો, પુનર્મુદ્રણ પ્રસંગે ધ્યાન આપવા યોગ્ય ગણીશ.

અંતમાં, શ્રી રતિભાઈ જોશી, શ્રી જિતેન્દ્રભાઈ સી. દવે, પ્રા. શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ મહેતા તથા તેમના સહકાર્યકરોને હું ખૂબ ધન્યવાદ આપું છું. તેમણે ખૂબ જ શ્રમ લઈને આ પ્રકાશનકાર્ય પાર પાડ્યું છે. એમની વારંવારની ટકોર તથા માગણીના કારણે જ આ સંકલનને કંઈક વ્યવસ્થિત કરી શકાયું છે, અન્યથા પ્રવૃત્તિમય જીવન તથા કલમ ચલાવવાની અરુચિના કારણે આ કાર્ય પૂર્ણ થઈ શક્યું ન હોત.

શ્રી ચિમનભાઈ ત્રિવેદીએ પ્રકાશનકાર્યમાં સહાય કરી આ પ્રકાશનને મૂર્તરૂપ આપવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. તેમને પણ ખૂબખૂબ ધન્યવાદ.

આ સિવાય જે કોઈએ પણ આ પ્રકાશનકાર્યમાં સદ્ભાવ, સહકાર બતાવ્યાં તે સહુને ધન્યવાદ.

સંકલનકારોનું ચીવટભર્યું નિરીક્ષણ હોવા છતાં પણ ગ્રંથમાં પ્રૂફદોષ, પ્રેસદોષ, વિષયદોષ યા પ્રસ્તુતીકરણનો દોષ રહી જવા સંભવ છે જ. ઉદાર પાઠકોને તે બધું સુધારી લેવા નમ્ર ભાવે વિનંતી છે.

સચ્ચિદાનંદ

ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,

દંતાલી-પેટલાદ, 388 450

14-4-'76 ફોન: (02697-252480)

પ્રતિભાવ

પરમ પૂજ્ય મહારાજ શ્રી સચ્ચિદાનંદજીનું નામ અને તેમનું વ્યક્તિત્વ ગુજરાતને હવે અજાણ્યું નથી. અપરિગ્રહી, નિર્ભીક, સ્પષ્ટવક્તા, રાષ્ટ્રીય અને માનવતાપ્રેમી સંન્યાસી તરીકે મારા ચિત્ત ઉપર તેમની ઊંડી છાપ પડી છે. ઉત્તર ગુજરાતના અમારા પંથકમાં તો મહારાજશ્રી અવારનવાર આવી, તેમનાં સ્વાધ્યાય પ્રવચન દ્વારા અમારી હૃદયની ‘બેટરીઓને’ પ્રદીપ્ત (charge) કરી જાય છે, તેથી લાંબા સમય સુધી અમે એમના શક્તિપૂંજના પ્રકાશથી અમારા જીવન-વ્યવહારને પ્રોજેક્ટવલ કરીએ છીએ.

પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસી તરીકે તેમનું વ્યક્તિત્વ અનેરું છે. જે સ્થળે જાય, એ સ્થળના લોકસમુદાયની ત્રુટિઓ, ક્ષતિઓ, ઊણપો-વ્યસનો તરફ આંગળી ચીંધે. એટલું જ નહિ, એ સ્થળેથી જે નાણાં-ભંડોળ એકત્ર થયું હોય, તે તે જ ગામ કે શહેરના બહુજન સમાજના હિતાર્થે સમર્પણ કરી દે. લક્ષ્મીનો તિરસ્કાર નહિ, પણ એ લક્ષ્મી પરબ, શાળા, સદાવ્રત, અન્નક્ષેત્ર, પુસ્તકાલય માટે સૌને સોંપી દે. સમાજમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું સમાજને અર્પણ કરી, પોતે સાચા સંન્યાસી તરીકે હળવા થઈ જાય. પેટલાદ પાસેના દંતાલી ગામમાં સ્થાપેલ તેમના આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને નિવાસની જેમ સુવિધા છે, તેમ દરિદ્ર, અપંગ, અસહાય માનવીઓ માટે દાળ-રોટીનું ભોજન નિત્ય આપવામાં આવે છે. સામાન્ય જનસમાજને જેમ તેઓ આકર્ષે છે તેમ બુદ્ધિજીવીઓ પણ તેમની જ્ઞાનપૂત વાણીથી પ્રભાવિત થાય છે. સ્વામીજી ચાતુર્માસની કથા કહે છે; તેમ કોઈ શાળા, મહાશાળા કે યુનિવર્સિટી, શિબિર કે પરિષદ કે કોઈ ઉદ્ઘાટન સમારંભમાં પ્રસંગને અનુરૂપ ચોટદાર પ્રવચન કરે છે. સેવા, શિક્ષણ અને સંસ્કારઘડતરનું ત્રિવેણીતીર્થ એટલે સ્વામીજી. સાદું જીવન, ઉચ્ચ વિચાર – એ એમના જીવનનું સૂત્ર છે. આથી જ આફ્રિકા, અમેરિકાની પ્રજા તેમને નિમન્ત્રે છે. અને એ દેશોની જનતાને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પયગામ તેઓ પહોંચાડે છે. રાષ્ટ્રવાદી અને માનવતાવાદી (Nationalist and Humanitarian) હોવાના કારણે ભારતના બૃહદ્ સાધુસમાજની અને ધર્મનો ઠેકો લઈ બેઠેલા મહંતોની, ધર્મસંમેલનોમાં કડક ટીકા કરે છે. જ્યારે દેશમાં દીન, દુઃખિયાં દરિદ્ર, દુર્બળોને જુએ છે ત્યારે તેમનું હૈયું વલોવાઈ જાય છે અને તેમના પ્રત્યેનો સમભાવ જાગી ઊઠે છે. એ સમભાવના કારણે કેટલીક વાર તેઓશ્રીની વાણીમાં પુણ્યપ્રકોપ દેખાય છે. એ પ્રકોપ સમાજના ધુરીણો, રાજકારણના અગ્રણીઓ અને ધાર્મિક જમાતના મોવડીઓને આઘાત આપે છે. આ પ્રકારનો આઘાત ઉપચાર (Shock Treatment) મૂળમાં તો સમાજનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવા માટે હોય છે અને બડેખાંઓના ઉપર જે સત્તા, સંપત્તિ કે અહંકારનું આવરણ જામ્યું હોય છે તેને દૂર કરવા માટે હોય છે. સદાય લોકહિત હૈયે ધરાવતા આ સાધુપુરુષ મારે મન સાચા અર્થમાં પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસી છે. દુષ્કાળસંકટ હોય કે રેલસંકટ હોય, મહારાજશ્રી પીડિતોની પાસે – ઠેઠ સૂઈગામ જેવા પછાત પ્રદેશમાં પહોંચી જાય છે. ત્યાં આસન જમાવી, એ પીડિત સમાજને અન્ન, દવા, શિક્ષણ આપવા માટે સક્રિય બને છે. આમ એમની પ્રવૃત્તિ શહેરના જ લોકો માટે નહિ, બૃહદ્ ગ્રામસમાજ સુધી વિસ્તરે છે. જનતા એ જ જનાર્દન છે. માનવસમાજની સેવા એ જ તેઓશ્રી માટે પરમાત્માની સેવા બની જાય છે. મારા મનમાં તો એવો ભાવ પણ જાગે છે કે આ દેશના આશરે એકાદ કરોડ સાધુઓ સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજીની માફક પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસી બને તો તેમનો ભગવો રંગ દીપી ઊઠે, સાધુવેશ શોભી ઊઠે અને ભારતની સંસ્કૃતિનો ધ્વજ ઝળહળતો ફરકી ઊઠે.

આવા કર્મનિષ્ઠ સાધુપુરુષ, એકાદ બે દિવસ અમારા પ્રદેશમાં આવે અને પ્રવચન કરીને ચાલ્યા જાય તેના કરતાં કંઈક સળંગસૂત્ર વ્યાખ્યાનો યોજી શકાય તો તેમના જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ લાભ અમને પ્રાપ્ત થાય. સ્વામીજી પાસે જે ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનું વિચારધન છે તેનું શાસ્ત્રસંમત રીતે હરણ કરી લેવું એ અમારી ઇચ્છા હતી. અમારી દાનત એ પણ ખરી કે અમારે મૂળ ગ્રંથો વાંચ્યા સિવાય, ભારતીય જ્ઞાનપરંપરાનાં મૂળ ક્યાં છે, અને જે તે વિચારશ્રેણીનો કેવી રીતે વિકાસ થયો, તે સ્વામીજી પાસેથી જાણી લેવું. તદ્દુપરાંત અમારો ઉદ્દેશ એ પણ ખરો કે જિજ્ઞાસુઓને પોતપોતાની શક્તિમતિ મુજબ સ્વતંત્ર અધ્યયન અને મનન માટે દિશાસૂચન મળે. સર્વોદય આશ્રમના સ્થાપક, જ્ઞાનવાંછુ, અને અમારા સૌના ઘડવૈયા સેવાધારી મુરબ્બી શ્રી રતિભાઈ જોશીના હૈયામાં આ જ ભાવ હતો. અમારા હૈયામાં તેનો પ્રતિભાવ જાગ્યો, અને એક દિવસે ભાથુ બંધાવી આશ્રમની ‘મેટાડોર’માં અમને સ્વામીજી પાસે ‘બ્રહ્મસત્ર’ના નિમંત્રણ માટે રતિભાઈએ

મોકલ્યા. શુભ સંકલ્પ સર્વદા ફળે છે. એ રીતે રતિભાઈનો સંકલ્પ ફળ્યો અને મહારાજે આખો વૈશાખ માસ આશ્રમમાં રહી, સવારે અને સાંજે ‘ભારતીય દર્શનો’ વિશે વ્યાખ્યાનમાળા આપવાનું અમારું નિમંત્રણ સ્વીકારી, અમને સૌને ઉપકૃત કર્યા.

આમ 1975ના મે માસમાં, પૂરા એક મહિના માટે, સર્વોદય આશ્રમ વાલમના ઉપક્રમે વ્યાખ્યાનમાળા યોજાઈ. આ વ્યાખ્યાનમાળાને શું નામ આપવું? મહારાજશ્રીએ “બ્રહ્મસત્ર” એ નામ સૂચવ્યું. પોતાને ભણવાનો વેદ વગેરે વિદ્યા ભણે છે તે બ્રહ્મયજ્ઞ. ચતુર્થયજ્ઞમાં બ્રહ્મયજ્ઞનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. ધર્મના પણ સ્કન્ધ છે: યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન. આ અધ્યયન-સ્વાધ્યાય એ પણ યજ્ઞ છે. આવા સ્વાધ્યાય કે બ્રહ્મયજ્ઞની લાંબા સમય સુધી પ્રવૃત્તિ તે ‘બ્રહ્મસત્ર.’ મનુષ્યને જંગલી દશામાં ન રાખતાં, એના દિલ અને દિમાગને સારાં કરવા માટે જે યત્નો કરવામાં આવે તે પણ સર્વોદયની જ પ્રવૃત્તિ ગણાય. સંસ્કાર શબ્દનો અર્થ મનુષ્યને પવિત્ર બનાવવાની ધાર્મિક ક્રિયા એવો થાય છે, એ અર્થમાં પણ બ્રહ્મસત્ર સર્વોદય આશ્રમ-વાલમનું સંસ્કારપર્વ બન્યું.

આ બ્રહ્મસત્રનો આરંભ પ્રાર્થનાથી અને સમાપન ધૂન અને ભજનથી થતું. પ્રાર્થના અને ધૂન વચ્ચે – ભારતીય દર્શનોનું મિષ્ટ પૂરણ પીરસાતું. મહારાજશ્રીએ પસંદ કરેલ ‘દર્શનો’ વિશે તો હું અલ્પજ્ઞ શું કહી શકું? અનધિકારીની એ ચેષ્ટા બને, જોકે આ પ્રાક્કથન – મહાપુરુષની ચિંતનિકાનું પ્રાક્કથન – હું કરવાવાળો કોણ? એ પ્રશ્ન મારા મનને મૂઝવે છે. એટલે પ્રસ્તાવના, પ્રાક્કથનને બદલે મેં મારા આ લખાણને પ્રતિભાવ કહ્યો છે. મહારાજશ્રીનાં પ્રવચનોનો આ પ્રતિભાવમાત્ર છે; તેની સમીક્ષા કે વિવેચન કે પ્રવેશિકા પણ નથી. એમની પાસેથી બ્રહ્મસત્રમાં મેં જે કાંઈ ઝીલ્યું, મનના કટોરામાં સંગ્રહ્યું તેનો અહીં સંક્ષેપમાં પ્રતિભાવ પાડું છું.

દર્શન એ સંસ્કૃત ધાતું ‘દશ્’ (પશ્ય) પરથી ઊતરી આવેલો શબ્દ છે. દર્શન એટલે જોવું તે. સત્યને નીરખવાની, જોવાની પદ્ધતિ. ‘મીમાંસા’ એટલે મનન, કોઈ તાત્ત્વિક વિષયની પરીક્ષા. દર્શન એટલે જોવાનું સાધન, એ અર્થમાં દર્શન એટલે તત્ત્વને જોવાનું સાધન. શ્રી કેદારનાથજીએ લખ્યું છે તેમ, “તે મૂળ દર્શનિકો વિશે વિચાર કરતાં તેમની સત્યજ્ઞાન વિશેની જિજ્ઞાસા, ઉત્કંઠા અને વ્યાકુળતા; તેને માટે લેવો પડેલો શ્રમ; તેમની સૂક્ષ્મ કુશાગ્ર, મર્મસ્પર્શી પણ વ્યાપક બુદ્ધિમત્તા, વિષયને આરપાર ભેદીને તેની પેલે પાર ઠેઠ સત્ય સુધી જઈ પહોંચનારી તેમની દીર્ઘ, ભેદક અને પવિત્ર દષ્ટિ, વગેરે વિશે મનમાં વિચાર આવતાં તેમને વિશે પરમ આદર થયા વિના રહેતો નથી.” આવાં દર્શનો અને દર્શનિકો વિશે ‘બ્રહ્મસત્ર’માં અમને સૌને દર્શન કરાવી મહારાજશ્રીએ જીવનનું પરમ પાથેય પૂરું પાડ્યું. મહાન દર્શનિકોનાં દર્શનને સરળ, લોકભોગ્ય ભાષામાં ગ્રામસમાજ સમક્ષ રજૂ કરી સ્વામીજીએ આ સત્ર દ્વારા લોકોને સન્માર્ગે દોર્યા.

વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર દર્શનો ‘આસ્તિક’ અને વેદનું પ્રામાણ્ય નહિ સ્વીકારનાર દર્શનો તે ‘નાસ્તિક’ એમ કહેવાય છે. સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા – આ છ આસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધદર્શનો – વેદનિરપેક્ષ વિચારસરણીના કારણે નાસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. જૈન અને બૌદ્ધદર્શનોને કેટલાક આસ્તિક કહે છે. કેવળ ચાર્વાકને જ નાસ્તિક દર્શન કહે છે. મહારાજશ્રીએ તેમની વ્યાખ્યાનમાળામાં આ બધાં દર્શનોનો પરિચય આપ્યો છે એટલું જ નહિ, તેમનું તુલનાત્મક અધ્યયન કર્યું છે.

ભારતીય દર્શનોની વિચારણા આવા સાધુ મહાત્મા દ્વારા બહુજનસમાજ સુધી પહોંચે છે. ભારતના ગ્રામપ્રદેશનો ખેડૂત કે મજૂર પણ ભારતીય દર્શનોના વિચારથી થોડોક પરિચિત હોય છે, કારણ કે આવા સાધુઓ, સંતો અને મહાત્માઓ દ્વારા આ જ્ઞાનભાથું પીરસાતું હોય છે. ‘બ્રહ્મસત્ર’માં હાજર રહેતી ભોળી ગ્રામ પ્રજા-વાલમ, પુદ્ગામ, ખંડોસણ, કાંસા, તરભ, ઇયાસરા, બાલીસણા, સંડેર, મણુંદ, ભાન્ડુ-નો ગ્રામસમાજ કે નારીસમાજ આ બધું બરોબર સમજે છે એમ નહિ, પણ પૂજ્યભાવે કે ધાર્મિક ભાવનાથી આ વ્યાખ્યાનો સાંભળીને થોડાક વિચારો તેના મનમાં ઝીલે છે. ભારતીય દર્શન ગ્રંથોને અને તેની વિચારધારને પ્રજાના મૂળ સુધી પહોંચતાં કરવામાં આ ‘બ્રહ્મસત્ર’નો મહત્ત્વનો ફાળો છે. આમાંથી જ કોઈ એક ખેડૂત, ફેરિયા, શિક્ષક કે તલાટીનું જીવન મહારાજની જ્ઞાનગંગાથી શુદ્ધ થઈ ઉજ્જવળ બન્યું હશે. આ રીતે જ આપણી દર્શનધારા વ્યવહાર સાથે સંકળાય છે. આમ ભારતીય દર્શનોની વિચારણા કોઈ ગણ્યાગાંઠ્યા ચિંતકો, વિદ્વાનો કે સંન્યાસીઓ પૂરતી સીમિત રહેતી નથી. એ તો સંતવાણી દ્વારા ઝમતી ઝમતી, ભારતના ખૂણેખૂણે પહોંચી છે. અનેક

પ્રકારની ભિન્નતાવાળા ભારતના લોકોને એકસૂત્રે બાંધતી એકતાનું આમાં જ દર્શન થાય છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મ સાથે વણાઈ ગયું છે. ધર્મના સત્યો ચકાસવાનું કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં સત્યો ઉપર વિશ્વ ટકી રહ્યું છે, એ બતાવીને તેને જીવનમાં ઉતારવાનું કાર્ય ધર્મ કરે છે. ભારતમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન એકબીજાથી અલગ નથી. સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજીનાં પ્રવચનોએ અને તેમનાં દૈનંદીય જીવને આ બાબતની વાલમમાં પ્રતીતિ કરાવી છે. રોજનું નિત્યકર્મ કરીને, ઉપાસના કરીને, સાદું ભોજન લઈને, એક માસ સુધી દર્શનશાસ્ત્રો, ઉપનિષદો અને છેવટના દિવસોમાં ગીતાના બારમા અધ્યાય ઉપર પ્રવચનો છ કલાક સુધી કરીને, સર્વોદય આશ્રમના ખૂણેખૂણે તેમના વિચારનો ધ્વનિ ગાજતો, ગુંજતો તેઓશ્રીએ કર્યો હતો. આશ્રમનું પવિત્ર વાતાવરણ અને મહારાજશ્રીની ધીરગંભીર પવિત્ર વાણીનો સંગમ, એક માસ સુધી રૂપેણના કાંઠે થતો જોઈને; રૂપેણનાં નીર ત્રિવેણીસંગમ રચવા ત્યાં વહી આવતાં, એવું ભાન મારા જેવાને સદાય થતું. રૂપેણની સંસ્કૃતિનો ઉદ્ઘોષ થતો મને ત્યાં સંભળાતો. વાલખિલ્ય મુનિનો આશ્રમ નવા સ્વરૂપે ખડો થતો મને દેખાતો. મારા જેવો અલ્પજ્ઞ, આ ત્રિવેણીતીર્થના સલીલનું પાન કરી કૃતકૃત્ય થતો.

મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનમાળા, વિચારની અનેક નાની નદીઓ આવીને દર્શનશાસ્ત્રની જાલવીમાં ભળી જતી. વિચારનો બોજ લાગે તે પહેલાં દૃષ્ટાંત, ટુચકો કે લઘુકથા રજૂ થતાં શ્રોતાગણ હળવો થઈ જતો. લોકોપદેશકને લોકો સુધી પહોંચવાનું હોવાથી, ઘણી વાર તેમના માનસિક સ્તર સુધી ઊતરી, તેમની આંગળી પકડી તેમને ઊંચે લઈ જવાનું કાર્ય પણ કરવું પડે છે. મહારાજશ્રી આ સરસ રીતે કરી શકે છે. તેઓશ્રી દૃષ્ટાંતો આપી કે અર્વાચીન સમાજને અનુલક્ષતો ટુચકો રજૂ કરી શ્રોતાગણને રસતરબોળ કરી મૂકતા. સમૃદ્ધ વિચારનો પિંડ એવી સરસ રીતે રજૂ થતો કે એ વિચારને આત્મસાત્ કરવામાં મુશ્કેલી પડતી નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાને સરળ બનાવવા આ વક્તા સદાય સભાન રહેતા. વિચારનો તંતુ જળવાઈ રહે તે રીતે જ કમબદ્ધ રીતે વ્યાખ્યાનોની રજૂઆત થતી. વચ્ચે કોઈ નારી મહારાજશ્રીનો ચરણસ્પર્શ કરવા આવતી, તો તે ઘટના મહારાજશ્રીને બાધારૂપ – અડચણરૂપ બનતી અને આંખના ઇશારાથી તેમનો અણગમો સમજાતો.

આ બ્રહ્મસત્રમાં અધ્યાત્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઉક્યનો થયાં, અને સમગ્ર સંસારની પરકમ્મા તો ચાલુ જ રહેતી. અહીં બેઠેલાં સૌ સંસારમાં રહી, તત્ત્વજ્ઞાનની પાંખે ચઢી મહારાજશ્રીની સાથે અનંતની યાત્રાએ પહોંચી જતાં હોય એવું મારા જેવાને લાગતું.

આ બ્રહ્મસત્રમાં દર્શનોનું તુલનાત્મક અધ્યયન થતું હોઈ, વિચારોની આલોચના કે સમીક્ષા પણ થતી. આલોચના સદા પ્રિય હોય એમ બને નહિ, તેથી કડવું પણ સત્ય કહેતાં સ્વામીજી અચકાતા નહિ. સત્યં વદિષ્યામિ, ઋતં વદિષ્યામિ એ જ એમનો મંત્ર હતો. ચાર્વાકોની સેવાને બિરદાવતાં પણ સ્વામીજી ખચકાટ અનુભવતા નહિ. એ જ રીતે વિશ્વના વાસ્તવિક પ્રવાહો કે વિજ્ઞાનની ઘટનાઓને ઉવેખતા પણ નહિ. ભારતીય પ્રજાની ભૂલો અને ધર્મના નામે ચાલતાં ધર્મિંગો પણ તેઓ દર્શાવતા અને એ રીતે આપણી ક્ષતિ અને ઊણપોને ઢાંકતા નહિ.

આ પુસ્તકમાં આ પ્રકારનું પરમ સત્યની ઝાંખી કરાવતું ચિંતન જિજ્ઞાસુને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. ભારતીય વિચારધારા સનાતન છે. સૌ એ ઝીલે અને આચરે એ જ તેનું પરમ ધ્યેય છે. આ વ્યાખ્યાન-શ્રેણીનું પણ એ જ પ્રયોજન હોઈ, તેને પુસ્તકાકારે પ્રગટ કરવાનું યોગ્ય માન્યું છે. આપણે તો એટલું જ ઇચ્છીએ કે શુદ્ધ વિચારો ચારે બાજુથી અમને પ્રાપ્ત થાઓ. એ માટે અમારાં મનનાં દ્વારો સદાય ખુલ્લાં રહો. સારા મિત્રની જેમ સારું પુસ્તક બીજાં સારાં પુસ્તકો વાંચવા પ્રેરે છે; આ નાનકડું પુસ્તક ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન કે દર્શનશાસ્ત્રનાં અન્ય પુસ્તકો વાંચવા આપણને પ્રેરશે એવા પ્રતિભાવ સાથે વિરમું છું.

(પ્રિ.) જિતેન્દ્ર અ. દવે

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,
વીસનગર (ઉ.ગુ.)

નવી દષ્ટિ

ઊંચો, પાતળો, તપકૃશ દેહ, જોતાં જ આંખને ઠારે એવું પ્રસન્નગંભીર કાન્તિમય વદન, પ્રેમ અને સમભાવ વરસાવતાં નેત્રો અને સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાંથી ફોરતી સેવાની લગન : અલ્પ સમય માટે પણ સ્વામીશ્રી સચ્ચિદાનંદજીના સંપર્કમાં આવનારના સ્મરણમાં દીર્ઘકાળ સુધી એમની સૌમ્ય મૂર્તિ સહેજે જડાઈ જાય છે. આપણા દેશમાં દર્શનને વર્ણન – વાણીમાં નહિ, પણ ગતિશીલ આચરણમાં મૂકનાર સંન્યાસીઓ વિરલ જોવા મળે છે. ત્યારે, આ વિનમ્ર, નિર્ભીક, કર્મઠ, બહુશ્રુત અને ઉદારમતવાદી સંન્યાસી આપણામાં નવી આશા, નવી શ્રદ્ધા અને નવાં મૂલ્યોનો સંચાર કરે છે. ઘસાઈ-કટાઈ ગયેલા શબ્દોને મહાન કવિ જેમ દ્યુતિમંત બનાવી ભાવકને રસવિભોર કરે છે તેમ આપણી આ જૂનીપુરાણી – ઘણાંને કાલાતીત લાગતી – સંન્યાસી સંસ્થાના આ અર્વાચીન પ્રતિનિધિ સંન્યાસી-જીવનનાં વિવિધ પરિમાણોને નૂતન ભાવનાથી પ્રદીપ્ત કરે છે.

આ પુસ્તકમાં સંગૃહીત ‘ભારતીય દર્શનો’ વિશેનાં એમનાં પ્રવચનો વાંચતાં, એમના સેવામય કર્મઠ જીવનની ધરીની ઝાંખી, ના, ઝાંખી જ નહિ, એનાં સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. પૂ. સચ્ચિદાનંદજીનો આપણાં વૈદિક અને અવૈદિક બાર દર્શનોનો અભ્યાસ અહીં સંક્ષેપમાં રજૂ થયો છે. એ ગ્રામપ્રજા સમક્ષ અપાયેલાં પ્રવચનો છે એટલે એમાં દર્શનો વિશેની પૂર્ણ માહિતીની કે અશેષ પૃથક્કરણાત્મક આલોચનાની અપેક્ષા ન જ રખાય. પોતે કોઈ પંથ કે સંપ્રદાયની કંઠી બાંધી નથી અને એવી કંઠી અન્યને બાંધવાની એમની ઇચ્છા પણ નથી, ઊલટાની ઘૃણા છે. તો બીજી બાજુએ વસ્તુલક્ષી દષ્ટિએ એમને જે યોગ્ય લાગ્યું તે, કોઈનીય શેહશરમમાં તણાયા વિના, કોઈને આઘાત લાગશે એની ચિંતા કર્યા વિના, વ્યવહારના કૂડાળામાંથી નીકળી જઈને, વિવેકદષ્ટિપૂત સત્યને નીડરતાપૂર્વક અહીં રજૂ કર્યું છે. એટલે, આ બસો ઉપરાંત પાનાંમાં આપણે જે પામીએ એ પૂર્વગ્રહ વિનાના નિર્ભેળ સત્યને પામીએ છીએ.

આ પ્રવચનોમાં દર્શનોનું પંખીદર્શન કરતાં કરતાં ભિન્ન ભિન્ન આચાર્યોના મતોની તુલના પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ એમની દષ્ટિ વળીવળીને એ દર્શનોના સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને માનવીય પ્રભાવ પ્રત્યે વળે છે, ઠરે છે. એટલે આપણને આ અભિગમનાં વિવિધ પાસાં તરફ અભિમુખ કરી આ સર્વ દર્શનોની લાક્ષણિકતાઓ – વિશેષતાઓ અને મર્યાદાઓ પ્રગટ કરી આપી, આપણી વિવેકશક્તિને સંકોરી – સંવર્ધી, સમન્વયના સા અને માનવતાના સંવાદ પ્રતિ આપણી ચિત્-ધારાને વાળી આપે છે. એથીસ્તો આ પૃષ્ઠોમાં ક્યાંક પ્રગટ થતા પુણ્યપ્રકોપ પાછળ માનવજાતની વેદનાનો ચિત્કાર, માનવહૃદયની આર્દ્રતા અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનની સ્વીકૃતિનો આગ્રહ છે; પરંતુ એ સર્વનું ધ્રુવ લક્ષ્ય તો માનવકલ્યાણની સંપ્રાપ્તિનું છે.

‘વ્યક્તિમાં પૂર્ણતાનો આરોપ કરીને આપણે ઘણી ગૂંચવણો ઊભી કરી છે’ એવી ભૂમિકા બાંધી એમણે યોગ્ય રીતે જ અવતારવાદનાં આશ્વાસનોએ પ્રજાને કરેલી હાનિ તરફ લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે, અને એક પણ શાસ્ત્ર ઈશ્વરચિત નથી એ મુદ્દાને સત્ય-ઉપાસકો માટે ઉપસાવી આપી, કોઈ એક ગ્રંથ કે વ્યક્તિ સાથે આપણી ચોટીને બાંધી ન દેવાની સાચી સલાહ પણ આપી છે; કારણ, વાડાબંધી અને સત્ય એક સાથે રહી શકતાં નથી એ એમની સ્પષ્ટ સમજ છે. વ્યક્તિપૂજા-વ્યક્તિવાદ વિશેનો એમનો અણગમો અહીં સબળતાથી રજૂ થયો છે. સાચા કર્મવીરોની ઉપેક્ષા માટે આપણામાં જોવા મળતા મૂલ્યાંકન-શક્તિના અભાવને અને પોતાને ભગવાન તરીકે ઓળખાવતી સ્વપ્રસિદ્ધિપ્રિય વ્યક્તિઓની જાળમાં ફસાઈ જવાને કારણે લોકજીવનમાં વ્યાપેલી અંધતાને એમણે આંગળી મૂકીને બતાવી આપ્યાં છે.

ધર્મે, બલિદાન કરતાં, અન્યાય સામે ઝઝૂમતાં શીખવવું જોઈએ અને એવો જ ધર્મ પ્રજાને સ્વમાની અને ખમીરવાળી બનાવી શકે, અને એમ ન થવાથી ભારત રાષ્ટ્ર તરીકે અને હિન્દુસમાજ તરીકે દુર્બળ અને પલાયનવાદી બન્યો એ એમનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન આ ગ્રંથમાં ઠેરઠેર સ્ફુટ થતું રહે છે. આપણાં અનેક દર્શનો ધર્મની બૌદ્ધિકતા પુરવાર કરવા માટે લખાયાં છે અને એમણે ધર્મને ટેકો આપ્યો છે; એથી સ્વામીજી ચાર્વાકના સમયની કરુણ ધાર્મિક દશાનો ખ્યાલ આપી, એ જડતાને હચમચાવનાર ચાર્વાકને ક્રાંતિકારી નિર્ભય વિચારક કહે છે અને અતિરેકના પડેલા પ્રત્યાઘાતો પણ આપે છે, અને એ દર્શન કેમ ન ટક્યું એનું કારણ આસ્થાપ્રધાન ભારતીય જીવનપ્રણાલીમાં જુએ

છે. બૌદ્ધદર્શનના ઊગમની યોગ્ય રૂપરેખા આપી, ચાર આર્ય સત્યોનો પરિચય કરાવી, બુદ્ધનાં વાણી-વર્તનને સમુચિત અંજલિ પણ આપે છે. બૌદ્ધમતની માન્યતાઓ અને એનાં વિવિધ પાસાંની સમીક્ષા કરતાં પોતાનો મતભેદ પણ પ્રગટ કરતા જઈ એમણે એના વિવિધ તબક્કાઓનું ઝીણવટભર્યું તર્કયુક્ત પૃથક્કરણ કર્યું છે અને થયેલી હાણને તારવી આપી છે. જૈનદર્શનની વિશેષતાઓનો સરલ, વિગતપૂર્ણ પરિચય આપી એમણે એના સ્યાદ્વાદને મહામૂલા રત્ન તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને કર્મવાદને કારણે એમાં દેખાતા તપના માહાત્મ્યને ઉપસાવી આપ્યું છે.

સાંખ્યદર્શનની મુખ્ય મુખ્ય બાબતોની સમજૂતી પછી, યોગદર્શનની સંક્ષિપ્ત સમજ આપીને એમણે ન્યાયદર્શનનો સવિસ્તર પરિચય કરાવ્યો છે. નૈયાયિકોને સાચા અર્થમાં ઈશ્વરવાદી તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આધુનિક વિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં એની વિશેષતા તેમ જ એના પુનર્મૂલ્યાંકનની આવશ્યકતા નિર્દેશી છે અને એના આસ્તિકો માટેના ઈશ્વરવાદની તેમ જ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં એણે આપેલી નવી દૃષ્ટિની એમ એના બંને ઉપકારોની પણ વાત કરી છે.

પૂર્વમીમાંસાદર્શનની ચર્ચાની ભૂમિકામાં જ ‘કર્મકાંડની લાંબી અને ગૂંચવણભરેલી ક્રિયાપ્રક્રિયાઓથી ભરેલા આ દર્શને ધર્મને સરળ, સહજ તથા સર્વજનયોગ્ય બનાવવાને બદલે વધુ જટિલ તથા એક વર્ગ પૂરતો જ મર્યાદિત કરી દીધો’ એમ જણાવી, વૈદિક ધર્મના પતન માટે મીમાંસકોને જવાબદાર ગણ્યા છે, અને રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ દેશને પંગુ બનાવવાની આ દર્શનની જવાબદારીનું તેમ જ વર્તમાન યુગમાં યજ્ઞ નિમિત્તે થતા અન્ન-ઘીના વ્યયનું વેદનાભર્યું નિરૂપણ કર્યું છે.

ઉત્તરમીમાંસાદર્શન-બ્રહ્મસૂત્રનાં અદ્વૈતપરક અને દ્વૈતપરક ભાષ્યોનું વર્ગીકરણ કરી, અવ્યાવહારિક-નિષેધાત્મક ફિલસૂફીવાળો અજાતવાદ માત્ર તરંગીવાદ કેવી રીતે બની રહ્યો તેની, અને તેના વિકાસ જેવા લાગતા વિવર્તવાદની વિશદ સમજૂતી આપી છે. માયાવાદની પ્રક્રિયાઓમાં ‘ડબલ રોલ’ કેવા જોવા મળે છે એ દર્શાવી, સ્વામીજી, માયાવિશિષ્ટબ્રહ્મ એ શબ્દને વદતોવ્યાઘાત ગણીને માયાવાદને પોતાને જ માયાના એક પટારા તરીકે ઓળખાવે છે. એના અવાસ્તવિક દૃષ્ટાંતોની અસંગતિ એમણે દર્શાવી છે. ઉપરાંત અવચ્છેદકવાદ અને પ્રતિબિંબવાદની પણ વિગતે સમીક્ષા કરીને, માયાવાદને ગુપ્ત નાસ્તિકતા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. માયાવાદીઓના ‘ડબલ રોલ’માં ભાગ ભજવતી પ્રાતિભાસિક, વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એ ત્રણ સત્તાઓનો પણ અહીં વિમર્શ થયો છે. આ દર્શનના નિરૂપણમાં સ્વામીજીની તેજસ્વી દૃષ્ટિનો આપણને આત્માદક અનુભવ થાય છે.

સમાજને ન્યાય, પુરુષાર્થ અને સમસ્યા સામે ઝઝૂમવાની પ્રેરણા આપે એવી ફિલસૂફીની સ્વામીજીને અપેક્ષા છે. આપણા આચાર્યો આમાં શી રીતે નિષ્ફળ ગયા એ, વર્તમાન અવદશાનાં દૃષ્ટાંતો આપી, એમણે સંક્ષેપમાં પણ વેધકતાથી સમજાવ્યું છે. આઠમીથી અઢારમી શતાબ્દી સુધીમાં દુઃખ-દારિદ્ર્યમાં પીડાતા આપણા દેશને આપણા આચાર્યોએ સારી દિશાનો માર્ગ ચીંધવાને બદલે ‘મિથ્યાત્વની અફીણગોળી’ ખવડાવીને કેવો ઘેનમાં નાખ્યો હતો અને સમસ્યાઓથી ભાગી છૂટવાની કળાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું એનું વ્યથાસભર આલેખન કરી સમાજ, રાષ્ટ્ર કે ધર્મ-અધ્યાત્મને કેવા ફટકા પડ્યા હતા તે નિર્દેશ્યું છે. જોકે પ્રાચીનકાળથી આપણે ત્યાં દર્શનો હતાં તેથી ધર્મઝનૂન વિકસ્યું નહિ એ ભારતના સૌભાગ્યની પણ એમણે નોંધ લીધી છે. તો ‘સામાન્ય રીતે આપણા પંડિતગ્રંથોમાં ઉચિત શાલીનતા સચવાઈ નથી’ એવી ટકોર પણ કરી લીધી છે. દ્વૈતવાદનાં દર્શનોની ભક્તિપ્રધાનતા ઉલ્લેખી હિન્દુપરંપરામાં જળવાયેલા ભક્તિભાવને એનું અર્પણ કહ્યું છે, પણ એ ફિલસૂફીનું નહિ તેટલું લાગણીનું ક્ષેત્ર હોવાથી એને વિશે વિશેષ ચર્ચા કરી નથી.

સ્વામીજીએ બુદ્ધિ અને આસ્થાનો, ભૌતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાનો સમન્વય ઇષ્ટ ગણ્યો છે. અશાંતિ જન્માવતી કોરી ભૌતિકતા અને દારિદ્ર્ય લાવતું કોરું અધ્યાત્મ સમન્વિત થવાં ઘટે એવું ઇચ્છીને જણાવ્યું છે કે ‘અધ્યાત્મવાદનો મહેલ ભૌતિકતાના સુદૃઢ પાયા વિના રચી ન શકાય.’ એથી જ વિજ્ઞાનને ધર્મ કે અધ્યાત્મવિરોધી ગણવાને બદલે વિજ્ઞાનથી આપણે પોષેલી ભ્રાંતિઓ તૂટી પડે એ માનવકલ્યાણ માટે ઇષ્ટ ગણી છે અને એ બંનેના સત્યપ્રાપ્તિના લક્ષ્યને પુરસ્કારી એના સમન્વયની હિમાયત કરી છે.

આ રીતે આ પ્રવચનોમાં કેવા સંયોગોમાં કયું દર્શન પ્રગટ્યું એની ઐતિહાસિક રૂપરેખા પણ મળે છે અને એ કેમ ન ટક્યું એનાં

કારણોની તપાસ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ દર્શનોના પ્રદાનની, એનાં સારતત્ત્વો-પ્રતિપાદનોની, એનાં વિવિધ પાસાંની આલોચના સાથે એમાંનું શું સ્વીકાર્ય અને શું અસ્વીકાર્ય છે એ વિશે, રાગદ્વેષ વિના, આકોશ વિના, સત્યશોધકની સ્પષ્ટતાથી, નીડરતાપૂર્વક અહીં કહેવાયું છે. સમાજ-રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ થયેલી દર્શનોની આ પર્યાલોચનામાં સ્વામીજીની તેજસ્વી મેધાનાં, મુદ્દાસર રજૂઆતનાં, દૃષ્ટાંતોથી વિષયને સુગમ્ય અને રસિક બનાવવાની પ્રવચનકારની આકર્ષક શૈલીનાં અને દર્શનોના પ્રભાવના વર્ણનમાં માનવકલ્યાણના કેન્દ્રબિન્દુનાં આપણને સુભગ દર્શન થાય છે. આ બધું એકત્રિત થઈને આ પ્રવચનો વાંચતાં, આપણા ચિત્તમાં સ્વામીજીની નીડર સેવાપરાયણ સૌમ્ય મૂર્તિ તરી રહે છે.

આ પ્રવચનો વાંચતાં આપણાં દર્શનોને સમજવાની નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રવચનો અપાયેલાં ત્યારે સ્વામીજીની વાણીથી વંચિત રહી ગયેલાં મારા જેવાં અનેકોને એમના આ અક્ષરલોકનું સાંનિધ્ય પ્રેરક થઈ પડશે, અને આ સુલભ કરી આપનાર સર્વને હૃદયનાં અભિનંદન સાંપડશે.

ચિમનલાલ ત્રિવેદી

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ,
સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૭

ભારતીય દર્શનો

*

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

[બ્રહ્મસત્રના પ્રારંભે પૂ. સ્વામીજીએ આ શિબિરમાં જોડાનારની કેવી માનસિક ભૂમિકા હોવી જોઈએ તે અંગે માર્ગદર્શન આપતું વ્યાખ્યાન આપેલું તે ઉપરથી કરેલી નોંધ રજૂ કરી છે. -સંકલનકારો]

स्वाध्यायप्रवचनाभ्याम् न प्रमद्वितव्यम्।

સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચનમાં કદી પ્રમાદ કરવો જોઈએ નહિ. આ ઉપનિષદનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે. ગુરુકુળમાં આચાર્યોની સમીપે અંતેવાસી તરીકે રહ્યા પછી, વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરીને ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા ગુરુની વિદાય લે તે દિવસે, ગુરુ તેને ઘણાં ઉપદેશ-વાક્યો સંભળાવે છે. તેમાંનું આ એક છે. વિષય અને દ્રવ્યલોભ એ વિદ્યા તથા ઉપાસનાનાં વિરોધી છે. હમણાં સુધી જે બ્રહ્મચારી હતો અને હવે જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવાનો છે તેની સામે આ બન્ને ખાડાઓ રહેવાના જ છે. એમાં જીવન અટવાઈ ન જાય એટલે ચેતવણી રૂપ, સાવધાની રૂપ આ તથા આના જેવાં બીજાં વાક્યો દીક્ષાન્ત પ્રવચન સ્વરૂપે ગુરુ કહે છે. ‘આળસ’નો અર્થ કર્તવ્યને આગળ ઉપર ધકેલતા રહેવું તેવો છે. ત્યારે ‘પ્રમાદ’નો અર્થ કર્તવ્ય કરવું જ નહિ, કર્તવ્યની ઉપેક્ષા કરવી એવો છે. ઘણા માણસો માટે ‘આળસ’નું કારણ તેમનો સ્વભાવ હોઈ શકે છે. સામાન્ય માણસ શરીર ભારે થઈ જવાથી અથવા વ્યસનો સાથે જકડાઈ જવાથી આળસુ બનતો હોય છે. પરંતુ આળસ કરતાં પ્રમાદ ભયંકર દોષ છે. આળસમાં તો થોડા સમય પછી, સ્વસ્થ થયા પછી પણ કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે, જ્યારે પ્રમાદમાં તો કર્તવ્યનું વિસ્મરણ જ હોય છે. સંયુક્તાના મોહપાશમાં પૃથ્વીરાજ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી ગયો! પ્રમાદી બની ગયો! બસ! આવું થાય તે જ પ્રમાદ! ગૃહસ્થાશ્રમના પ્રારંભમાં જ દિશાશૂન્ય, અવિવેકી વ્યક્તિ સહજ રીતે આ દોષમાં પટકાઈ પડતી હોય છે. એટલે ઋષિ વિદાય લેનાર શિષ્યને વ્યંજનામાં કહે છે.: “તું કદી સ્વાધ્યાય કે પ્રવચનમાં પ્રમાદ ન કરીશ. અથવા તો મળતા આરામમાં સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચનને ભૂલી ન જઈશ.”

સ્વાધ્યાયનો અર્થ

સ્વાધ્યાયનો અર્થ થાય છે: સ્વસ્થ અધ્યાય. જેમાં પોતાનો (આત્માનો) અધ્યાય (જ્ઞાન) આવતો હોય તે વિદ્યા. સ્વાધ્યાયમાં આત્મલક્ષી, અધ્યાત્મલક્ષી શાસ્ત્રોનું વાચન, ચિંતન, મનન, વાર્તાલાપ વગેરે તત્ત્વોનું સમીકરણ થતું હોય છે, એટલે સ્વાધ્યાય જિજ્ઞાસુઓ માટે છે. સામાન્ય જનતા કદાચ તેમાં રસ ન પણ લે – ન મેળવી શકે. સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ ન કરવાનું કહેવા પાછળ એક બીજો પણ હેતુ છે. ભણેલી વિદ્યાને ફરી ફરીને ભણવામાં કે ભણાવવામાં ન આવે તો વિદ્યા શનૈઃ શનૈઃ વિસ્મૃત થઈ લુપ્ત થતી જાય છે. વિદ્યાને લુપ્ત કરી દેવી એને આપણામાં પાપ માન્યું છે. યોગ્ય પાત્રમાં તેનું વિતરણ કરવું જ જોઈએ. આપણામાં માન્યતા છે કે જો કોઈ ધનવાન વ્યક્તિ પોતાના ધનનો યોગ્ય વ્યય કર્યા વિના મૃત્યુ પામે તો મરણ પછી સાપ બને છે; તેમ વિદ્યાના માટે પણ કહેવાય છે કે જો કોઈ વિદ્યાનું દાન કર્યા વિના મરી જાય તો તે બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે. એટલે ભણવું જેમ કર્તવ્ય છે તેમ ભણાવવું એ પણ કર્તવ્ય છે. આપણે માનીએ છીએ કે માણસે જીવનમાં ત્રણ ઋણ – દેવઋણ, પિતૃઋણ તથા ઋષિઋણ – ચૂકવવાનાં રહે છે. ઋષિઋણ તે પૈકીનું એક છે. વિદ્યાના પ્રચાર-પ્રસાર માટે પોતાની શક્તિ પ્રમાણેનાં બધાં કર્તવ્યો કરવાં એ ઋષિઋણ-મુક્તિનો રસ્તો છે. વિદ્યા એ માત્ર વ્યક્તિની સંપત્તિ નથી પણ સમાજ તથા રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે, એટલે વિદ્યાને વ્યક્તિની મનસ્વિતા ઉપર છોડી ન દેવાય, “તું ભણ્યો છે, કોઈએ તને ભણાવ્યો છે, તને ભણાવવામાં કોણ જાણે કેટલાયે લોકોએ સહયોગ કર્યો હશે. માટે તારે પણ તારી શક્તિને વિદ્યાના વિકાસમાં ખર્ચવી જોઈએ!” જો વ્યક્તિ એમ ન કરે તો તે ઋષિઋણી કહેવાય. વેદ આ તત્ત્વને બરાબર સમજાવવા પ્રારંભમાં જ એક વાક્ય કહે છે: શ્રુતં મે ગોપાય। (મેં જે સાંભળ્યું છે તે તેનું રક્ષણ કરવા સાંભળ્યું છે) અર્થાત્ હું જે કંઈ ભણ્યો છું તેનું પૂરેપૂરું રક્ષણ કરીશ.

ઘણાં વર્ષો પહેલાં જ્યારે સંસારમાં લિપિની શોધ નહોતી થઈ ત્યારે પણ અહીં (આ દેશમાં) ભણવા-ભણાવવાની પ્રક્રિયા ઘણી ઉત્તમ કક્ષામાં હતી ત્યારે જે અધ્યયન થતું તે મૌખિક થતું અને કંઠસ્થ કરી લેવાતું. આથી જ વેદનું નામ શ્રુતિ રાખવામાં આવ્યું. અનુશ્રવ

(સાંભળવામાં આવે તે) પણ રાખ્યું. જેને કોઈની પાસેથી સાંભળીને જ ભણાય તે અનુશ્રવ અથવા વેદ. શિષ્ય વિદ્યાનું રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે એ પછી જ ગુરુ તેને વિદ્યાદાન કરે. વિદ્યાનું રક્ષણ વિદ્યાને કે પુસ્તકોને પટારામાં પૂરી દેવાથી થઈ ન શકે. જેમ જેમ તેનું દાન કરવામાં આવે તેમ તેમ તેનું રક્ષણ તો થાય જ પણ ભણાવનારની વિદ્યાનો ખજાનો ઓછો થવાને બદલે વધતો જ જાય. કહ્યું છે કે:

सरस्वती के भंडार की एक अनोखी बात।

ज्यों ज्यों खरचे त्यों त्यों बढ़े, बिना खरच खुटी जात।।

ગુરુ પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા કે ‘હું વિદ્યાનું રક્ષણ કરીશ.’ તે પૂરી કરવા પણ પ્રતિદિન સ્વાધ્યાય કરવો-કરાવવો આવશ્યક થઈ જાય છે. શિબિરાર્થીઓ પણ આ વાત પોતાના વિષે વિચારે!

સ્વાધ્યાય માટે પાત્રતા

સ્વાધ્યાય માટે આટલા ગુણો આવશ્યક છે: શાસ્ત્રશ્રદ્ધા, આચાર્યશ્રદ્ધા, આત્મજિજ્ઞાસા, તત્ત્વજિજ્ઞાસા, મતમતાંતરોના રાગદ્વેષથી મુક્તિ, તીવ્ર બુદ્ધિ, અને છેવટમાં સત્ય તથા તથ્યને જાણવાની તથા ગ્રહણ કરવાની તત્પરતા. આમાંનો એક પણ ગુણ જેની પાસે નહિ હોય તે ભાગ્યે જ સ્વાધ્યાય કરી શકશે. કદાચ કરશે તો તેને રસ નહિ આવે, અથવા તે વિપરીત ભાવને પણ પ્રાપ્ત કરે. એટલે સ્વાધ્યાયમાં ભલે થોડા માણસો આવે પણ જેટલા આવે તેટલા પાત્રતાયુક્ત હશે તો સ્વાધ્યાય નિષ્ફળ નહિ જાય. સહુએ પોતપોતાના દ્રષ્ટા થવાનું છે. સ્વાધ્યાય એટલા માટે જ છે કે એના વડે વ્યક્તિ પોતાને બરાબર જાણી શકે, ઓળખી શકે.

પ્રવચનનો અર્થ

સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનના અર્થમાં ફેર છે. સ્વાધ્યાય ગ્રંથને અધીન થઈને કરવાનો હોય છે; જ્યારે પ્રવચનમાં ગ્રંથ, પૂર્વપુરુષો, વર્તમાનયુગ, વર્તમાન સંદર્ભો, દેશ, સમાજ તથા વ્યક્તિના પ્રશ્નો વગેરે અનેક બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને વક્તા પોતાના વિચારો, અનુભવો અને દષ્ટિકોણને પ્રસ્તુત કરતો હોય છે. એક રીતે પ્રવચનમાં વક્તા વધુ સ્વતંત્ર હોય છે. પ્રવચનની શૈલી પણ અપેક્ષાકૃત સરળ હોય છે, જેથી તે વધુ લોકભોગ્ય બનતું હોય છે.

જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિ જ્ઞાતા પાસે સ્વાધ્યાય કરે અને સામાન્ય માણસ આગળ પ્રવચનકાર પ્રવચન કરે એ બન્ને કર્તવ્યો છે. આ કર્તવ્યો જે કરતો રહે તેમાં તેનું, લોકોનું અને વિદ્યાનું – સર્વેનું હિત છે એવું ઋષિનું કથન છે.

આપણે કોઈના પણ સંપર્કમાં અથવા સહવાસમાં આવીએ ત્યારે એક મુદ્દા તરફ ખૂબ સાવધાની રાખવી જોઈએ. બને તો એના ગુણોને પોતાના જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવો; પણ એના દોષોનું અનુકરણ ન કરવું. અનુયાયી વર્ગમાં અનુકરણવૃત્તિની પ્રબળતા હોય છે, જેથી તે ઘણી વાર દોષોનું પણ અનુકરણ કરી બેસતો હોય છે. અનુકરણ કરનાર વ્યક્તિઓનો વર્ગ વધી ગયા પછી તે દોષને જ આદર્શનો જામો બુદ્ધિવૈભવથી પહેરાવી દેવામાં આવે છે. અને અંતે આવો કોઈ દોષ પણ કોઈ ધર્મ કે ધાર્મિક કાર્ય બની જતું હોય છે. એક વાર હું ફરતો ફરતો કલકત્તાના બેલુર મઠમાં ગયો. સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને સ્વામી વિવેકાનંદની આ પુણ્યભૂમિને નિહાળવાની મને તીવ્ર ઝંખના હતી. ત્યાંનું ભવ્ય મંદિર તથા બીજી ઇમારતો વગેરે જોઈને મને ખૂબ જ આનંદ થયો પણ એક વાતે મને ધક્કો લગાડ્યો. ત્યાં જે મહાત્માઓ હતા તેમાંના મોટા ભાગનાઓને મેં છૂટથી સિગારેટ પીતા જોયા. આ શું? આવા ત્યાગીઓ પણ બાબુઓની માફક સિગારેટના ધુમાડા કેમ કાઢતા હશે? પછી ખ્યાલ આવ્યો! ઓહ! રામકૃષ્ણ દેવ કોઈ બીમારીના કારણે હોકો પીતા અને સ્વામી વિવેકાનંદ પણ કોઈ વાર સિગારેટ પીતા એટલે આ, અનુકરણ નહિ કરવા જેવી બાબતનું પણ અનુકરણ થઈ ગયું. જાણે કે શ્રી રામકૃષ્ણ કે શ્રી વિવેકાનંદ થવા માટે બીજી વાતો જીવનમાં ઊતરે કે ન ઊતરે, સિગારેટ તો જીવનમાં ઊતરવી જ જોઈએ! જો ગુરુ સાવધાની ના રાખે તથા શિષ્યમાં વિવેકબુદ્ધિ ના વિકસે તો ઘણી વાર આંધળું અનુકરણ થઈ જતું હોય છે. ભૂંડામાં ભૂંડી વસ્તુ પણ જો દોષ મટી સ્થિર થઈ જાય તો તેની ભૂંડાશ એ પછી દોષ મટીને આદર્શ બની જાય છે. અને આમ જ સિગારેટ, ગાંજો, તમાકુ વગેરેનો ઉપયોગ ના કરનાર જાણે સાધુ જ ન કહેવાય તેવું માનનારો વર્ગ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો થતો જાય છે. એટલે વિદ્યાય પ્રવચનના અંતમાં

આચાર્યોએ એક ઘણી મહત્ત્વની વાત કરી છે: યાન્યસ્માકમ સુચરિતાનિ તાન્યેવ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇતરાણિ।। (અમારામાં જે સદાચરણો તેં જોયાં હોય તેનું જ અનુકરણ કરજે, બીજાનું નહિ.)

વ્યક્તિમાત્ર દુર્બળ છે

સામાન્ય વ્યક્તિની વાત એક બાજુ મૂકીએ: પરંતુ સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિ પણ કોઈ જગ્યાએ દુર્બળ હોય છે. એક તરફ એ વ્યક્તિની પ્રબળતાનો કોઈ છેલ્લો આંક ન હોય અને બીજે છેડે તેની પામરતા પણ વિદ્યમાન હોય. વ્યક્તિમાં પૂર્ણતાનો આરોપ કરીને આપણે ઘણી ગૂંચવણો ઊભી કરી છે. એમાં વાસ્તવિકતા નથી; ભાવુકતા છે. ભાવુકતા ઘણી વાર મમળાવવા પૂરતી મીઠી હોય છે પણ વાસ્તવિકતાવિહીન ભાવુકતા સમાજ માટે વ્યવહારિક બની શકતી નથી. અસંબંધને, અસંભવને આપણે જ્યારે સામાજિક વ્યવહારના ધરાતલ ઉપર બેસાડવા માંગીએ છીએ ત્યારે – બસ ત્યારે જ – આપણે સમાજને પતનની કરુણ દિશામાં ધકેલવાનું શરૂ કરીએ છીએ. ભૂતકાળની તેમજ વર્તમાનકાળની એવી ઘણી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આપણે એવો અભિગમ ધરાવતા હોઈએ છીએ કે તેઓ કદી ભૂલ કરે જ નહિ; તેઓ તો પૂર્ણથી પણ પૂર્ણ હતા અથવા છે, વગેરે વગેરે. સાચી વાત એ છે કે દરેક જણથી ભૂલ થઈ છે અને ભૂલો થતી પણ રહેશે. માણસ એ માણસ જ છે; ભગવાન નથી.

પરંતુ આપણે કોઈની ભૂલના કારણે એનો તિરસ્કાર કે એની ઉપેક્ષા ન કરીએ. આ તો વ્યક્તિમાત્ર માટેની વાસ્તવિકતા છે એમ માનીને ચાલવું જોઈએ. એના ગુણો, એની વિશિષ્ટ કૃતિઓ વગેરે તરફ જ માત્ર જોઈએ અને તેનું જ અનુકરણ કરીએ. આમ કરવાથી ભૂતકાળની કે વર્તમાનકાળની કોઈ પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પ્રત્યે આપણને અણગમો નહિ થાય, સાચો આદર પ્રગટ થશે. આંધળા આદર કરતાં, થોડો ઓછો છતાં સાચો આદર, વધારે કલ્યાણકારી હશે. એટલે ઋષિ કહે છે કે “અમારા સદાચરણોનું જ અનુકરણ કરજે; મિથ્યાચારનું ના કરીશ. અમે પણ માણસ છીએ, માણસની સાથે વળગેલી કેટલીય જન્મજાત દુર્બળતાઓથી ગ્રસ્ત છીએ. તેથી જાણતાં કે અજાણતાં અમારાથી પણ કાંઈક મિથ્યાચરણો થઈ ગયાં હશે. તેથી તું ‘આમ મારા ગુરુજીએ કર્યું હતું માટે હું પણ તેમ કરું’ તેવું માનીને તેનું અનુકરણ ના કરીશ. અમારી એ વૈયક્તિક દુર્બળતા હતી એમ સમજીને એ તારે જતી કરવાની છે.”

એક મહાત્મા હતા. બહુ જ્ઞાની. મોટા વિદ્વાન, સારા વક્તા અને ઉદાર પણ ખરા. તેમને ચૂનો મેળવીને તમાકુ ખાવાની ટેવ હતી. એમની દેખાદેખીથી આશ્રમમાં રહેનારા બધા જ સાધુઓ તમાકુ ખાતા થઈ ગયા! આમાંનો કોઈ એક સાધુ બીજા ગામમાં ગયો. તમાકુનું ભૂંગળું કાઢી, લોકો વચ્ચે બેઠાં બેઠાં તમાકુ ખાવાની શરૂ કરી. ઘણાંને આ ન ગમ્યું. એક જણથી ન રહેવાયું. તેણે કહ્યું, “બાપજી, આ શું કરો છો? તમારાથી આવું વ્યસન તો ન કરાય! તમે જ જો વ્યસનસેવી હશો તો અમને શું ઉપદેશ આપશો?” કહેનારની વાત સાચી હતી. સાંભળનારે જો એનો સ્વીકાર કરીને કહ્યું હોત કે “ભાઈ! તું ખરું કહે છે પણ મારાથી આ દોષ છૂટતો નથી. સંપર્ક કે સહવાસના કારણે અનુકરણથી એ પકડાઈ ગયો છે પણ તમે એનાથી સાવધાન રહેજો.” તો, એ વાતનું સમાધાન થઈ જાત પણ એક દોષ બીજા દોષને જન્માવે છે. પેલા સાધુએ પ્રશ્ન પૂછનારનો ઊધડો જ લેવા માંડ્યો: “તું મને કહેનાર કોણ? હું ગમે તે કરું! અરે! ભગવાન શંકર પણ વ્યસન કરે છે—ગાંજો, ભાંગ અને ધતૂરામાં મસ્ત રહે છે. તને શું ખબર પડે કે આમાં અમને કેવો બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે!”

સંતમાં અને સામાન્ય માણસમાં ફેર હોય છે. સંત પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કરે છે જ્યારે સામાન્ય માણસ દોષોનો બચાવ કરે છે. પ્રબળ આત્મબળ વિના પોતાના દોષોનો સ્વીકાર કરવાની શક્તિ આવતી નથી. એટલે ઋષિ કહે છે કે, “અમારું બધું જ અનુકરણીય નથી, કેટલુંક જતું કરવા જેવું પણ છે. વિવેકબુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય જણાય તે ગ્રહણ કર અને ત્યાજ્ય જણાય તેનું વર્જન કર.”

સજ્જનો! બ્રહ્મસત્રના પ્રારંભમાં મારે આ વાત તમને એટલા માટે કહેવી પડી છે કે તમે પણ ગ્રાહ્ય અને ત્યાજ્યનો વિવેક કરીને બ્રહ્મસત્રમાં ભાગ લેજો. મારી પાસે જે કાંઈ છે અથવા હું તમને જે કાંઈ પીરસું તે બધું જ ગ્રાહ્ય ન પણ હોય, તેમાંથી કેટલુંક ત્યાજ્ય પણ હોઈ શકે. તમારે તમારી વિવેકબુદ્ધિથી ત્યાજ્યને તારવી તેને ત્યજી દેવાનું છે.

એવું પણ બનતું હોય છે કે દોષ વ્યક્તિમાં ન હોય પણ તેને જોનારની દૃષ્ટિમાં હોય, અને સારું હોય તે પણ જોનારને નરસું લાગે.

આવી દોષદષ્ટિપૂર્ણ વ્યક્તિ કદાપિ શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. આવી વ્યક્તિ વૈકુંઠમાં વસતી હોય તો ત્યાં પણ તેને કચરો શોધવાનું જ સૂઝશે. આપણે આવા ના થવું મહાભયંકર અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ વ્યક્તિમાં પણ કંઈક ગુણો તો હોવાના જ. ગુણો તરફ જ દષ્ટિ રાખનારને કોઈ પણ જગાએથી ખાલી પાત્ર લઈને પાછા ફરવાનું થતું નથી. પ્રત્યેક જગાએથી તેને તેના પાત્ર જોગું કંઈ ને કંઈ મળી જ રહે છે – તે મેળવી લે છે. તમે પણ આવી દષ્ટિ રાખશો તો મારા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિ પાસેથી પણ કંઈક તો મેળવી શકશો જ.

બ્રહ્મસત્ર

ઘણા પ્રાચીન કાળથી બ્રહ્મસત્રો યોજાતાં આવ્યાં છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં વારંવાર એવું કથન આવે છે “એક વાર નૈમિષારણ્યમાં અમુક હજાર ઋષિઓ ભેગા થયા. પછી બધા ભેગા મળીને જે અનુભવવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ ઋષિ હોય તેમની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરે અને કહે કે ‘ભગવન! અમને અમુક વાત સમજાતી નથી. આપ સમર્થ છો તો કૃપા કરી સમજાવો.’ પછી પેલા ઋષિ બધાની આગળ તે વાત સમજાવે, પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે, નવા પ્રશ્નો પુછાય, તેનું સમાધાન થાય. આમ, નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આનંદપૂર્વક સહુ પોતપોતાના સ્થળે જાય.” આવાં બ્રહ્મસત્રોમાં જે સિદ્ધાન્તો નક્કી થાય, જે નિર્ણયો લેવાય તે પાછળથી શાસનનું રૂપ ધારણ કરે અને તેમાંથી જ સામાન્ય લોકો માટેનો કલ્યાણમાર્ગ નીકળે. જેમ એક વૈજ્ઞાનિક શોધ માત્ર પ્રયોગશાળામાં જ સમાપ્ત થતી નથી પણ દૂર દૂરના લોકો સુધી ફેલાઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મસત્ર પણ સત્યશોધનની એક પ્રયોગશાળા છે. તેમાં શોધાયેલું તથ્ય કે સત્ય પૂરા સમાજ માટે માર્ગદર્શક બની શકે એમ બની શકતું હતું.

આવું એક બ્રહ્મસત્ર આપણે આજે વાલમમાં યોજી રહ્યા છીએ. વાલમ એ એક ઐતિહાસિક સ્થાન છે – એક પુરાણી સંસ્કૃતિ અહીં દટાયેલી પડી છે. અહીં જે ટેકરા છે – જેમાંના એક ઉપર આ આશ્રમ (સર્વોદય આશ્રમ, વાલમ) બનાવાયો છે, તેમાં હડપ્પા અને મોંહે-જો-દડો જેવી કેઈ સંસ્કૃતિ દટાયેલી પડી છે. જ્યારે તેનું સંશોધન થશે ત્યારે કદાચ આશ્ચર્યજનક તથ્યો આપણને મળશે. આવા વાલમમાં આ સર્વોદય આશ્રમમાં, આપણે બ્રહ્મસત્રનો પ્રારંભ કરી રહ્યા છીએ. તેમાં ઉપનિષદો, યોગસૂત્રો તથા ભિન્નભિન્ન આચાર્યોના મતોની તુલના કરવા સાથે બ્રહ્મસત્રોનો સ્વાધ્યાય આપણે કરવાનો છે. આ બધા ગ્રંથો એ સામાન્ય ગ્રંથો નથી. ધુરંધર વિદ્વાનો તથા મહાન આચાર્યો પણ જેની ઇતિને પહોંચી શક્યા નથી તેવા અતિગહન ગ્રંથોના સ્વાધ્યાયને પૂરેપૂરો ન્યાય આપી શકું તેટલું મારું સામર્થ્ય પણ નથી. મારી અલ્પતાનું મને ભાન છે. જ્યારે જ્યારે પણ મને મારી અલ્પતાનું વિસ્મરણ થયું છે ત્યારે ત્યારે હું મારી સામાન્ય યોગ્યતાને પણ ખોઈ બેઠો છું. અહંકાર અને અવિવેક વધે ત્યારે માણસને પછડાટ ખાવી પડે છે. માણસ પોતાની મહત્તાની જેટલી સ્મૃતિ રાખે છે તેના સોમા ભાગની પણ તેની અલ્પતાની સ્મૃતિ રાખતો હોય તો ઘણા અનર્થ દૂર થઈ જાય. સજ્જનો, આ બધા આરંભનો ઉદ્દેશ મારી વિદ્વત્તાનું પ્રદર્શન કરવાનો કે અભિનિવેશપૂર્વક તમને સુધારવાનો નથી પણ આ સત્ર દ્વારા મારી જાતને હું વધુ ઠીક કરી શકું તેવી આ તક મને દેખાય છે. એટલે હું પણ તમારી સાથે એક સાધક જ બન્યો છું, સહાધ્યાયી થયો છું.

“દર્શન-દાર્શનિક”ના અર્થ

અંગ્રજી ભાષામાં Philosophy શબ્દ છે. એના ઉપરથી બનેલો બીજો શબ્દ Philosopher. ફારસી ભાષામાં એક શબ્દ છે ‘સૂફી’. સૂફીવાદથી તો તમે જાણીતા હશો જ. ઉદારમતવાદી ધર્મઝનૂનથી મુક્ત, મસ્તીભર્યું જીવન અને પ્રેમ જ સર્વસ્વ છે એવું માનવાની દષ્ટિ સૂફીવાદમાં છે. પરંતુ આ પ્રેમ માયામય, સાંસારિક પ્રેમ (ઈશ્કેમિજાજી) નહિ પણ દિવ્ય, ઈશ્વરીય પ્રેમ (ઈશ્કેહકીકી) છે એ આ સંપ્રદાયની વિશેષતા છે. આપણે ત્યાં કેટલાક સૂફી ફકીરો થયા; જેમણે હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા માટે પ્રયત્નો કર્યા અને વિશાળ ભાવનાથી ધર્મ તથા પરમાત્માને નિહાળ્યા. આ સૂફીઓ ઉદાત્ત વિચારોના પ્રવાહમાં મસ્ત રહેતા જેથી તેમનું જીવન લોકોની સંકીર્ણ દષ્ટિથી જુદું તરી આવતું. તેમની રીતભાત, તેમનો જીવન પ્રત્યેનો દષ્ટિકોણ ઘણાને વધુ પડતો સ્વતંત્ર લાગતો તેથી આજે આપણે ડાહીડમરી વાતોને ‘સુફિયાણી વાતો’ એમ કહીએ છીએ. જે વાતો ખૂબ હડાપણભરી હોય, ઊંચી હોય પણ સાંસારિક માણસ (ઈશ્કેમિજાજી) માટે આચરવી શક્ય ન બનતી હોય તેને આપણે સુફિયાણી વાતો કહીએ છીએ.

આમ ‘ફિલોસોફી’ શબ્દમાં આવતો ‘સોફી’ શબ્દ ફારસીમાં ‘સૂફી’ થયો અને ગુજરાતીમાં તેના ઉપરથી તદ્દિત શબ્દ ‘સુફિયાણી’ બન્યો. એ બધાનો સામાન્ય અર્થ આવો કરી શકાય કે વિશાળ ભાવનાપૂર્વક, ઉદાત્ત વિચારોના પરિપાકરૂપ થયેલું ચિંતન. આવું ચિંતન કરનાર વ્યક્તિ તે ચિંતક. આપણે ત્યાં ‘મુનિ’ શબ્દ પણ લગભગ આવા અર્થમાં જ વપરાય છે: મનનાત્ મુનિ: ॥ જે મનુષ્ય ધરાતલનું ચિંતન-મનન કરીને વિશ્વને હંમેશાં નવાં નવાં કલ્યાણકારી તત્ત્વો આપે છે તે મુનિ છે, ચિંતક છે, તે ફિલોસોફર છે. સમાજની, રાષ્ટ્રની તથા વિશ્વની તે વિભૂતિ છે. પરંતુ “દર્શના” અને “દાર્શનિક” એ શબ્દોમાં વધુ અર્થ રહેલો છે. ચિંતન એટલે વિચારવું, સમજવું વગેરે. જ્યારે “દર્શન” એટલે તો “જોવું” – વસ્તુને પ્રત્યક્ષ નિહાળવી. આપણા ઋષિઓ માત્ર ફિલોસોફર જ ન હતા, તેઓ દ્રષ્ટા હતા, તત્ત્વને માત્ર વિચારનારા જ નહિ પણ તેનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર કરનારા હતા – અનુભવ કરનારા હતા. ચિંતનમાં ભૂલ થવાનો સંભવ રહેલો છે. દર્શનમાં તો તે સંભવ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે. દર્શનમાં પણ ઘણી વાર ભ્રાન્તિ થઈ જતી હોય છે – જેમ કે રજ્જુમાં સર્પનું દર્શન. પણ અહીં તો આપણે દર્શન એટલે અસંદિગ્ધ, અસંભ્રાન્ત દર્શન જ સમજવાનું છે.

બુદ્ધિ અને આસ્થા

આ સંસારમાં બુદ્ધિથી મોટી કોઈ શક્તિ નથી. શક્તિશાળી વ્યક્તિઓની શક્તિના કેન્દ્રમાં મોટે ભાગે બુદ્ધિ જ રહેલી હોય છે. વ્યક્તિના ઉત્કર્ષમાં કે અપકર્ષમાં બુદ્ધિ જ પ્રમુખ ભાગ ભજવે છે. પરંતુ આસ્થા વિનાની બુદ્ધિ અસ્થિર અને રાક્ષસી બની જતી હોય છે. આસ્થાયુક્ત બુદ્ધિમાં સ્થિરતા તથા દૈવીભાવ રહેતાં હોય છે. બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી એ એક મોટું ઐશ્વર્ય છે, પણ આસ્થારહિત પ્રચુર બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં તે હાહાકાર મચાવી દેનારી, દુષ્ટ અને રાક્ષસી બની જાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી અને અન્ય નેતાઓમાં આ જ ફેર દેખાતો હોય છે. મહાત્માજી કરતાં પણ બુદ્ધિવૈભવમાં આગળ વધી જાય તેવા ઘણા નેતાઓ હતા પણ ગાંધીજી પાસે જે આસ્થાવૈભવ હતો તેટલો કે તેવો કદાચ કોઈનીય પાસે ન હતો. ગાંધીજીના બળમાં મુખ્ય બળ આસ્થાનું જ હતું. આસ્થા વિનાની બુદ્ધિ માત્ર અશાન્તિ જ વધારે છે. આવી બુદ્ધિ કોઈ વ્યક્તિને એક સ્થળે ટકવા દેતી નથી. તેની ચંચળતા કેટલીક વાર એટલી બધી વધી જાય છે કે વ્યક્તિનું સંતુલન પણ રહેતું નથી. પોતાના જ નિર્ણયો અને પોતાનાં જ તથ્યો તેને ક્ષણવારમાં હાસ્યાસ્પદ લાગતાં બની જાય છે. બુદ્ધિના આવા અનિર્ણયાત્મક ક્ષેત્રમાં માણસ આત્મહત્યા સુધ્ધાં કરવા તત્પર બની જાય.

આ સ્વાધ્યાયનું કલેવર પણ બુદ્ધિનું છે પણ તે કલેવરની કરોડરજ્જુ આસ્થા છે. કોરી બુદ્ધિ કદાચ આપણને વધુ ભ્રમણામાં નાખી દઈ શકે, એટલે આસ્થાપૂર્ણ બુદ્ધિથી આપણે સ્વાધ્યાય કરવાનો છે એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ.

આસ્થા અથવા શ્રદ્ધાના પક્ષમાં જેટલું કહીએ તેટલું થોડું પડે. એની અનિવાર્યતા વિશે પણ આપણે જોયું; પરંતુ એના વિપક્ષમાં પણ કંઈક કહેવું જરૂરી લાગે છે. અતિશ્રદ્ધા વ્યક્તિના બૌદ્ધિક વિકાસમાં સહાયક બનવાને બદલે મોટા ભાગે બાધક બની બેસતી હોય છે. અહીં ‘અતિ’ શબ્દનો અર્થ પોતાની બુદ્ધિ, ચિંતન કે તર્કશક્તિનો બિલકુલ ઉપયોગ કર્યા વિના પ્રત્યેક બાબતમાં ‘હા’ ‘હા’ કરી દેવાની વૃત્તિ એવો કરવાનો છે. આમ, બુદ્ધિનો લેશ પણ ઉપયોગ કર્યા વિના વાતને માની લેવી તેનું નામ અતિશ્રદ્ધા. ભક્તિમાર્ગમાં તે કદાચ ઉપયોગી હોય પણ જ્ઞાનમાર્ગમાં એટલે કે જ્ઞાનના વિકાસના ક્ષેત્રમાં આવી વૃત્તિ બાધક બની જાય છે. આવા માણસો દાર્શનિક નથી થઈ શક્તા. આસ્થા જરૂર રાખવી પણ અતિશ્રદ્ધાથી દૂર રહેવું. કોઈ એકમાત્ર ગ્રંથ કે કોઈ એકમાત્ર વ્યક્તિ સાથે આપણી ચોટીને બાંધી ન દેવી. એમ કરીશું તો સત્યના શોધક નહિ બની શકાય. કોઈ એક ગ્રંથ કે કોઈ એક વ્યક્તિમાં અતિ આસ્થામાંથી જ વાડા, મતમતાંતર, રાગદ્વેષ વગેરે ઊભાં થયાં છે. સત્યના સંશોધન માટે તો ઘણા ગ્રંથોને અને ઘણી વ્યક્તિઓને આપણે સહાયક બનાવવાં પડે જ. આવું કરી શકીએ તો આપણે સાંપ્રદાયિક રાગદ્વેષથી મુક્ત રહી શકીએ અને પોતાનું સ્વતંત્ર ચિંતન વિકસાવી શકીએ.

ઋતંભરા પ્રજ્ઞા

જોવું બે પ્રકારનું હોય છે. કોઈ પણ વસ્તુને દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરે સંદર્ભો સહિત જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે તે સત્ય હોવા છતાં પણ વ્યાવહારિક સત્ય છે. ઋષિ તેને પણ સત્ય કહે છે પરંતુ તે જ વસ્તુને કોઈ પણ સંદર્ભ વિના, નિરપેક્ષ ભાવે જોવાય અને

તે જેવી દેખાય તેને ઋત કહેવાય. સત્યનું એટલે કે વ્યાવહારિક સત્યનું દર્શન તો ઘણા લોકો કરી શકે છે, પણ ઋતનું એટલે કે પારમાર્થિક સત્યનું દર્શન બહુ થોડાક જ કરી શકે છે. યોગસૂત્રકાર જણાવે છે કે ઋતંભરા તત્ર પ્રજ્ઞા।। સાધક પોતાની યોગ્ય સાધના વડે આગળ વધતાં એવી એક ભૂમિકાએ પહોંચે છે જ્યાં તેને ઋતંભરા પ્રજ્ઞાની લબ્ધિ થાય છે. ભગવદ્ગીતા આને દિવ્યચક્ષુ કહે છે – એવાં ચક્ષુ કે જે તત્ત્વોને સામાન્ય ચક્ષુથી ન જોઈ શકાય તેવાં તત્ત્વોનું દર્શન કરાવી શકે. વાસ્તવમાં જેને આવી ઋતંભરા પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. તે તમામ રાગદ્વેષ કે મતમતાંતરથી પર એવી એક ઉચ્ચ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે અને પારમાર્થિક સત્યનું દર્શન કરે છે. આપણે પણ રાગદ્વેષ મટાડવા આ સ્વાધ્યાય કરવાનો છે. વધારવા માટે નહિ. ઓછી સમજણને કારણે ઊભાં થયેલાં દુઃખદાયી મતમતાંતરોનાં કૂંડાળાં ભૂંસવાનાં છે અને ઉચ્ચ ભૂમિકા માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે.

ઓમ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ।

2. શાંતિ મંત્રો

[શિબિરની દરરોજની બેઠકની શરૂઆતમાં ચાર શાંતિ મંત્રોનો પાઠ કરવામાં આવતો. આ મંત્રોના અર્થ સમજાવતાં પૂજ્ય શ્રી સ્વામીજીએ જે કહ્યું તેની નોંધ આ પ્રકરણમાં આપીએ છીએ.

સંકલનકર્તા

સામાન્યતઃ સ્વાધ્યાયના પ્રારંભમાં આપણે ચાર વેદમંત્રોનું સહગાન કરીએ છીએ. કોઈ પણ શુભકાર્યની શરૂઆતમાં તથા સમાપ્તિમાં પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું એ આપણી એક આદર્શ પરંપરા છે. સ્વાધ્યાય સ્વયં ગહન વિષય છે એટલે ચંચળવૃત્તિથી સ્વાધ્યાયનો પ્રારંભ કર્યો હોય તો તેમાં બુદ્ધિનો બરાબર પ્રવેશ થઈ શકે નહિ. ચિત્તની સ્વસ્થતા માટે સ્વાધ્યાયના પ્રારંભમાં શાંતિપાઠ કરવામાં આવે છે, આ ચાર મંત્રોમાં પ્રથમ મંત્ર છે:

ઓમ ભદ્રં કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ ભદ્રં પશ્યેમાક્ષભિર્યજત્રાઃ

સ્થિરૈરઙ્ગૈસ્તુષ્ટુર્વા સરતનૂર્મિર્વ્યશેમહિ દેવહિતં યદાયુઃ ।

અન્વયઃ દેવાઃ (વયમ્) કર્ણેભિઃ ભદ્રમ્ શૃણુયામ, યજત્રાઃ અક્ષમિઃ (વયમ્) ભદ્રં પશ્યેમ, સ્થિરૈઃ અઙ્ગૈઃ તનૂમિઃ તુષ્ટુર્વાસઃ (વયમ્) યત્ આયુઃ દેવહિતં વ્યશેમ ।

અર્થઃ હે દેવો! અમે (ભગવાનનું યજન પૂજન, સેવા વગેરે સત્કર્મો કરતાં કરતાં) કાનોથી કલ્યાણકારી વચનો જ સાંભળતા રહીએ; આંખોથી અમે હંમેશાં કલ્યાણકારી તત્ત્વોને જ નિહાળતા રહીએ, સુદૃઢ અંગો તથા શરીર દ્વારા અમે દેવો માટે નિર્મિત થયેલું પૂર્ણ આયુષ્ય તથા કલ્યાણકારી આયુષ્ય ભોગવતા રહીએ.

આ મંત્ર અથર્વવેદ સાથે સંબંધિત છે. પ્રશ્ન, મુણ્ડક અને માંડૂક્ય ઉપનિષદ પણ અથર્વવેદ સાથે સંબંધિત છે એટલે તેના શાંતિપાઠમાં આ મંત્ર ખાસ પ્રયુક્ત છે.

દેવ એટલે શું?

શાંતિપાઠના મંત્રમાં મુકાયેલ શબ્દ દેવા દેવનો દ્યોતક છે. પરમાત્માનો વિચાર કરતાં પહેલાં દેવ વિશે આપણી શી-શી માન્યતાઓ છે તે જોઈએ. જીવાત્મા તથા પરમાત્માના મધ્યમાં એક બીજી પણ શક્તિ છે, તેને આપણે દેવ કહીએ છીએ. આવી મધ્યમ શક્તિવાળા દેવો દુનિયાના લગભગ તમામ ધર્મોમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. કટ્ટર એકેશ્વરવાદીઓને ત્યાં પણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના દેવો છે જ – નામ અને રૂપ ભલે જુદાં જુદાં હોય. આ દેવો વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે લય નથી કરી શકતા પણ સામાન્ય દુઃખોનું નિવારણ તથા સામાન્ય સુખોની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી શકતા હોય છે. આ દેવોમાં પણ શુદ્ધ, મેલા વગેરે અનેક પ્રકારના ભેદ જોવામાં આવે છે. બહુ પ્રાચીન કાળ તરફ દૃષ્ટિ દોડાવીએ તો જણાશે કે બધી જ ધાર્મિક પૂજા, આપણે ત્યાં, બે ભાગમાં વહેંચાયેલી હતી - દેવવાદમાં અને બ્રહ્મવાદમાં. બ્રહ્મવાદના અનુયાયીઓની સંખ્યા અલ્પ હોવા છતાં પણ વર્ચસ્વવાળી હતી. ઉપનિષદો વગેરે બ્રહ્મવિદ્યાના ગ્રંથો આપણને બુદ્ધિવાદીઓ દ્વારા જ મળેલા છે.

બીજી તરફ દેવવાદના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. દેવવાદને કર્મકાંડનું અને કર્મકાંડને પુરોહિતોનું મોટું પીઠબળ હતું, કર્મકાંડ એ પુરોહિતોની આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન હતું. એટલે તેમણે કર્મકાંડનો પ્રચુર ફેલાવો કર્યો. ઘણા દેવો ઊભા કર્યા તથા તેમના સંબંધી ઘણા કર્મકાંડો પણ રચ્યા. એક એક કાર્ય માટે એક એક દેવ બનાવ્યો – ત્યાં સુધી કે ચેપી અને સંકામક એવો શીતળાનો ભયંકર રોગ મટાડનાર એક દેવી – શીતળાદેવી – જેવી દેવીઓ પણ બનાવી. એક રીતે જોઈએ તો લાગશે કે યજ્ઞ, હવન, અનુષ્ઠાન કે બીજાં કોઈ પણ લાંબાં તથા ગૂંચવી નાખે તેવાં વિદ્યાવાળાં કર્મકાંડો મનુષ્યની સકામવૃત્તિને પોષવા માટે રચવામાં આવ્યાં, એટલું નહિ પણ આ

ક્રિયાઓ બીજા કોઈ કરાવતા ના થઈ જાય એટલા માટે એમાંથી અધિકારવાદનું ભયંકર દૂષણ પણ જન્માવ્યું, જેણે હિન્દુ સમાજને કદી સમાનતાની ભૂમિકા પર જવા જ ન દીધો. “આ કાર્ય તો ફક્ત અમારાથી જ થાય, અમારા સિવાય બીજા કોઈથી થઈ જ ન શકે અને છતાં જો કોઈ કરે તો દેવો તેનું સત્યાનાશ વાળી નાખે” – આવી અનેક અને અનંત ભ્રાન્તિકથાઓ ઘડી ઘડીને શાસ્ત્રના નામે મૂકવામાં આવી. “મહાદેવને પાણીનો લોટો પણ અમારા દ્વારા જ ચઢાવી શકાય, તમે સીધા ચઢાવી ન જ શકે.” – આવું ઠસાવી એક વર્ગ સિવાયની બહુસંખ્યક પ્રજાને દ્વિતીય યા તૃતીય કક્ષાની નાગરિકતામાં મૂકી દેવામાં આવી.

મને એક વાત યાદ આવે છે. મારા પરિચિત એક સજ્જન, જે હાલમાં એક મોટા અમલદાર છે, તેઓ દસ-પંદર વર્ષના હતા ત્યારે તેમનાં ભક્તિભાવવાળાં માતાજી દર મહિને એક નિશ્ચિત મંદિરમાં, ભગવાનને ધરાવવા માટે પ્રસાદ મોકલતાં હતાં. પ્રસાદમાં મોટા ભાગે ગુલાબજાંબુ હોય – એક એક નંગ લગભગ પાંચ તોલા જેટલું એવાં સોળ ગુલાબજાંબુ લઈને આ બાળક મંદિરમાં જઈ પૂજારીને આપે અને કહે, ‘ભગવાનને થાળ ધરાવી આપો.’ ભગવાન આગળ આ સોળ ગુલાબજાંબુ મૂકી પૂજારી પડદો પાડી દે, ઘંટડી વગાડે અને સોળમાંથી બાર ગુલાબજાંબુ રાખી લઈ ફક્ત ચાર નંગ પેલા બાળકને ઘેર લઈ જવા પાછાં આપે. બે-ચાર મહિના આમ ચાલ્યું ત્યાં તો પેલા બાળકની બુદ્ધિએ બંડ કરવું શરૂ કર્યું: “સોળમાંથી બાર લઈ જાય અને ચાર પાછા આપે એ કેમ ચલાવી લેવાય? ભગવાન પોતે તો ખાતા નથી અને પૂજારી મફતના ઉઠાવી જાય છે!”

વિચારતાં વિચારતાં તેણે રસ્તો શોધી કાઢ્યો કે નૈવેદ્ય ધરાવવા માટે પૂજારીને ન આપવું પણ પોતે જ ભગવાન સન્મુખ ધરી દેવું અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી કે પ્રસાદ ગ્રહણ કરે. આમ પ્રસાદ ધરાવીને પેલો બાળક બહાર નીકળ્યો ત્યાં તેને વિચાર આવ્યો: માતાજી જુનવાણી વિચારનાં છે. સોળેસોળ ગુલાબજાંબુ પાછાં આવેલાં જોશે તો એમની લાગણી દુભાશે, એટલે એક બાજુએ બેસીને બાર જાંબુ પોતે જ આરોગી ગયો. આમ બે-ચાર મહિના વીતી પણ ગયા. એક દિવસ પૂજારી માજીને મળ્યો. પૂછ્યું: “હવે કેમ ભગવાનને ધરાવવા પ્રસાદ મોકલતાં નથી?” માતાજીને આશ્ચર્ય થયું. બાળકને પૂછ્યું, “બેટા! તું પ્રસાદ ધરાવવા જતો નથી?” બાળકે જણાવ્યું: “પ્રસાદ તો ધરાવું છું પણ હું જાતે ધરાવું છું. પૂજારીને આપતો નથી.” પણ ડોશીમાનું મન ન માન્યું. માજીના મનના ઊંડાણ સુધી પૂજારીએ જે ઠસાવ્યું હતું કે ‘ભગવાન પ્રસાદ તો અમારા દ્વારા જ આરોગે’ એ વાત નીકળી શકી નહિ. કદાચ કેટલાકમાં ધર્મના નામે આવી ભ્રાન્તિઓ આજીવન પોષાતી હશે.

ધર્મ, ઉપાસના કે કર્મકાંડ જ્યારે આજીવિકાનું એકમાત્ર સાધન બની જાય છે ત્યારે તેમાં વ્યાપારીવૃત્તિ અને અધિકારવાદ આવ્યા વિના રહેતાં નથી. આપણે ત્યાં જ નહિ, સંસારમાં બધે જ, જ્યાં જ્યાં આવું થાય છે, ત્યાં ત્યાં પ્રજા શોષણ અને અન્યાયનો શિકાર થઈ જાય છે. માણસમાત્ર કોઈ ને કોઈ રીતે દુઃખી છે, દુઃખમાંથી મુક્ત થવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તરફડિયાં માર્યા કરે છે. જ્યારે તે સફળ થતો નથી ત્યારે કોઈ ચમત્કારિક શક્તિઓ તરફ આકર્ષાય છે. ત્યારે તે આજીવિકાની પ્રચારજાળમાં આવી જઈ. આ દેવથી પેલા દેવ અને આ કર્મકાંડથી પેલું કર્મકાંડ કરાવતો રહે છે. આમ, માણસ જે પ્રથમથી દુર્બળ છે તે વધુ ને વધુ દુર્બળ થતો જાય છે. આ રીતે દેવવાદ વ્યક્તિ યા સમાજના ધાર્મિક યા આધ્યાત્મિક વિકાસમાં સહાયક બનવાને બદલે બાધક જ થયો હોય તેમ દેખાય છે. દૂર દૂરના ગ્રહો વ્યક્તિના જીવનમરણમાં તથા ઉત્થાન-પતનમાં અમાપ ભાગ ભજવી રહ્યા છે એવી માન્યતાઓએ માણસને વધુ ને વધુ પંગુ બનાવ્યો છે.

ઉપનિષદો આ વિષે શું મત ધરાવે છે, એ પણ જાણવા જેવું છે. “કતિ દેવા:?” આવો પ્રશ્ન કરી દેવો વિશે જાણવાની જિજ્ઞાસાનો પ્રારંભ કરાવી અને તેત્રીસ કરોડ દેવોની માન્યતાથી શરૂઆત કરાવી ક્રમે ક્રમે એક એવ દેવ:માં જિજ્ઞાસાનું સમાપન કરાવ્યું છે. ઉપનિષદોની એક વિશિષ્ટ શૈલી છે – સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં લઈ જવાની. જિજ્ઞાસુ સાથેની સમાન ભૂમિકાનો સ્વીકાર કરી, પછી ધીરે ધીરે તેને ઉચ્ચ ભૂમિકા તરફ લઈ જવો એવી ઉપનિષદોની પદ્ધતિ છે. એમાં સમય તો લાગે પણ જિજ્ઞાસુની સમજશક્તિ તથા સહનશક્તિ બન્નેની સાથે પૂર્ણ ઉદારતા બતાવાય છે. ઉપનિષદના ઋષિ અંતિમ પરમ તત્ત્વ તત્ત્વ સઃ ઇન્દ્રઃ, સઃ વરુણઃ, સઃ પ્રજાપતિઃ – એક બ્રહ્મવાદ – આ રીતે બતાવી છેવટે પ્રતિપાદન કરે છે કે એકં સદ વિપ્રા, બહુધા વદન્તિ।। (સત્ એક જ છે પણ વિદ્વાનો તેને અનેક પ્રકારે વદે છે.) ઉપનિષદનું બ્રહ્મ નિરાકાર છે છતાં તે સાકાર સાથે સમન્વય કરે છે. જે કોઈ દેવતત્ત્વો પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે બધાંની સત્તાનો અસ્વીકાર ન કરતાં તે બધાં

એક જ બ્રહ્મનાં કાલ્પનિક યા ભાવનાત્મક પ્રતીક છે તેમ બતાવી, ઉપનિષદ, એકમાત્ર બ્રહ્મ જ સર્વસ્વ છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

વ્યક્તિવાદ

એકેશ્વરવાદ યા બ્રહ્મવાદની સાથે દેવવાદ (બહુદેવવાદ) વર્ષો સુધી ચાલ્યા પછી પૂજાનાં પ્રતીકોમાં એક નવો ફાંટો શરૂ થયેલો દેખાય છે – અને તે વ્યક્તિપૂજા અથવા વ્યક્તિવાદનો. પ્રાચીન વેદકાળમાં દેવળની અથવા બ્રહ્મની ઉપાસનાનાં ઘણાં પ્રમાણો જોવા મળે છે. વૈદિક પરંપરાની શિથિલતા પછી આ દેશમાં જે અવૈદિક પરંપરાનો પ્રારંભ થયો તેમાં ઉપાસ્ય તરીકે બ્રહ્મ નહિ, દેવ નહિ પણ કોઈ સમર્થ વ્યક્તિને સ્થાન મળ્યું. બ્રહ્મનો સ્વીકાર એટલા માટે ન થયો કે તેઓ અનીશ્વરવાદી હતા. દેવો એટલા માટે સર્વોચ્ચ ઉપાસ્ય સ્થાને ન આવ્યા કે તેમને વિશેની અતિભોગીપણાની લોકોક્તિ પૂજ્યતાના આદર્શ સાથે મેળ મળવા દેતી ન હતી. તેમની અસંખ્યતા પણ ગૂંચવણ કરી મૂકે તેવી હતી. આથી જે તારણહારો હતા તે જ સર્વોચ્ચ પૂજ્યસ્થાને બિરાજ્યા. તેઓને ભગવાન (ઈશ્વર નહિ) તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. આ રીતે વ્યક્તિવાદ શરૂ થયો. આની સમાજ ઉપર ગહન અસર થઈ. દેવો કરતાં આ પ્રકારની કોઈ વીતરાગ, શાન્તિ પમાડનાર ત્યાગી પુરુષને ભગવાન તરીકે પૂજવામાં લોકોને વધુ સરળતા તથા સગવડ મળ્યાં. પાર વિનાનાં આડાંઅવળાં કર્મકાંડો લગભગ વિલીન થયાં. લોકને રુચે તેવી આ સ્થિતિ હતી. એટલે લોકોનાં ટોળેટોળાં આ તરફ આકર્ષાયાં. મારી સમજ પ્રમાણે આ વ્યક્તિવાદની પ્રતિક્રિયા રૂપે અવતારવાદની ભૂમિકા આપણે ત્યાં બંધાણી. વ્યક્તિને વ્યક્તિ તરીકે નહિ પણ પરમેશ્વરના એટલે કે વિષ્ણુના અવતાર તરીકે આપણે પૂજવા લાગ્યા. ધર્મની રક્ષા, અધર્મનો નાશ, સજ્જનોની રક્ષા તથા રાક્ષસોનો સંહાર વગેરે હેતુઓ વિષ્ણુના અવતારનાં કારણો બન્યાં. જોકે ચોવીસ અવતારોમાંથી બહુ થોડાક અવતારોને જ આ કારણો ઘટી શકે છે. મત્સ્યાદિ ઘણા અવતારો એવા છે કે જેમાં આ હેતુઓ વિશેષ રૂપથી દેખાતા નથી, કદાચ ડાર્વિન માને છે તેમ, વિકાસવાદ યા ઉત્ક્રાન્તિવાદનાં આ બધાં પગથિયાં બતાવવાં હોય એમ પણ બની શકે. સમાજ ઉપર તો – ધાર્મિક સમાજ ઉપર તો – ચોવીસ અવતારોમાંથી રામ અને કૃષ્ણ જેવા બે-પાંચ અવતારોની જ પ્રભાવના દેખાય છે. વળી આ ચોવીસનો આંકડો પણ માત્ર આપણા પૂરતો જ મર્યાદિત હોય એમ દેખાતું નથી – ઇતર ધર્માવલંબીઓએ પણ એનો સ્વીકાર કર્યો છે. મને એમ લાગે છે કે સમાનતા માટે મૂળમાં કોઈ એકતાનું પ્રબળ કારણ હોવું જોઈએ. અવતારવાદે વર્ષો સુધી હિન્દુ સમાજને આશ્વાસનો આપ્યાં કે ભગવાન તમારા માટે જરૂર અવતરશે. તમારું રક્ષણ તથા કલ્યાણ કરશે. દુઃખના દિવસોમાં આ આશ્વાસનોના સહારે પ્રજા જીવતી રહી; પણ આ પ્રકારની માન્યતાઓથી પ્રજાને સમગ્ર રીતે જોતાં તો ભયંકર નુકસાન જ થયું છે. દુષ્ટો અથવા અસુરોનો સંહાર ભગવાન પોતે અવતાર લઈને કરશે એવા ઉપદેશ કરતાં તમે જાતે જ દુષ્ટોનો, અસુરોનો, અત્યાચારીઓનો સામનો કરો, ન્યાય માટે – સત્ય મેટે સંગ્રામ કરો. પલાયનવાદી ન બનો, પરમાત્મા તમારી સાથે જ છે – એવો ઉપદેશ અપાયો હોત તો પ્રજા ખમીરવાળી બની હોત. હિન્દુ પ્રજામાં જે બીકણવૃત્તિ, પલાયનવૃત્તિ અને અસાહસની વૃત્તિ દેખાય છે તે કદાચ ન હોત. વ્યક્તિને અન્યાય સામે ઝઝૂમતાં શીખવવું જોઈએ – ભાગી જતાં ન શીખવવું જોઈએ. સત્યની પ્રતિષ્ઠા બલિદાનથી જ થાય છે. બલિદાન કરતાં શીખવે તે ધર્મ પ્રજાને સ્વમાની તથા ખમીરવાળી બનાવી શકે.

વ્યક્તિપૂજાની વિકૃતિ

અવતારો યા ભગવાનોની સંખ્યા ચોવીસ સુધી સીમિત રાખવાનો બધા જ ધર્મોએ પ્રયત્ન કર્યો હોવા છતાં પણ દરેક સ્થળે આમાં સફળતા મળી શકી નથી. તેમાંય અનિયંત્રિત ધર્મોમાં તો અવતારો યા ભગવાનોનો રાફડો ફાટ્યો છે. તમને જાણીને કદાચ આશ્ચર્ય થશે પણ અત્યારે, આપણા દેશમાં જીવિત ભગવાનોની સંખ્યા એસી સુધી પહોંચી છે. વ્યક્તિમાં કંઈક પરિબળ આવ્યું કે તેની આગળપાછળ પાંચ-પચીસ માણસો ફરતા થાય જ. અને પછી ઝટ દઈને તે વ્યક્તિ બની જાય ભગવાન! સારી વ્યક્તિ તો પોતાની જાતને માનવ કહેવડાવવામાં પણ સંકોચ અનુભવે – સંતમહાત્મા કહેવડાવવું એ તો દૂરની વાત થઈ. ત્યારે પોતાની જાતને ભગવાન તરીકે પોતાના જ દ્વારા પ્રસિદ્ધિ અપાવવા પ્રયત્ન કરવા તે તો છેલ્લા પગથિયાની નિર્લજ્જતા છે. નફફટતાની આટલી ભૂંડી સ્થિતિ આ દેશમાં અને આ ધર્મમાં જ ચાલી શકે.

આટલા બધા ભગવાનો હોવા છતાં પણ દુનિયાના અન્ય દેશોની તુલનામાં તથા અન્ય. ધર્મોની તુલનામાં આપણે કશી જ મહત્તા પ્રાપ્ત

કરી નથી શક્યા. તે જ બતાવે છે કે આ બધું ધાર્મિકતા તથા આધ્યાત્મિકતાનું માત્ર દેવાળું જ છે. જેને ધર્મ તથા અધ્યાત્મની ઉજ્જવળતાની અપેક્ષા હોય તેણે વ્યક્તિવાદને સદંતર તિલાંજલિ આપવી જોઈએ.

હવે આપણે શાંતિમંત્રના મૂળ પાઠ ઉપર આવીએ. હે પરમાત્મા, અમે અહર્નિશ કર્ણેન્દ્રિય દ્વારા કલ્યાણકારી વાતોને જ સાંભળ્યા કરીએ અર્થાત અકલ્યાણકારી નિંદા, ચાડીચુગલી વગેરે અધમ વાતોને ન સાંભળીએ. વ્યક્તિ એ સામાજિક પ્રાણી છે. સમાજ વિના તે રહી ન શકે. ગમે ત્યાં રહેતો હોય પણ તેની આજુબાજુ માણસો તો રહેવાનાં જ. જ્યાં માણસો હશે ત્યાં સારું અને નરસું પણ રહેવાનાં જ. ગમે તેટલી પ્રબળ ઇચ્છા હોય કે અમે માત્ર સારું જ સાંભળીએ છતાં સારું અને નરસું બન્ને સાંભળવા મળવાનાં જ. તેથી આ મંત્રમાં જે ‘અમે કાનો વડે સારું જ સાંભળીએ’ એવી માગણી છે એનો એવો અર્થ કરવાનો કે અમારા કાન ઉપર વિવેકની એવી ગળણી મુકાઈ જાય કે સારું હોય તેટલું જ માત્ર ગળાઈને અમારામાં પ્રવેશે અને નરસું એટલે કે કચરો બહાર જ રહી જાય. કાંઈ ખોટું સાંભળવામાં આવ્યું હોય તો તેને પણ સારું કરીને, સુધારીને જ ગ્રહણ કરીએ. ભૂંડામાં ભૂંડા કચરામાંથી પણ સારું ખાતર બની શકે છે તેમ ભૂંડામાં ભૂંડી વાતને પણ સારા અર્થમાં ગ્રહણ કરી શકાય છે. “હે પ્રભુ! તું એવી શક્તિ દે કે અમારું સાંભળેલું બધું જ કલ્યાણકારી બની જાય” તેવી જ રીતે નેત્રોથી અમે સદાય કલ્યાણકારી દશ્યો જ જોયા કરીએ.” અર્થાત્ અકલ્યાણકારી દશ્યોને પણ અમે એવી દષ્ટિથી જોઈએ કે તે કલ્યાણકારી જ બની રહે. હે પ્રભો! અમે દેવહિત એટલે દૈવી કાર્યો કરવા માટે અથવા દેવતાઓને અભીષ્ટ એવું પૂરાં સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીએ – પણ તે દુર્બળતા યા લાચારીભર્યા શરીર સાથે નહિ પણ સુદૃઢ અને સ્વસ્થ આરોગ્યયુક્ત – શરીર સાથે એક સો વર્ષ સુધી સત્કર્મો કરતાં કરતાં જીવિત રહીએ.

આ મંત્રમાં ભલું સાંભળવું, ભલું જોવું અને ભલું કરવું એવી ત્રણ બાબતોની શક્તિ મેળવવાની યાચના કરવામાં આવી છે. દુનિયામાં તમામ ધર્મોનાં મૂળતત્ત્વો આ મંત્રમાં આવી જાય છે.

શાંતિપાઠનો બીજો મંત્ર છે:

સ્વસ્તિ ન: इन्द्रो वृद्धाश्रवा, स्वन्ति न: पूषा विश्ववेदा: ।

स्वस्तिनस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमि: स्वस्तिनोवृहस्पतिर्देधातु ॥

આ મંત્રનો પ્રયોગ બ્રાહ્મણો ચાંદલો યા તિલક કરતી વખતે કરતા હોય છે. પહેલા મંત્રમાં ધ્રુમ શબ્દ હતો; આમાં સ્વસ્તિ શબ્દ છે. બન્નેનો અર્થ થાય છે. ‘કલ્યાણ.’ યશસ્વી ઇન્દ્ર અમારા માટે કલ્યાણકારી બને, વિશ્વને જાણકાર સૂર્ય અમને સ્વસ્તિ પ્રદાન કરે, વિઘ્નોને હરનાર તૃક્ષાના પુત્ર તાર્ક્ષ્ય-ગરુડ-અમને કલ્યાણ આપે, બુદ્ધિના આચાર્ય બૃહસ્પતિ અમારું કલ્યાણ કરે. આવો આ મંત્રનો સામાન્ય અર્થ છે. અહીં પણ ઇન્દ્ર, સૂર્ય, ગરુડ અને બૃહસ્પતિનો અર્થ માત્ર તે તે દેવ નહિ પણ તે તે ગુણસામર્થ્ય વિશિષ્ટ પરમાત્મા એવો કરવાનો છે. હે ઇન્દ્રસ્વરૂપ પરમાત્મા! તમારો યશ ચારે તરફ વૃદ્ધિગત થયેલો છે, એટલે તમો અમારા માટે યશ ફેલાવનાર, કલ્યાણકારી સ્વાધ્યાયપ્રદાતા બનજો. વિશ્વનું પોષણ કરનાર હે પૂષન (સૂર્ય)! તમે જેવા પ્રકાશવાન, વિશ્વને જાણનારા છો અને તમારામાં પ્રકાશ, પોષણ અને જ્ઞાતૃસ્વરૂપ જે વિશેષ ધર્મો છે તેવા જ કલ્યાણકારી ધર્મો, અમોને આ સ્વાધ્યાય દ્વારા પ્રાપ્ત થાય. હે પ્રભો! તમે ગરુડ જેવા ગતિમાન છો તથા વિઘ્નોના સંહર્તા છો, અમારા માટે તમો ગતિમય સ્વસ્તિ પ્રદાતા બનો તથા સ્વાધ્યાય વગેરે શુભકર્મોમાં આવનાર તમામ વિઘ્નોને હણનારા બનો. હે પ્રભો! આપ બૃહસ્પતિ છો અર્થાત્ પ્રખર બુદ્ધિના અધિપતિ છો. તીવ્ર બુદ્ધિ વિના સ્વાધ્યાય જેવા ગહન વિષયમાં પ્રવેશ શક્ય નથી માટે આપ અમારા માટે કુશાગ્રબુદ્ધિના પ્રદાતા બનો.

બૃહસ્પતિ નાસ્તિક મતના આચાર્ય છે. નાસ્તિકતા કરતાં નાસ્તિકતામાં વિશેષ બુદ્ધિની અપેક્ષા છે. દોષીને દોષી ઠરાવવા માટે બહુ મોટા વકીલની જરૂર પડતી નથી પણ દોષીને નિર્દોષ અથવા નિર્દોષને દોષિત સિદ્ધ કરવા સારું કોઈ પ્રખર ધારાશાસ્ત્રીને ઊભો કરવાની જરૂર પડે છે. નાસ્તિક દર્શન માત્ર કોરી બુદ્ધિ ઉપર ચાલતું હોવાથી પ્રત્યેક શંકાનું સમાધાન માત્ર બુદ્ધિથી કરવાનું હોય છે. એટલે તે માટે વિશેષ બુદ્ધિની જરૂર પડે છે. એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે કે સત્યની શોધમાં નાસ્તિકોને સહુથી વધારે સહાયતા નાસ્તિકોએ જ કરી

છે. નાસ્તિકો, જો શંકાઓ ન કરે અથવા ખંડન ન કરે તો દર્શનનો વિકાસ કેવી રીતે શક્ય બને? બધાય ‘હા’ ‘હા’ કરનારા હોય તો સત્યનું શોધન થઈ જ ના શકે. બહેનો જ્યારે વલોણું ફેરવે છે ત્યારે તેના નેતરાની રચના એવા પ્રકારની હોય છે કે એક હાથે એક છેડો ખેંચે ત્યારે એક તરફ ફેરે અને પછી બીજા હાથે બીજો છેડો ખેંચે ત્યારે બીજી તરફ ફેરે. આમ વલોણું ડાબા-જમણી ઘૂમે ત્યારે દહીં વલોવાય અને પછી માખણ તૈયાર થાય. વલોણું જો એક જ દિશામાં ફર્યા કરે તો ઘણો શ્રમ કર્યા પછી પણ માખણ ના મળી શકે. આઘાત અને પ્રત્યાઘાત થયા વિના માખણ છૂટું ન પડે. દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં પણ આ જ સ્થિતિ છે. વિચારો, સિદ્ધાન્તો કે નિર્ણયો ઉપર જ્યાં સુધી પ્રબળ આઘાત- પ્રત્યાઘાત નથી થતા ત્યાં સુધી સુઘડ રૂપ ખીલી શકતું નથી, આઘાત કરનાર દુશ્મન જેવો લાગતો હોય છે, પણ ખરેખર તો તે મિત્રનું જ કામ કરતો હોય છે. આઘાત સહન કરનારાં દર્શનો જ ચિરંજીવી બની શકતાં હોય છે. કાચ જેવાં તકલાદી દર્શનો તો વાડાઓની દીવાલોમાં જ બણગાંફૂંક બની રાચતાં હોય છે. દીવાલની બહાર પગ મૂકવાની તથા બહારની પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાની તેમનામાં શક્તિ હોતી નથી. સ્વાધ્યાય કરનારે, સત્યની શોધમાં નીકળનારે, કદી પણ કોઈ પણ વાડાબંધીમાં ફસાવું ના જોઈએ. વાડાબંધી અને સત્ય સાથે રહી શકતાં નથી. રાગદ્વેષ વિના વાડાબંધી શક્ય જ નથી. જેના રાગદ્વેષ ઊતર્યા હોય અથવા ઊતરી રહ્યા હોય તે જ સાચી રીતે સ્વાધ્યાયનો અધિકારી છે. જેને માત્ર પોતાનો જ મત – ગમે તેમ કરીને – સિદ્ધ કરવો છે તે લાખ વાર શાસ્ત્ર વાંચીને પણ સત્યને નહિ પામી શકે, કારણ કે તે પોતે શાસ્ત્રને અધીન નથી થતો પણ શાસ્ત્રને પોતાને આધીન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પોતાને ભાવતું તથા ગમતું જ તે શાસ્ત્રમાંથી શોધે છે. સત્યના શોધકે આ ભયંકર દોષ-જે ચુસ્ત ધાર્મિકતાનો સ્વાંગ પહેરીને આવતો હોય છે – તેનાથી બચવું જોઈએ. સત્યની શોધમાં નાસ્તિકતાનો પણ મોટો ફાળો છે. એનો ભાવ તમે નાસ્તિક બનો એમ કહેવાનો નથી પણ કોઈ બુદ્ધિવાન વિચારક નાસ્તિક હોય તો તેની ઉપેક્ષા ના કરવી, તેના આઘાત કદાચ આપણા વિકાસ માટે કારણ બની રહે, જો આપણે તેની વાત ધીરજપૂર્વક સાંભળી, વિચારી તેના યોગ્ય ઉત્તરો શોધી શકીએ તો આ ભાવ મારા કથન પાછળનો છે.

પશ્ચિમ દેશોમાં જે જે ધર્મો ફેલાયા તેના ધર્મચાર્યો અહીંના ઋષિઓ જેટલા ઉદારમતવાદી ન હતા તે સ્પષ્ટ વાત છે. ત્યાં કેટલાય સુધારકોને, વૈજ્ઞાનિકોને અને સ્વતંત્ર ચિંતકોને જીવતા બાળી દેવામાં આવ્યા. કારણ માત્ર એટલું જ હતું કે તેમના વિચારો, સંશોધનો ધર્મ અને ધર્મપુસ્તક સાથે મેળ ખાતાં ન હતાં. દર્શન વિનાનો ધર્મ ઝનૂની હોય છે. તે બુદ્ધિની વાત સહી શકતો નથી. તેવી વાત કરનારને દંડવામાં તેની કૂરતા પણ અસીમ હોય છે. પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન ધાર્મિક કૂરતારૂપી હોલિકાના ખોળામાંથી બચી નીકળેલા પ્રહ્લાદ જેવું છે. પરિણામ એ આવ્યું કે આજે ત્યાં વિજ્ઞાન અને ધર્મ વિખૂટાં પડી ગયાં છે. ધર્મનો પ્રભાવ ક્ષીણ થઈ રહ્યો છે. અને વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ અસીમ વધી રહ્યો છે. આપણા ત્યાં એવું નથી થયું. આપણે કોઈ ગેલીલિયોને બાળ્યા નથી, સતાવ્યા નથી, ચાર્વાક જેવા નાસ્તિકને પણ આપણે ઋષિ માન્યા છે. ચાર્વાકનું ચિંતન પણ કેટલેક અંશે જરૂરી છે. તેના ચિંતનના સંદર્ભો તથા હેતુઓ ધ્યાનમાં રખાય તો તેમાં પણ કેટલુંક ગ્રાહ્ય છે એમ જણાયા વિના નહિ રહે. કોરી આધ્યાત્મિકતા દારિદ્ર આપે છે અને કોરી ભૌતિકતા માત્ર અશાંતિ આપે છે. આ બન્ને કોરાં રહેવાં ન જોઈએ – બન્નેનો મેળ થવો ઘટે, સમન્વય થવો ઘટે. બન્ને પરસ્પર દુશ્મન નહિ પણ મિત્ર થવાં ઘટે. આવું તો જ બની શકે જો આધ્યાત્મિકતાના આત્મા સાથે ભૌતિકતાના શરીરને જોડવામાં આવે. આમ થાય તો વ્યક્તિ અને સમાજ સહુનું મંગળ થાય. આસ્તિકતા યા આધ્યાત્મિકતા એવી હોવી જોઈએ જે નાસ્તિકતાની સામે ઊભી રહી શકે – ઊભી પૂંછડીએ પલાયન થઈ જાય તેવી ન હોવી જોઈએ. માટે જ બૃહસ્પતિના જેવી બુદ્ધિની આ મંત્રમાં યાચના કરવામાં આવી છે.

શાંતિપાઠનો ત્રીજો મંત્ર છે:

ઓમ સહ નાવવતુ । સહ નૌ ધુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવૈ । તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવૈ ।

ગુરુ અને શિષ્ય, છાત્ર અને આચાર્ય બન્ને આ મંત્રને સાથે બોલે છે. આ મંત્રનો સામાન્ય અર્થ એવો છે કે હે પરમેશ્વર! અમારા બન્નેનું સાથે રક્ષણ કરો. અમે ભોગ્ય પદાર્થોને સાથે ભોગવીએ, અમારું પરાક્રમ પણ સાથે જ થાય, અમારું અધ્યયન તેજસ્વી હો અને અમે કદી પણ પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ.

ગુરુ તથા શિષ્ય બન્ને રક્ષણની યાચના કરે છે. અહીં રક્ષણ શબ્દ મૃત્યુને અથવા લૌકિક ભયને ખ્યાલમાં રાખીને નથી વપરાયો. મૃત્યુ

તો અવશ્યભાવી છે. તેને કોણ ટાળી શકે? મૃત્યુથી નિર્ભય થવું એ જ ખરું રક્ષણ છે. તો પછી આ મંત્રમાં ‘અમારું રક્ષણ કરો.’ એનો અર્થ શું સમજવો? આમાં ગુરુ પોતાના ગુરુપણાનું અને શિષ્ય પોતાના શિષ્યપણાનું રક્ષણ માગે છે. ગુરુ પોતાનું ગુરુપણું તથા શિષ્ય પોતાનું શિષ્યપણું જો ખોઈ બેસે તો સ્વાધ્યાય કે વિદ્યા જેવું તત્ત્વ રહે નહિ. એટલે બન્ને જણા પોતપોતાના અનિવાર્ય ધર્મની રક્ષા ચાહે છે.

ગુરુ કોણ ?

“ગુરુ” શબ્દનો અર્થ છે ભારે અથવા વજનદાર. અહીં ભારે એટલે શરીરથી ભારે નહિ. મુખ્યતઃ ત્રણ વસ્તુઓના ભારથી જે ભારે બનેલ છે તેને ગુરુ માનવો. આ ત્રણ છે: જ્ઞાન, ગુણ અને ચારિત્ર્ય. જેનામાં આ ત્રણેય વિકસ્યાં છે તે ગુરુપદને યોગ્ય ગણાય. જેનામાં પ્રચુર જ્ઞાન – લૌકિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક વગેરે તમામ ક્ષેત્રોનું – છે તેવો જ્ઞાની માણસ ગુરુ થવાની પ્રથમ યોગ્યતા ધરાવે છે. કેટલાક માણસો જ્ઞાની હોય, વિદ્વાન હોય, પ્રોફેસર હોય, પ્રકાંડ પંડિત હોય પણ ગુણી ના હોય, અનેકવિધ દુર્ગુણોથી ભરેલા હોય તો તેઓ ગુરુ થવાને યોગ્ય નથી.

હું જ્યારે કાશીમાં રહેતો હતો ત્યારની એક ઘટના છે. ગંગાકિનારે એક પ્રકાંડ વિદ્વાન મહાત્મા આવેલા હતા. ઘણા લોકો તેમને મળવા જતા. પ્રચુર મેધાશક્તિ હોવાથી તેઓ ગમે તે વિષય ઉપર ગમે તે પક્ષ લઈ સામાને બોલતો બંધ કરી દેતા. તે ગાંજો પણ પીતા. અમે બેપાંચ વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમનાં દર્શને ગયા. પરમહંસ સંન્યાસી હોવા છતાં ગાંજો-ચલમ પીતા જોઈને મને એ ઠીક ન લાગ્યું. અમે બેઠા, બીજાઓ પણ બેઠેલા હતા. કંઈક વાતચીત શરૂ થઈ. તેમની વિદ્વત્તાના કણેકણમાં અહંકાર દેખાતો હતો. વારંવારની સફળતા અહંકારને પોષતી રહે છે. વારંવાર સફળતા મળવાથી જ રાવણ રાક્ષસ થયો હતો. જો તેને વચ્ચે નિષ્ફળતા મળી હોત તો તેનો અહંકાર હદ છોડી ન જાત. જીવનને સંતુલિત રાખવા નિષ્ફળતા પણ જરૂરી છે – જોકે કોઈને તે ગમતી નથી, છતાં તે આવે જ છે, અને વ્યક્તિને તેની વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવી જાય છે. પોતાની દુર્બળતાનું ભાન માણસને નિષ્ફળતામાં જ થાય છે. જેને આવું ભાન નથી થતું – પ્રસંગ આવ્યા છતાં નથી થતું તેના અહંકારની કોઈ સીમા નથી રહેતી.

આ પંડિત પણ તેવી જ સ્થિતિમાં રાચી રહ્યા હતા. ગર્વથી અમારી તરફ જોઈ એમણે કહ્યું: “બોલો તમારે શું પૂછવું છે?” ખરેખર તો અમારે કશું પૂછવાનું જ ન હતું, માત્ર મૂકભાવે બધું જોવા માટે જ અમે ગયા હતા. વળી આવા મોટા વિદ્વાનને પૂછવાની અમારી યોગ્યતા પણ કેટલી? અમે તો વિદ્યાર્થી હતા. પણ જ્યારે તેમણે કહ્યું જ ત્યારે અમારામાંથી કોઈ એક જણે પૂછી નાખ્યું: “પરમાત્મા વિષે આપનું શું માનવું છે?” તેમણે તરત જવાબ આપ્યો કે, તમે જે માનતા હો તેનાથી ઊલટું મારું છે” જવાબ સાંભળીને અમે તો હેરાન થઈ ગયા. એમનો કહેવાનો ભાવાર્થ એ હતો કે તમે જો “છે” એમ માનસતા હો તો હું “નથી” એમ માનું છું. અને તમે જો “નથી” એમ માનતા હો તો હું “છે” એમ માનું છું. વિરોધ વિના શાસ્ત્રાર્થ કેવી રીતે થાય? શાસ્ત્રાર્થ કરવો એ એમની દિનચર્યા હતી. એટલે લગભગ બધી જ વાતચીતમાં તેઓ વિરોધ કરતા, અને પછી શાસ્ત્રાર્થ ચાલતો. તેઓ ગમે તે પક્ષ લે પણ આખરે વિજયી તો તે જ થતા – સામાને ચૂપ કરી દેતા. અમારી સાથે પણ આવી પરિસ્થિતિ થઈ. પરંતુ અમારામાંથી એકને પરમાત્માએ બુદ્ધિ સુઝાડી. તેણે કહ્યું, “આવી માન્યતા માત્ર પરમાત્મા માટે જ છે કે પ્રત્યેક બાબતમાં રાખો છો?” તેમણે તો પહેલાં કરતાં પણ વધારે ગર્વથી જવાબ આપ્યો કે “પ્રત્યેક બાબતમાં.” એટલે કે પ્રત્યેક બાબતમાં અમે જે પક્ષ સ્થાપીએ તેથી વિરુદ્ધ મત તેઓ ધરાવે છે અને તે સિદ્ધ કરવા તૈયાર છે. હવે શાસ્ત્રાર્થ માત્ર પરમાત્મા સંબંધી કરવાનો ન હતો. કોઈ પણ વિષયમાં કોઈ પણ માન્યતાનો તે વિરોધ કરતા. એટલે અમારા પૈકી પેલા ભાઈએ પોતાની માન્યતા પૂર્વપક્ષ તરીકે રજૂ કરી: “અમે માનીએ છીએ કે આપ જ્ઞાની, વિદ્વાન, ચારિત્ર્યશીલ તથા સદ્ગુણોથી મંડિત સત્પુરુષ છો” અમે બધાએ સહકારમાં માથું ધુણાવ્યું. આ વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિના ચમકારનું ભાન થતાં જ અમે બધા આનંદિત થઈ ગયા. તેણે જે પક્ષ સ્થાપ્યો હતો તેનો હડહડતો વિરોધ હવે પેલા મહાત્માએ કરવાનો હતો, અને વિરોધ કરે એટલે એમને સિદ્ધ કરવું પડે કે પોતે સાવ અજ્ઞાની, મૂર્ખ અને ચારિત્ર્યહીન તથા દુર્ગુણોથી ભરેલ દુષ્ટ પુરુષ છે. પોતાની જાત માટે આવું સિદ્ધ કેમ કરી શકાય? વિરોધ કરે તો પણ ઉપાધિ અને વિરોધ ન કરે તો પણ ઉપાધિ! શું બોલવું તે કશું સૂઝે નહિ. અંતે હસીને કહે, ‘છોકરાઓ, તમે મને ચૂપ કરી દીધો!’

પરમેશ્વર પણ પ્રબળ અહંકારીનો અહંકાર સામાન્ય વ્યક્તિ દ્વારા જ ઉતારે છે. પોતાના બરોબરિયા સાથે પરાજય થાય તો તો બહુ મોટી ગ્લાનિ કે ફજેતી ના થાય પણ જે ક્ષુદ્ર જંતુ જેવી જણાતી હોય તેવી વ્યક્તિ દ્વારા જ્યારે પછડાટ ખવડાવાય ત્યારે જ તેનો અહંકાર ઓગળે છે. અમારા જેવા સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા એક મહારથીને ચૂપ થવું પડ્યું! એમનામાં વિદ્વત્તા તો હતી પણ વિદ્વત્તાની સાથે નમ્રતા, નિરહંકારતા, સમતા, સહનશક્તિ, નિર્લોભપણું વગેરે સદગુણો જોઈએ તે ન હતા. આમ ભારેનો અર્થ જ્ઞાનથી તેમ જ ગુણથી પણ ભારે. હજુ એક વાત રહી ગઈ. એક તત્ત્વ હજુ બાકી છે, તે છે ચારિત્ર્ય!

કેટલાક માણસો જ્ઞાની હોય, ગુણી પણ હોય પરંતુ ચારિત્ર્યના દુર્બળ હોય. આવા ઘણા માણસો મેં જોયા છે. જ્ઞાનનો પાર નહિ. નમ્રતા, ઉદારતા, સૌજન્ય વગેરે ગુણો પણ બરાબર હોય છતાં ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ દુર્બળ હોય. આવા માણસો પણ ગુરુ થવા માટે પૂર્ણ લાયકાતવાળા ન ગણાય. જ્ઞાન ઓછું હોય તો ચાલી શકે, કદાચ ગુણો ઓછા હોય તોય ચાલી શકે પરંતુ ચારિત્ર્યની બાબતોમાં તો જરા પણ બાંધછોડ થઈ ન જ શકે. વ્યક્તિના - ખાસ કરીને ધાર્મિક અથવા સામાજિક ક્ષેત્રમાં કામ કરનાર વ્યક્તિના - સ્થિર પ્રભાવનું આ એક અનિવાર્ય તત્ત્વ છે. તેના અભાવથી અથવા તેમાં શિથિલતા આવવાથી તો ઘણા સમર્થ પુરુષો પણ નિસ્તિજ થતા દેખાયા છે. કરોડોની કિંમતનો માણસ કોડીનો બની જતો જણાયો છે. એટલે ગુરુ પરમેશ્વરને રોજ પ્રાર્થના કરે છે કે: “સહ નાવતુ!” (હે પ્રભો! મારા ગુરુપણાની એટલે મારાં જ્ઞાન, ગુણ અને ચારિત્ર્યની રક્ષા કરજો) અને શિષ્યો પણ પ્રાર્થે છે કે “સહ નાવતુ!” (મારા શિષ્યપણાની રક્ષા કરજો.)

જેમ ગુરુની ગુરુતા તેની મહત્તામાં કારણ બને છે તેમ શિષ્યનું શિષ્યત્વ પણ તેને મહાન બનાવવામાં કારણ બને છે. શિષ્યપણાનો અર્થ છે: ગુરુભક્તિ, સંપૂર્ણ ભાવથી ગુરુની અધીનતાનો સ્વીકાર. જેના પરિણામે ગુરુ-આજ્ઞાનું પાલન તથા સહજ રીતે સેવા-શુશ્રૂષાનો ભાવ તથા ક્રિયા પરિસ્ફુટ થઈ શકે. સમર્પણ વિના શિષ્યત્વ શક્ય નથી - જેમ કન્યા વરને પોતાનું સમર્પણ કરે છે. આમ હૃદયથી કરેલા સમર્પણ તથા વરણમાંથી સંયુક્ત જીવન - દામ્પત્યજીવનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમર્પણ તથા વરણ વિના દામ્પત્ય જીવનનું અસ્તિત્વ જ ન હોઈ શકે. સરિતા સાગરમાં પોતાનું સમર્પણ કરે છે. બદલામાં (પોતાની હસ્તી મટાડીને તે સાગરનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.) આવી જ રીતે શિષ્ય પોતાનું સમર્પણ એક શ્રદ્ધામય, જ્ઞાન, ગુણ અને ચારિત્ર્ય અભ્રષ્ટ વ્યક્તિનાં ચરણોમાં કરે છે. સમર્થ ગુરુ તેનું વરણ કરી તેને પોતાનો બનાવે છે. પોતાનું સર્વ વિદ્યાધન શનૈઃશનૈઃ તેને આપી દે છે. જો આ સમર્પણ અને વરણ યોગ્ય ન હોય તો ગુરુ-શિષ્યનો કલ્યાણકારી સંબંધ શક્ય બની શકતો નથી.

આજકાલ તો ગુરુ ગુરુ નથી રહ્યા અને શિષ્ય શિષ્ય નથી રહ્યા. વાડા વધારવા કે પૈસા કમાવા માટે “ગુરુગીરી” એક ધીકતો ધંધો થઈ પડ્યો છે. જે આવે તેને કંઠી પહેરાવી દેવાની, કાન ફૂંકી દેવાના, પગ ધોવડાવી ચરણામૃત લેતા કરી દેવાના. પોતાની જ આરતી-પૂજા કરાવવાની તથા ગુરુમહિમાના બહાને પોતાનો જ મહિમા બતાવવાની ગુરુગીરી જો આટલેથી જ અટકતી હોત તોય ઠીક, પણ કેટલીક જગ્યાએ તો શિષ્ય સ્ત્રીઓ પાસે અથવા વિધવા સ્ત્રીઓ પાસે શરીરમર્દન કરાવવાનું, પંખા નંખાવવાના અને નાહવા બેસે ત્યારે, વરરાજાને પીઠી ચોળે તેમ શરીર ચોળાવવાનું અને છેવટે એ સ્નાનનું જળ આચમન તરીકે લેવડાવવાનું, ઐઠવાડ ખવડાવવાનો વગેરે અનેક અશિષ્ટાચારો કરનારી ગુરુગીરીના ફંદાઓમાં ભોળા, નાદાન તથા ભૂંડા માણસોનું ટોળું ફરતું દેખાય છે. કંઠી બાંધવાની પ્રથાથી ગુરુ-શિષ્યના ઉજ્જવળ સંબંધને પાર વિનાનું નુકસાન થયું છે - થઈ રહ્યું છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ કદી પણ કોઈની પણ વાડાબંધીમાં ભળવું ન જોઈએ. શિષ્યત્વ તો માનસિક ભાવના છે. આપણને કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે તેનાં જ્ઞાન, ગુણ અને ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી અતિશ્રદ્ધાભર્યું આકર્ષણ થાય, લાગે કે આ વ્યક્તિના સહયોગથી આપણા જીવનનો વિકાસ શક્ય છે તો મનથી એના પ્રત્યે ગુરુભાવ રાખીએ અને એના આજ્ઞાકારી થઈને વર્તીએ. બસ આ જ સાચું શિષ્યત્વ છે. એટલે જ પ્રાચીનકાળમાં ગુરુકુળમાં રહેનાર ગુરુ તથા શિષ્ય પોતપોતાના અસાધારણ ધર્મોનું રક્ષણ થાય તેવી યાચના કરે છે. સહનિવાસ કરનારી વ્યક્તિઓમાં અણબનાવ યા રાગદ્વેષ થવાનાં ઘણાં નિમિત્તો ઊભાં થતાં હોય છે. જો તેમને દક્ષતાથી દૂર કરી ના શકાય તો કદાચ તે સંઘ કાશી પહોંચી ન શકે.

સહ નૌ ભુનક્તુ ॥

મન ખાટું કરી નાખનારાં નિમિત્તોમાં સહુથી મોટું અને પ્રતિદિન પ્રાપ્ત થનારું નિમિત્ત ભોજન છે. ભેદભાવ કરવો હોય તો બીજી

જગાએ કરવો પણ એક જ પંગતમાં બેસી ભોજનમાં ભેદભાવ ના કરવો, જે કાંઈ હોય તે, થોડામાંથી થોડું પણ, વહેંચીને ખાવું, બહેનો ગમે તેટલી ભક્તિ કરતી હોય અને ગમે તેટલાં કથા-કીર્તન સાંભળતી હોય, પણ જમાડતી વખતે વહાલાંદવલાં કર્યા વિના રહી નથી શકતી. પોતાને ગમતી વ્યક્તિને વધારે ઘી ચોપડેલી રોટલી આપશે અને ઓછું ગમતી વ્યક્તિને સાધારણ ચોપડેલી આપશે. પરિણામે જેના પ્રત્યે ભેદભાવ થયો છે તેનું મન ખાટું થઈ જાય છે અને અંતે એ ઘરમાં કલહકુસંપ અને અશાંતિના ભડકા બળવા લાગે છે. જે બહેન આવો ભેદભાવ નથી કરતી, અને બધાને સરખી રીતે જમાડે છે તે તો સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણાનું સ્વરૂપ છે. તે પોતાના ઘરમાં આવા ભડકા નહિ થવા દે.

મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. એક સ્થળે હું પ્રવચન કરતો હતો. કોઈ પર્વનો દિવસ હતો એટલે કોઈ પ્રસાદ લઈ આવ્યું. પ્રસાદ પણ પેંડાનો અને પ્રમાણમાં પણ ખૂબ હતો. પ્રવચન પૂરું થયા પછી વહીવટ કરનારી બહેનોએ પ્રસાદની એક આખી વાટકી ભરીને મારી આગળ મૂકી. પછી બાકીનો પ્રસાદ વહેંચવાની શરૂઆત કરી. મુખ્ય બહેનને બોલાવી મેં પૂછ્યું, “આ વાટકી અહીં કેમ મૂકી છે?”

તેમણે હરખાતાં હરખાતાં જવાબ આપ્યો: “એ તો આપના માટે પ્રસાદ છે.”

“બધાંને વાટકી ભરીને આપવાનો છે?” મેં ફરી પૂછ્યું.

“ના રે, બધાને તે વળી એટલો અપાતો હશે?” એમણે જવાબ આપ્યો. “કથાકારને વાટકી ભરીને પ્રસાદ આપવાનો અહીં રિવાજ છે.”

એમણે તો સહજ અને સામાન્ય ભાવે આ કહ્યું. પણ મેં તો જેટલો સહુને અપાય તેટલો જ મને આપવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને કહ્યું: આવતી કાલે તો મારે સમત્વયોગની વ્યાખ્યા સમજાવવાની છે. મારાથી આવું ન લેવાય.”

ત્યારે બહેને સ્પષ્ટતા કરી કે, “તમારે જેટલો લેવો હોય તેટલો લેજો, બાકીનો અમે બધા છીએ તે લઈ લઈશું.”

ઓહ! અમારે કથાકારોને ચાવવાના અને બતાવવાના જુદા જુદા દાંત રાખવાના છે? કથા કરવાની વેદાંતની, સમત્વની અને એકત્વની, પણ સામાન્ય વ્યવહારમાં તેની જરા જેટલી પણ આભા ન દેખાય! હું એવા મોટા મંડલેશ્વરોને જાણું છું જે ગળાફાટ વેદાન્ત સંભળાવતાં થાકતા નથી પણ તેમને ત્યાં ત્રણત્રણ ચારચાર પ્રકારની રસોઈ થતી હોય છે. એક ચોખ્ખા ઘીની અને બાસમતી ચોખા વગેરેના માલ-સામાનવાળી. બીજી કોઠારી માટેની, ત્રીજી કથાકાર અથવા કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ આવી હોય તેમના માટેની અને ચોથા પ્રકારની સામાન્ય સાધુસંતો માટેની, જેમાં હલકામાં હલકી વસ્તુઓ વાપરવામાં આવી હોય. આવા મંડલેશ્વરો જ્યારે ભંડારામાં જમવા બેસે છે ત્યારે સભ્યતા, શાલીનતાના તમામ નિયમો નેવે મૂકી પંગતમાં પીરસાતી વાનગીઓ કરતાં પોતાના માટેની ખાસ બનાવેલી પહેલા પ્રકારની રસોઈ જમતા હોય છે. આ પ્રકારની આછકલાઈ કરીને, લજ્જિત થવાને બદલે પોતે કંઈક વિશિષ્ટ છે તેવું ગૌરવ પણ લેતા હોય છે અને મલમલી ગાદી પરનું વેદાંત ગાદી ઉપર જ રહી જતું હોય છે.

પરિણામે આવા લોકો અંતેવાસીઓની આંતરિક ચાહના યા શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. એમના મઠમાં રહેનારા અહર્નિશ એમની નિંદા જ કર્યા કરતા હોય છે. એક તરફ દિવસમાં ત્રણ વાર દંડવત્ પ્રણામ કરશે અને બીજી તરફ ઘોર નિંદા કર્યા કરશે. આવા આશ્રમો યા મઠોનું વાતાવરણ અંદરખાનેથી કલુષિત જ રહેતું હોય છે. દોષથી બચવાના ઉપાયોમાં સર્વ પ્રથમ ઉપાય છે: સહ નૌ ભુનક્તુ। જે કંઈ સારું યા નરસું હોય તે બધું સાથે મળીને જમીએ.

ભગવાન બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને આદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે, “હે ભિખ્ખુઓ! તમને ભિક્ષામાં કોઈ તલનો એક દાણો આપે તો તેને પણ વહેંચીને જમજો, એકલા ના ખાઈ જશો. જ્યાં સુધી આમ કરશો ત્યાં સુધી ભિખ્ખુ સંઘને કોઈ વાંધો નહિ આવે. પણ તમે જ્યારે જમવામાં ભેદભાવ કરશો ત્યારે સંઘ તૂટી પડશે.” કેટલી સાચી વાત છે!

હું હરિદ્વારમાં, થોડા સમય માટે, સિંધી પાઠશાળામાં રહ્યો હતો. ત્યાંના પ્રાતઃસ્મરણીય મહંત શ્રી શ્યામસુંદર ભારતીજ પ્રતિદિન

અમારી સાથે જ જમવા બેસતા અને રસોડામાં જે વસ્તુઓ સામાન્ય બનતી હોય તે જ જમતા. કોઈવાર તેમના સિંધી ભક્તો ખૂબ શ્રદ્ધાથી, તેમના માટે કોઈ વિશેષ વાનગી બનાવી લાવતા તો તેઓ પંકિતમાં બધાને સરખી રીતે વહેંચાવીને જ પોતે લેતા. જમવામાં તેઓ કદી ભેદભાવ કરતા નહિ. તેમના આ વિશેષ ગુણના કારણે ત્યાં રહેનારા અમે બધા તેમને હંમેશાં માનથી નિહાળતા. ગુરુકુલ હોય કે સંસ્થા હોય અથવા કુટુંબ હોય, બધે જ આ નિયમ પાળવા જેવો છે; જમવામાં ભેદભાવ, પંકિતભેદ ના કરશો. પ્રાચીનકાળમાં શિષ્યો ભિક્ષા લઈ આવે, બધી જ ભિક્ષા ગુરુ પાસે ધરી દેવાની. બધા શિષ્યોએ લાવેલી ભિક્ષા ભેગી કરી ગુરુ બધા શિષ્યોને માતાની માફક સમાનતાથી જમાડે. આ સમાનતાની પદ્ધતિના કારણે વર્ષો સુધી ગુરુકુળો સફળતાપૂર્વક ચાલ્યાં. ભેદભાવ શરૂ થતાં જ લોકોનાં મન કડવાં થવા લાગે છે. અને અંતે વિદ્રોહી બને છે.

સહ વીર્ય કરવાવૈ ।

ફરી પાછા ગુરુશિષ્ય પ્રાર્થના કરે છે કે, અમે જે પરાક્રમપૂર્ણ કામો કરીએ તે પણ સાથે મળીને જ કરીએ – એકબીજાના વિરોધી નહિ પણ સહયોગી બનીએ. સામાન્ય રીતે શક્તિ વિરોધ યા સહયોગના માધ્યમથી પ્રગટ થતી હોય છે. વિરોધ દ્વારા શક્તિ તીવ્રતાથી પ્રગટે છે અને બીજી સ્પર્ધામય શક્તિનો સંહાર કરવા ઝઝૂમે છે આમ બન્ને શક્તિઓ નિર્માણલક્ષી બનવાને બદલે વિનાશલક્ષી બની જાય છે. શક્તિશાળી વ્યક્તિઓનું આ મોટું દૂષણ છે. આ દૂષણને જો ટાળવું હોય તો સહયોગ કરતાં શીખવું જોઈએ. તમારી પાસે જે કાંઈ શક્તિ હોય તેનો ઉપયોગ એ જ પ્રકારની શક્તિનો સહયોગ કરવામાં થાય તો ઘણું મોટું નિર્માણ થઈ શકે. ગુરુ તથા શિષ્યો એ જ પ્રાર્થે છે કે ‘અમારી શક્તિઓ પરસ્પરનો સહયોગ કરનારી બને – વિરોધ કરનારી ના બને.’

તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ ।

અમારું અધ્યયન તેજસ્વી બનો, નિસ્તેજ યા નિર્માલ્ય નહિ. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ગતિ યા પ્રગતિ કરનારું અધ્યયન જ તેજસ્વી અધ્યયન છે. માત્ર ચીલાચાલુ ગોખણપટ્ટીનું નામ અધ્યયન નથી. હે પ્રભુ! અમે નવી નવી શોધો કરીએ, નવાં તત્ત્વોને જાણીએ, પામીએ અને તેના દ્વારા ચાતુર્દિક્ વિકાસ કરીએ.

મા વિદ્વિષાવૈ ।

છેવટમાં કહે છે કે અમે પરસ્પરનો દ્વેષ ના કરીએ – હળીમળીને સંપથી રહીએ. એકસાથે રહેનારા માણસોમાં રાગદ્વેષનાં કારણો રહેવાનાં જ. જો સમજણપૂર્વક વર્તવામાં ન આવે તો તણખા ઝરતાં વાર નથી થતી. સમજણ અને સહનશક્તિ વિના કોઈ કોઈની સાથે લાંબો સમય રહી શકે નહિ. આથી પરમાત્માને પ્રાર્થે છે કે, “હે પ્રભો! અમે કદી પણ એકબીજાનો દ્વેષ ના કરીએ.”

આ મંત્રનો પ્રયોગ હમણાં હમણાંથી જમતી વખતે થવા લાગ્યો છે કારણ કે આમાં સહ નૌ ધુનક્તુ પદ આવ્યું છે.

૩. શાંતિ મંત્રો (ચાલુ)

શાંતિપાઠનો ચોથો મંત્ર છે:

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

કાર્યની સમાપ્તિ વખતે પ્રયુક્ત થતો આ મંત્ર બહુ જ પ્રસિદ્ધ છે તથા મહત્ત્વનો પણ છે. તેનો સામાન્ય અર્થ આવો થઈ શકે: “પેલું (પ્રકૃતિથી પર) બ્રહ્મ પૂર્ણ છે, આ જગત પણ પૂર્ણ છે: પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ જ પ્રગટ થાય; તે પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને બાદ કરવામાં આવે (લઈ લેવામાં આવે) તો પણ પૂર્ણ અવશિષ્ટ રહે છે.”

આ મંત્રના અર્થ અનેક વ્યાખ્યાતાઓએ અનેક પ્રકારે કર્યા છે. તેમાં ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ પ્રગટે છે અને પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ બાદ થતાં પૂર્ણ જ બાકી રહે છે.’ તેવા સામાન્ય સાવ સાથે સહુ એકમત છે. પરંતુ પૂર્ણ શું છે અને પૂર્ણમાંથી કયું પૂર્ણ પ્રગટે છે તથા પૂર્ણમાંથી બાદ જનારું પૂર્ણ તત્ત્વ કયું અને બાકી રહેનારું પૂર્ણ તત્ત્વ કયું — એ વિષે મતભેદો છે. એક વ્યાખ્યાતાનો ભાવ આવો છે: બ્રહ્મ પૂર્ણ છે અને કાર્યબ્રહ્મ પણ પૂર્ણ છે. કેમકે મૂળ બ્રહ્મ એટલે કે કારણબ્રહ્મમાંથી જ કાર્યબ્રહ્મ ઉત્પન્ન થયું છે. આવું સોપાધિક કાર્યબ્રહ્મ જો પેલા કારણબ્રહ્મમાંથી બાદ કરવામાં આવે તો અવશિષ્ટ રહેનારું શુદ્ધ બ્રહ્મ પૂર્ણ જ રહે; વગેરે.’

એક વાત યાદ રાખજો કે વચગાળામાં આપણે ત્યાં જ ફિલસૂફીનો વિસ્તાર થયો તેમાં જગત પ્રત્યે નફરતની સ્પષ્ટ છાપ રહી છે. આપણે જેમાં રહીએ છીએ, જેનાથી જીવીએ છીએ, જેના વડે વિચારીએ છીએ તે જગત માયા, પાપ, અજ્ઞાનનું મૂળ બંધનસ્થાન, પ્રપંચસ્થાન હોય તેવું ચિત્રણ તેમાં કરવામાં આવ્યું દેખાય છે. વારંવાર એક જ ઝોક આપવામાં આવ્યો છે, કે આ પ્રપંચથી છૂટો. પરિણામે આપણે જગતવિરોધી બન્યા. આપણો આત્મવાદ યા પરમાત્મવાદ બહુધા જગતની અંત્યેષ્ટિ ઉપર રચાયેલો છે. જાણે જગત અને આત્માનો મેળ જ ન હોય! એકબીજાં પોતે પરસ્પરથી જાણે અભડાઈ જતાં હોય તેવું સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે આવી કોરી આત્મવાદી વિચારધારાઓને પરિણામે આપણે સાંસારિક અભ્યુદય જોઈએ તેટલો ન કરી શક્યા — સાંસારિક અભ્યુદયને પાપ માનનારી વૃત્તિઓ ઘર કરી બેઠી. આટલો વિશાળ, આટલો બુદ્ધિશાળી તથા આટલો સક્ષમ સમાજ એક એક રોટલી માટે, એક એક કપડા માટે, એક એક વસ્તુ માટે હાથમાં ઠીકરું લઈને દુનિયા પાસે ભીખ માગતો થયો, તેની પાછળ સાંસારિક અભ્યુદયની તમન્નાની શિથિલતા મુખ્ય કારણ છે. આવી તમન્નાને ચૂસી ગયો કોરો આત્મવાદ. એટલે કદી કોરા આત્મવાદી ન બનવું જોઈએ. પરલોકને સુધારવાનો રસ્તો આ લોકને સુધારવાથી જ શરૂ થાય છે. આ લોકોને બગાડીને પરલોકને સુધારવાના તરંગી વિચારોથી જેટલા વહેલા છુટાય એટલું આપણું કલ્યાણ વહેલું થશે. આપણે આત્મવાદ અને ભૌતિકવાદનો મેળ કરવાનો છે. બન્નેને એકબીજાના વિરોધી નહિ પમ પૂરક બનાવવાના છે.

पूर्ण मदः (अदः पूर्णम्) संस्कृतमां अदः शब्दनो प्रयोग दूरनां અને અદૃશ્ય અને અગમ્ય એવાં તત્ત્વો માટે થતો હોય છે. પેલું બ્રહ્મ પૂર્ણ છે. પણ બ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપક છે એટલે બધે જ છે. એટલે તેને પેલું અને તે પણ દૂર દૂરનું પેલું એવું શા માટે કહ્યું? વાત બહુ સમજવા જેવી છે. પેલું એટલે દૂર દૂર — પ્રકૃતિમંડળથી પણ દૂર — જ્યાં સૂર્યો, ચન્દ્રો, તારાઓ વગેરે બધી જ વસ્તુઓની સત્તા સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ વિસ્તૃત દેખાતું બ્રહ્માંડ અને આવાં ન દેખાતાં બીજાં કેટલાંય બ્રહ્માંડો અંતે તો અસીમ નથી જ. આપણા માટે તેમનું ક્ષેત્ર ગમે તેટલું અમાપ હોય તો પણ અંતે તો તે બધાંને સીમા છે જ. તે બધાં જ્યાં સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યાં અને ત્યાંથી પણ પર, પરમાત્માની સત્તા તો છે જ. પરમાત્મા અહીં પણ છે, પ્રકૃતિમંડળથી પર પણ છે. પરંતુ અહીં એક માત્ર પરમાત્મા જ નથી, તેની સાથે વિશ્વ પણ છે. જ્યારે પ્રકૃતિથી પર તો માત્ર પરમાત્મા જ છે પરમાત્મા અસીમ છે. પ્રકૃતિ અસીમ નથી. પ્રકૃતિના સીમાડા પૂરા થયા પછી પણ પરમાત્માની સત્તા વિદ્યમાન રહે છે. પરમાત્માના સીમાડા કદી હોતા નથી. ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, આબ્રહ્મભુનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઢર્જુન। બ્રહ્માના લોક સુધીના બધા લોકો પુનરાવર્તન કરાવનારા કહ્યા છે — તે બધા પ્રકૃતિમંડમાં આવેલા છે. પણ યદ ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ કહીને જ્યાં પુનરાવર્તન થતું જ નથી તે મારું પરમધામ છે આમ બતાવ્યું છે. પુનરાવર્તન ન કરાવનારું પરમધામ

પ્રાકૃતિક હોઈ શકે નહિ. તે પ્રકૃતિથી પર જ હોય, જ્યાં એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે તેનું એ ધામ છે જેને અહીં પૂર્ણમ્ કહેવામાં આવ્યું છે. (વ્યાપક હોવાથી તે જ પરમાત્મા અહીં પણ છે, એટલે અહીંનો અને ત્યાંનો પરમાત્મા જુદો છે તેવો ભેદ નથી સમજવાનો પરંતુ કથન પાછળનો મૂળ હેતુ એ છે કે પ્રકૃતિથી પર પણ પરમાત્માની સત્તા છે અને તે પરમાત્મા પૂર્ણ છે.)

પૂર્ણનો અર્થ સર્વક્ષમતાવાળો, સક્ષમ એવો થઈ શકે. આપણે જ્યારે કોઈને પૂર્ણ કહીએ છીએ ત્યારે એક વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં કહેતા હોઈએ છીએ. જેમકે ‘આ માણસ પૂર્ણ વિદ્વાન છે, આ પૂર્ણ કારીગર છે,’ વગેરે વગેરે. આવાં વાક્યોમાં વિદ્વત્તામાં અથવા કારીગરીમાં પૂર્ણતા બતાવવામાં આવી છે. જે વિદ્વત્તામાં પૂર્ણ હોય તે કદાચ કારીગરીમાં અપૂર્ણ હોય અને જે કારીગરીમાં પૂર્ણ હોય તે કદાચ વિદ્વત્તામાં અપૂર્ણ હોય. આમ સંસારની પૂર્ણતા સાપેક્ષ અને સંદર્ભયુક્ત હોય છે. પરંતુ પરમાત્માની પૂર્ણતા નિરપેક્ષ અને સંદર્ભરહિત હોય છે. તે સર્વથા પૂર્ણ છે, સર્વથા સમર્થ છે શું શું અને કેટલું કરવા તે સમર્થ છે તે બતાવવા આપણે જે ક્ષેત્રોનો નિર્દેશ કરીએ છીએ તે તો આપણી સાપેક્ષતાની દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ. વસ્તુતઃ પરમાત્મા તો કર્તૃમ અકર્તૃમ અન્યથાકર્તૃમ સમર્થઃ તેના માટે કશું જ અશક્ય કે અસંભવ નથી. માટે જ તે અખંડ પૂર્ણ છે.

પૂર્ણમિદમ

પરમાત્મા જેમ પૂર્ણ છે તેમ આ જગત પણ પૂર્ણ છે. પૂર્ણમિદમ જગત્।। આસ્તિક લોકોને પરમાત્માની પૂર્ણતામાં કદાચ કોઈ શંકા ન હોઈ શકે પણ જગતની પૂર્ણતા તેમના ગળે જલદી નહિ ઊતરે. આપણે બધા જ લગભગ આવો પૂર્વગ્રહ લઈને બેઠા છીએ, કે જગત તો અધૂરું છે, ખોટું છે, મિથ્યા છે, અસત્ છે. જગતને જેઓ મિથ્યા યા અસત્ માને છે તેમની વાત હમણાં રહેવા દઈએ. પરંતુ તેમની આગળ એક પ્રશ્ન મૂકીએ કે “વિશ્વમાં અધૂરાપણું શું છે? શું કરીએ તો એ અધૂરાપણું દૂર કરી શકાય? — અને તે પણ એવી રીતે કે તેનામાં બીજું અધૂરાપણું ન આવી શકે?”

આખા વિશ્વની રચનાની ગહરાઈમાં ઊતરવાથી જણાશે કે, આમાં કઈ રચના, કઈ ગોઠવણ ત્રુટિપૂર્ણ છે. અને તે ત્રુટિ કેમ દૂર કરી શકાય એ સમજી જ શકાતું નથી. વિશ્વ આવું નહિ પણ આવું હોત તો વધારે સારું હોત એવી કલ્પના કદાચ કરીએ ત્યારે પણ એટલું યાદ રાખવાનું કે એવું થયા પછી તો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થવાનો નથી એમ ખાતરીથી કહી શકાશે નહિ. મને તો લાગે છે કે વિશ્વની પ્રત્યેક રચના, પ્રત્યેક ગોઠવણ અપરિવર્તનીય છે. ભૌતિકસૃષ્ટિમાં જે પાંચ મૂળતત્ત્વો, તેમનાં સ્વભાવ, તેમનાં પરિણામ વગેરે બતાવવામાં આવ્યાં છે તે યોગ્ય જ છે. એટલે જ શ્રુતિ કહે છે કે પૂર્ણમિદમ જગત્।।

અખંડ પૂર્ણતા

પરમેશ્વર અને વિશ્વ બંને પૂર્ણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, કે પરમાત્માની પૂર્ણતા નિરપેક્ષ અને અખંડ છે જ્યારે વિશ્વની પૂર્ણતા સાપેક્ષ અને ખંડરૂપ છે. પેલો એકલો કોઈની પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના પૂર્ણ છે, જ્યારે અહીંની (વિશ્વની) પ્રત્યેક વસ્તુ અન્ય સહયોગીઓની અપેક્ષાથી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. દા. ત., ઘડિયાળ સમય બતાવવાના કાર્યમાં પૂર્ણ છે, સક્ષમ છે અને પોતાનું કામ બરાબર કરે છે. તેની પૂર્ણતામાં કયાંય વાંધો નથી અને તેથી જ તેના વિશ્વાસે સમય નિર્ધારણ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ ઘડિયાળની પૂર્ણતા એક તો સમય બતાવવા પૂરતી જ સીમિત છે, અન્ય ક્ષેત્રોમાં તે અપૂર્ણ જ નહિ, સર્વથા અક્ષમ જ છે. એટલે આવી પૂર્ણતાને ખંડપૂર્ણતા કહીએ. વળી ઘડિયાળની પૂર્ણતા ઘણી વસ્તુઓના સહયોગથી આવી છે. ઘડિયાળમાં કેટલાય પ્રકારનાં ચક્રો તથા બીજા ભાગો છે જે નિયત સ્થળે અને નિશ્ચિત પ્રકારે ગોઠવાયા છે. આ બધાય મળીને સમયનિર્ધારણનું કાર્ય કરે છે. આમાંથી કંઈક પણ જો આધું-પાછું થઈ જાય તો ઘડિયાળ એની પૂર્ણતા ખોઈ બેસે. આમ ઘડિયાળની પૂર્ણતા, નિશ્ચિત અપેક્ષાઓ પૂરી થાય તો જ ટકી શકે. આ જ વાત સૂર્ય-ચન્દ્ર, તારા, પર્વતો, નદીઓ, વનસ્પતિ વગેરે વિશ્વની તમામ વસ્તુઓ માટે છે. એટલે વિશ્વ પૂર્ણ તો છે પણ તે ખંડપૂર્ણ છે, સાપેક્ષપૂર્ણ છે,. છતાં તે પૂર્ણ તો છે જ.

પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે

વિશ્વની પૂર્ણતા માટેનું આ હેતુવાક્ય છે. વિશ્વ પૂર્ણ છે કારણ કે તે પૂર્ણમાંથી બન્યું છે, એને પૂર્ણ બનાવ્યું છે. પૂર્ણ કરેલી રચના કદી અપૂર્ણ ના હોય તેમ અપૂર્ણ કરેલી રચના કદી પૂર્ણ ના હોય. પરમાત્મા પૂર્ણ છે. પરમાત્માની રચના—આ વિશ્વ—ને જો અપૂર્ણ માનીએ તો પરમાત્માની પૂર્ણતા નિરાધાર યા નિર્હેતુક બની જાય. વિશ્વ પરમાત્માની કૃતિ છે અને પરમાત્મા પોતે તેના કર્તા છે. કૃતિની શ્રેષ્ઠતા દ્વારા જ કર્તાની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધતા થઈ શકે. કોઈ કારીગર, ઇજનેર, કલાકાર કે કોઈ પણ ક્ષેત્રના કોઈ કર્તાની આપણે એક બાજુ પ્રશંસા કરતા રહીએ અને બીજી બાજુ તેમના દ્વારા નિર્મિત કૃતિઓ ખોડખાંપણથી ભરેલી છે અને હલકા સ્તરની છે એમ કહીએ તો આપણે કર્તાની કરેલી પ્રશંસા એ નર્યુ પાગલપણું જ ગણાય. આપણામાંથી ઘણાખરા પરમાત્માની પ્રશંસા કરતાં તો થાકતા જ નથી પણ તેની કૃતિ — આ વિશ્વ — ને અનંત દોષોથી તથા ત્રુટિઓથી ભરપૂર માનીએ છીએ. ખરેખર તો કૃતિની નિંદા એ કર્તાની નિંદા છે અને કૃતિની પ્રશંસા એ કર્તાની પ્રશંસા છે.

સમાજમાં પણ જ્યાં સુધી કૃતિના માધ્યમથી આપણે કર્તાનું મૂલ્યાંકન કરતા હોઈએ છીએ ત્યાં સુધી સમાજ ઉન્નત સ્તર તરફ વિકાસ કરતો રહે છે. પણ જ્યારે કૃતિ વિના પણ વંશમાત્રથી, જાતિમાત્રથી કે અન્ય કોઈ ઉપાધિમાત્રથી કોઈ શ્રેષ્ઠતા કે પૂજ્યતા પ્રાપ્ત કરતું થઈ જાય છે ત્યારે સમાજનું અધઃપતન શરૂ થાય છે, અને ધીરે ધીરે એવાં મૂલ્યો સ્થાપિત થાય છે કે અમુક વર્ણ, જાતિ, વંશ કે ગોળ યા સમુદાયમાં જન્મેલી વ્યક્તિ જ મહાન હોય, તે જ પૂજવા યોગ્ય હોય, બીજી નહિ. ભારતીય પરંપરામાં ઘૂસી ગયેલાં કુમૂલ્યોમાં આ તો થોડાક નમૂના છે, જેનાથી સમાજને અમાપ હાનિ પહોંચી છે અને પહોંચી રહી છે. આપણા ધર્માચાર્યોની ગાદીઓ નિશ્ચિત વર્ગ અને તેના પણ પેટાવર્ગ માટે કાયમના માટે રિઝર્વ કરી દીધેલી છે. તેમનામાં યોગ્યતા હોય કે ન હોય, બસ, ગાદી ઉપર બેસવાનો અધિકાર તો તેમનો જ! એવા બીજા લાખ હોય કે જેઓ યોગ્ય હોય છતાં તેઓ કદી આવાં સ્થાને આવી ન જ શકે. આ ધાર્મિક તથા સમાજિક અંધેર છે, અન્યાય છે અને તેનું ફળ માત્ર તરછોડાયેલી વ્યક્તિઓને જ નહિ પણ પૂરા સમાજને ભોગવવું પડે છે. અનાડીઓના હાથમાં મુકાયેલો સમાજ કદી સમૃદ્ધ થઈ ના શકે. એટલે વ્યક્તિનું મૂલ્ય હંમેશાં તેની કૃતિઓથી જ કરવું જોઈએ. કૃતિ વિના વ્યક્તિને કશું જ મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ — ભલે પછી તે ખુદ બ્રહ્માનો પુત્ર હોય!

અહીં તો એવી વ્યક્તિઓનાં મંદિરો બંધાય છે અને તેમને ભગવાન તરીકે પૂજવામાં આવે છે કે જેમની કૃતિઓનું બુદ્ધિપુરઃસર પર્યાલોચન કરવામાં આવે તો કદાચ કશું જ હાથમાં ન આવે. ઊલટું દેખાય કે, સંપ્રદાયો, પંથો વગેરેના વાડા કરી મનુષ્યોને તેમણે વહેંચી નાખ્યા છે. ધૂર્તતાપૂર્ણ ચમત્કારની કથાઓ ઘડીને લોકોને વધુ આંધળા બનાવ્યા છે. તેમનાં જ્ઞાન, ગુણ અને ચારિત્ર્યને પણ સંતુલિત દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો તેમને પાસ — માકસ પણ ના મળે. આવા લોકો પણ અહીં ભગવાન તરીકે પૂજાય છે. બીજી બાજુ જેઓ દેશ, ધર્મ, સમાજ તથા વ્યક્તિના વિકાસ માટે, પતિતોના ઉદ્ધાર માટે, અન્યાયને ઉચ્છેદવા અને ન્યાયની સ્થાપના માટે કઠોરમાં કઠોર જીવન જીવ્યા, જેમણે કેટકેટલી વાર ઝેર પીધાં અને જેઓ ધર્મની, ન્યાયની બલિવેદી ઉપર બલિદાન થઈ ગયા, જેમના અથાક પરિશ્રમના, ત્યાગના અને તપના ભોગે આપણે આજે કંઈક ઊજળા છીએ તેવા કેટલાય મહાપુરુષોને, વિભૂતિઓને આપણે વિસારી દીધા છે. તેમનું એક સામાન્ય ચિત્ર પણ આપણા ઘરમાં નથી હોતું. આ બતાવે છે કે આપણે હજુ વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરતાં શીખ્યા નથી. કૃતિ વિના જ કર્તાની શ્રેષ્ઠતા, પૂજ્યતા યા અધમતા માની લેવાના દૃષ્ટિબિંદુનું જ આ પરિણામ છે.

મનુ ભગવાને ઠીક જ લખ્યું છે કે:

અપૂજ્યા યત્ર પૂજ્યન્તે, પૂજ્યાણામ ચ વ્યતિક્રમઃ ।

ત્રીણિ તત્ર ભવિષ્યન્તિ દુર્ભ ક્ષમ મરણમ ભયમ ।।

જ્યાં અપૂજ્યોની પૂજા થશે અને પૂજ્યોનો તિરસ્કાર થશે ત્યાં ત્રણ વસ્તુઓ થશે: વારંવાર દુષ્કાળ પડશે, લોકો અકાળ મૃત્યુ પામશે અને ભયભીત થઈને જીવશે.

પરમેશ્વરની મહત્તા જો સહેતુક હોય તો તે હેતુ અદ્ભુત વિશ્વની અદ્ભુત રચના છે. એટલે જ શ્રુતિ કહે છે: પૂર્ણાત્ પૂર્ણ મુદચ્યતે । પૂર્ણ

પરિબ્રહ્મથી આ પૂર્ણ વિશ્વ પ્રગટ્યું છે—નિર્મિત થયું છે. પણ મંત્ર તો વળી આગળ કહે છે કે “પૂર્ણસ્ય પૂર્ણ માદય પૂર્ણમેવાવાવશિષ્યતે।” એ પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી આ પૂર્ણ વિશ્વને બાદ કરવામાં આવે તો પણ અવશિષ્ટ રહેનાર પરમાત્મા પૂર્ણ જ રહે છે. એકમાંથી એકને બાદ કરીએ તો શૂન્ય રહે — એક ને રહે. તેમ પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને બાદ કરતાં પણ શૂન્ય જ રહેવું જોઈએ — પૂર્ણ ન રહે. આ છે આપણા ગણિતની પ્રસિદ્ધ પદ્ધતિ.

આ જ ગણિતના નિયમો લીને કેટલાર બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ આમાં શૂન્યવાદનાં દર્શન કર્યા છે. તેઓ કહે છે કે ‘પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ બાદ થાય તો શૂન્ય જ રહે, અને શૂન્ય પણ પૂર્ણ જ છે.’ એટલે અન્તે કશું જ નથી રહેતું તેવું થયું.

આપણે આ પદનો અર્થ જરા જુદી રીતે સમજવાનો છે. બ્રહ્મ અખંડ અને નિરપેક્ષપૂર્ણ છે અને આ વિશ્વ ખંડપૂર્ણ અને સાપેક્ષપૂર્ણ છે. આમાં એક વસ્તુનો વધારો કરવાનો બાકી રહ્યો છે. બ્રહ્મની પૂર્ણતા સનાતન છે, અનંત છે અને કાલાતીત છે, જ્યારે વિશ્વની પૂર્ણતા યા સત્તા સનાતન નથી, કાળસાપેક્ષ છે. આ ઘડિયાળ સમય આપવાના કાર્યમાં ગમે તેટલું સક્ષમ હોય, ગમે તેટલું મજબૂત હોય તોપણ કોઈક સમયે તેનો અંત થવાનો જ. તે સનાતન નથી, અનંત નથી. આવી જ રીતે આ વિશ્વનો પણ કોઈક સમયે અંત થાય જ છે. એને આપણે પ્રલય કહીએ છીએ. તે પ્રલયકાળમાં આ પૂર્ણ વિશ્વ સમાપ્ત થઈ જાય, પરમાત્મામાંથી વિશ્વાત્મક સત્તા બાદ થઈ જાય તો પણ અવશિષ્ટ રહેનાર પરમાત્મા તો પૂર્ણ જ રહે છે. કલાકારની કૃતિ જેમ નષ્ટ થઈ જાય તોપણ કલાકારના સ્વરૂપમાં કશો વાંધો આવતો નથી, કારણ કે બીજી એવી અનેક કૃતિઓ બનાવવાની એની ક્ષમતા વિદ્યમાન છે જ. પ્રલયકાળમાં પણ એકાકી પરમાત્મા પોતાની તમામ ક્ષમતાઓ સહિત હોય જ છે માટે કહ્યું કે પૂર્ણ મેવાવશિષ્યતે !

પ્રલય

આ પ્રલય પણ પ્રાણીઓ માટે મંગલમય છે. આપણે ત્યાં ખંડ-પ્રલય અને મહા-પ્રલયની કથાઓ છે. ખંડ-પ્રલયમાં પૃથ્વીના અમુક ભાગનો જળ-પ્રલય થઈ જાય છે અર્થાત્ પૃથ્વીના એક ભાગ ઉપર સમુદ્રનાં પાણી ફરી વળે છે અને બીજી જગ્યાએ ધીમે ધીમે પૃથ્વીનો એક ભાગ સમુદ્ર બહાર નીકળી આવે છે. સ્થળ ત્યાં જળ અને જળ ત્યાં સ્થળ બને છે. આ પ્રક્રિયા પૂરી થતાં તથા નવી ધરતી ઉપર વસવાટ થતાં સેંકડો અને હજારો વર્ષ લાગે છે. આવા ખંડ-પ્રલયોમાં પારાવાર નુકસાન પણ થાય છે. અસંખ્ય જીવો મરણ પામે છે. છતાં આ ક્રમ અનિવાર્ય જણાય છે.

આ ધરતીના પેટાળમાંથી આપણે અનેકવિધ ખનીજ દ્રવ્યો-કોલસા, પેટ્રોલ, ધાતુઓ વગેરે કાઢીએ છીએ. તે બધું આવા પ્રલયોને આભારી છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આ બધું દટાયું હશે — જીવ, વનસ્પતિ વગેરે. તેમાં સતત રાસાયણિક પ્રક્રિયા થઈ હશે. એના પરિણામે આજે આપણે જુદાં જુદાં ખનીજો મેળવી શકીએ છીએ. આ ભંડાર અમાપ નથી હોતા. અમુક વર્ષોમાં એ પૂરા થઈ જતા હોય છે. આપણે ધીમે ધીમે શક્તિના સ્ત્રોતોને ચૂસી લઈએ છીએ. પછી જીવન કઠિન બની જાય છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે દસ-પંદર વર્ષ પહેલા અહીં કૂવાઓમાં પાણી રહેતાં હતાં. દસ-વીસ હાથ ખોદીએ એટલે પૂરતું પાણી મળી રહેતું. પણ આપણે ઊંડા બોર કર્યા અને પાણીને ચૂસવા માંડ્યું. ધીરેધીરે 500 ફૂટથી 1200 ફૂટ સુધી ઊંડા ગયા છીએ. આમ પાણી નીચું ઊતરતું ગયું તેમ આપણે તેને પકડવા નીચા ઊતરતા જ ગયા. કદાચ એક સમય એવો પણ આવે કે પાણી માટે 25,000 ફૂટ સુધી ધરતીને છોદવી પડે. બસ! આમ ધરતીનાં ધાવણ સુકાતાં જાય, ધરતી જીવવા યોગ્ય ન રહે, ખોખરભાઠા જેવી થઈ જાય ત્યારે તેનો પ્રલય અનિવાર્ય બને છે. આવી રીતે થનારા પ્રલયને આપણે ખંડ-પ્રલય કહીએ છીએ.

જેમ ખંડ-પ્રલય થાય છે તેમ અતિ લાંબા સમય પછી પૃથ્વીનો મહા-પ્રલય પણ થાય છે. પ્રત્યેક વસ્તુ નષ્ટ થતી જ હોય છે. કાર્ય કદી નિત્ય ન હોઈ શકે. વિશ્વ પણ એક કાર્ય જ છે એટલે તેનો પણ બહુ લાંબા સમયે પ્રલય થાય જ. આપણે પરમાત્માને અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોના અધિપતિ કહીએ છીએ; એનો અર્થ એ છે કે જ્યારે એક બ્રહ્માંડનો પ્રલય થયો હોય ત્યારે બીજાં કેટલાંય બ્રહ્માંડો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય જય. જેમ પ્રત્યેક ક્ષણમાં કોઈ ને કોઈ બાળક જન્મ લેતું હોય છે અને કોઈ ને કોઈ બાળક મૃત્યુ પણ પામતું હોય છે, તેમ

અતિ વિશાળ આયામમાં કહી શકાય કે પ્રત્યેક ક્ષણમાં કોઈ કોઈ બ્રહ્માંડનું સર્જન તથા કોઈ કોઈનું વિસર્જન થઈ જ રહ્યું હોય. છે. સતત ચાલનારી આ પ્રક્રિયા છે. પણ આપણે તો માત્ર આપણા બ્રહ્માંડની દૃષ્ટિએ જ કહીએ છીએ કે પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણભેવાવશિષ્યતે।

શાન્તિ:

શાન્તિપાઠના મંત્રો બોલ્યા પછી ત્રણ વાર ‘શાન્તિ’ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ. એનો ભાવ છે કે, આપણને ત્રણ પ્રકારની અશાન્તિમાંથી મુક્તિ મળે — આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક. આ ત્રણ જુદા જુદા પ્રકારની અશાન્તિઓ છે, તેમ આવી જ ત્રણ પ્રકારની શાન્તિ પણ છે. એકના અસ્તિત્વમાં બીજાનો અભાવ અને બીજાના અસ્તિત્વમાં પ્રથમનો અભાવ થતો હોય છે. એટલે આપણે જ્યારે સ્વાધ્યાય કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે ત્રણે રીતે પરમ શાન્તિ યુક્ત થઈને બેસીએ તો જ સારી રીતે સ્વાધ્યાય કરી શકીએ, આ જ હેતુથી શાન્તિ: શબ્દનું ઉચ્ચારણ ત્રણ વાર કરવામાં આવે છે. “હે પ્રભો! ભૌતિક રીતે અમે શાન્તિ અનુભવીએ, અર્થાત પવન, પૃથ્વી, પાણી વગેરે પાંચ ભૌતિક તત્ત્વો અમને પ્રતિકુળ થઈ અશાન્ત ન કરે, બધાં જ સમ રહે, જેથી ભૌતિક શાન્તિ રહે. હે પ્રભો, અમારી ઇન્દ્રિયોરૂપી દેવો ચંચળતા, અસ્થિરતા વ્યગ્રતા વગેરે દોષો ઉત્પન્ન કરી અમને અશાન્ત ના કરે પણ સ્થિર થાય અને શાન્તિ આપે. હે પ્રભો! અમારાં મન, બુદ્ધિ વિક્ષેપાદિ દ્વારા અમને અશાન્ત ન કરે, અર્થાત્ ત્રણ રીતે શાન્ત રહી અમે સ્વાધ્યાય વગેરે સત્કાર્યો કરી શકીએ.

4. દર્શનોનો સ્વાધ્યાય શરૂ કરતાં પહેલાં

આપણે અહીં બ્રહ્મસૂત્ર નિમિત્તે દરરોજ ચાર બેઠકોમાં એકત્રિત થઈએ છીએ. બ્રહ્મસૂત્ર, યોગસૂત્ર અને ગીતા જેવા ગ્રંથોના આધારે સ્વાધ્યાય-ચિંતન ચાલી રહ્યાં છે. જોકે જિજ્ઞાસુએ પહેલાં નાનામોટા અનેક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યા પછી જ તેનો આવા કઠિન વિષયો-ગ્રંથોમાં પ્રવેશ થઈ શકે. પરંતુ અત્યારે આપણા માટે તે શક્ય નથી. જેથી બને તેટલી સરળતા, સુબોધતા લાવવાનો પ્રયત્ન હું કરીશ. છતાં તમારે વિશેષ ધ્યાન આપવાનું રહેશે જ. આ કોઈ આખ્યાન કે લોકકથા નથી. આ તો દર્શનોનું દિગ્દર્શન છે.

દુનિયામાં, ખબર નથી કે કેટલાં દર્શનો હશે? થોડાં વર્ષો પહેલાં અમે ભારતમાં કેટલાં દર્શનો છે તે તપાસવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વખતે અમને આપણા દેશમાં 996 દર્શનો પ્રચલિત છે એમ જાણવા મળ્યું હતું. માત્ર ભારતમાં જ 996 દર્શનો? તો વિશ્વમાં તો કોણ જાણે કેટલાં હશે? અને અમારી ગણતરીમાં ન આવી શક્યાં હોય તેવાં બીજાં કેટલાંય દર્શનો ભારતમાં પણ હશે!

કોઈ એક નિશ્ચિત વિચારસરણી એક પ્રકારે દર્શન જ છે. આપણે ત્યાં વિચારસરણીઓ ઉપર ધાર્મિક અથવા રાજકીય પ્રતિબંધ ન હોવાના કારણે ભિન્ન ભિન્ન વિચારસરણીઓ પ્રગટ થઈ શકી છે. જ્યાં આવી ઉદારતા ન હતી કે નથી ત્યાંથી લોકોને દર્શન મળી શક્યાં નથી.

ધર્મ અને દર્શન

દર્શન વિનાનો ધર્મ ઝનૂની અને મોહપૂર્ણ, અસહિષ્ણુ તથા જડતાપૂર્ણ હોય છે. વિચારો ઉપર અથવા બુદ્ધિ ઉપર ધર્મોધતાનું એટલું મજબૂત તાળું મારી દેવામાં આવે છે, કે વર્ષો સુધી તેને કોઈ ખોલી કે તોડી શકતું નથી. જે કોઈ તેને ઢીલું કરવા જાય છે તે જ રહેંસાઈ જાય છે. આવાં ક્ષેત્રોમાં સત્યશોધકોને ધર્મઝનૂનનો અમાપ ત્રાસ વેઠવો પડે છે. આપણે ભાગ્યશાળી છીએ કે આવું ધર્મઝનૂન આપણે ત્યાં વિકસ્યું નહિ. આનું કારણ એ છે કે પ્રાચીન કાળથી અહીં દર્શનો હતાં. વ્યક્તિને શંકા, તર્ક, પ્રશ્ન કે જિજ્ઞાસા કરવાની છૂટ હતી – આસ્તિક બનીને અને નાસ્તિક બનીને પણ. અહીં કોઈ નાસ્તિકને, તે માત્ર નાસ્તિક હોવાના કારણે બાળવા કે રંજાડવામાં નથી આવ્યો. એક નાસ્તિકે તો એવા કઠોર શબ્દો વાપર્યા છે કે ત્રયો વેદસ્ય કર્તારો નટભાણ્ડનિશાચરાઃ ॥ (ત્રણ વેદોના રચનારામાં એક નટ, બીજો ભાંડ તથા ત્રીજો નિશાચર હતો) જે કરોડોનો ધર્મગ્રંથ છે તેના વિશે આટલો હલકો અભિપ્રાય ઉચ્ચારનારને પણ કદી કોઈએ એક કાંકરી મારી નથી. મારી સમજ મુજબ આપણી દાર્શનિક ઉદારતાના કારણે આમ બન્યું – બની રહ્યું છે.

ધર્મ એક, દર્શનો અનેક

એક બીજી વિશેષતા પણ અહીં જોવા મળે છે. દર્શન ભલે જુદાં જુદાં હોય પણ ધર્મ એક જ. કોઈ ઋષિ વૈશેષિકને, કોઈ ન્યાયને, કોઈ મીમાંસાને તો કોઈ વેદાન્તને, કોઈ સાંખ્યને તો કોઈ યોગને માનતા હોવા છતાં પણ બધાનો ધર્મ તો એક જ રહ્યો છે, અર્થાત્ ધાર્મિક ક્રિયા-પ્રક્રિયા તો બધાની એક જ રહી. દર્શન જુદું હોવાથી ધર્મ પણ જુદો થઈ જવાની પ્રથા બહુ પાછળથી શરૂ થઈ હોય એમ દેખાય છે. પશ્ચિમમાં ધર્મ પૃથક્ એવી દર્શનની કોઈ સત્તા માનવામાં આવી નથી, વળી એ ધર્મોમાં એટલે કે ધર્મોની માન્યતાઓમાં પણ દર્શનની કોઈ વિશેષ અસર દેખાતી નથી.

એક પાદરી મિત્ર સાથે થયેલી નિખાલસ ચર્ચા અહીં ઉદાહરણ તરીકે રજૂ કરું છું.

એમણે કહ્યું: “અમે પુનર્જન્મને માનતા નથી.”

મેં કહ્યું: “કેમ?”

“અમારા શાસ્ત્રમાં નથી માટે.”

“શાસ્ત્રમાં નથી એટલા જ માટે કે બુદ્ધિગમ્ય નથી એટલા માટે?”

“પહેલાં શાસ્ત્ર પછી બુદ્ધિ.”

મેં પછી વાતને બદલીને પૂછ્યું: “પુનર્જન્મમાં નથી માનતા પણ મુક્તિને તો માનો છો ને?” એમનો જવાબ હતો, “અવશ્ય. ભગવાન ઈશુનું શરણું લેનારની જરૂર મુક્તિ થાય છે.”

મેં શંકા રજૂ કરી: “કેટલાક જીવો એવા પણ હોય કે જે જન્મતાંની સાથે યા થોડા જ સમયમાં મરી જાય છે. આવા જીવોનું શું થાય છે? તેઓ સ્વર્ગે જાય કે નરકમાં?”

થોડો વિચાર કરીને મિત્રે જવાબ આપ્યો: “સાત વર્ષ સુધી જીવ શુદ્ધ હોય છે. તેના ઉપર સેતાનનો પ્રભાવ હોતો નથી. એટલે ત્યાં સુધીમાં જેનું મરણ થાય તે મુક્ત જ થાય એવું અમારું માનવું છે. વળી બીજો મત એવો પણ છે કે એકવીસ વર્ષ પૂરાં કરતાં પહેલાં મૃત્યુ પામનાર ઉપર પણ સેતાનનો પ્રભાવ નથી પડતો એટલે તે બધા મુક્ત જ થાય.”

મેં પૂછ્યું: “જો એમ જ હોય તો, સાત વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં જ જો કોઈ બાળકોને મારી નાખે તો તે બધાં સ્વર્ગમાં જ જાય. આમ એમને મોટા થવા દેવા કરતાં નાની ઉંમરે સમાપ્ત કરી દેવાં વધુ ઇચ્છનીય ગણાય. કારણ જીવની મુક્તિ તો ઇચ્છનીય જ છે ને?”

“પણ આવું ઘોર કર્મ કરે કોણ? અને જે કરે તે તો નરકમાં જ જાય.” એમણે જવાબ આપ્યો.

મારો પ્રત્યાઘાત હતો, “આ તો દયાનું કર્મ થયું ગણાય. કોઈને શાશ્વત મુક્તિ અપાવવી એ ઓછી દયા છે? અને જે લાખો જીવોને આ રીતે મુક્તિ અપાવે તે વળી નરકમાં જતું હશે? તે તો એમનો ઉદ્ધારક ગણાય.”

મારી વાત સાંભળી તે હસી પડ્યા. એમણે સ્વીકાર્યું કે અમે આવા પ્રશ્નોમાં ઊંડાણમાં ઊતરતા નથી – માત્ર શ્રદ્ધાથી માનીએ છીએ.

એક-બે વર્ષ પછી ફરી એક વાર એક બીજા પાદરી મિત્ર સાથે આ વિષય ઉપર ચર્ચા થઈ – કદાચ પેલા ભાઈ જાણતા ન હોય અને આ ભાઈ યોગ્ય ખુલાસો કરી શકે! પરંતુ તેમણે પણ એ જ જવાબ આપ્યો કે, “અમે શ્રદ્ધાથી બધું માનીએ છીએ, બહુ બુદ્ધિ લગાડતા નથી.”

પશ્ચિમના ધર્મોમાં અને અહીંના ધર્મોમાં આ એક મોટો ભેદ છે. અહીં શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનો મેળ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ વિચાર મૂકી શકાય, આક્ષેપ કરી શકાય. પરિણામે આજના વિજ્ઞાનના યુગમાં પણ આપણો ધર્મ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ જીવંત રહી શકી છે – દર્શનની ચેતનાથી તે ચાલિત છે. પશ્ચિમમાં ધર્મ અને દર્શન બન્ને જુદાં પડી ગયાં. ત્યાં આજે ધર્મ પ્રત્યેનો અભિગમ શિથિલ થયો છે – મંદ પડી ગયો છે. આનું કારણ મારી માન્યતા મુજબ, ધર્મજડતા અથવા નવી ચેતનાનો અભાવ જ છે. ધર્મ અને દર્શન જુદાં ન હોવાં જોઈએ. ધર્મની બૌદ્ધિકતા પુરવાર કરવા માટે જ દર્શનો લખાયાં છે. આ દર્શનોએ ધર્મને ઘણો ટેકો આપ્યો છે. આ દેશમાં ધર્મની વિરુદ્ધ પણ દર્શનો લખાયાં છે. તેમણે ધાર્મિક માન્યતાઓ ઉપર પ્રહારો પણ કર્યા છે. પરંતુ તે પ્રહારોને ઝીલનારા અને તેના સજ્જડ (બૌદ્ધિક રીતે) જવાબ આપનારા દાર્શનિકો અહીં થયા છે. એટલે અહીંનો ધર્મ અપેક્ષાકૃત વધારે ચેતનાયુક્ત બની શક્યો. આપણી પદ્ધતિ જ પ્રશ્નથી આરંભ કરવાની છે. આત્મા કોણ? કેવો? વગેરે પ્રશ્નો થાય અને તેના જવાબ અપાય. આ પ્રકારની શુદ્ધ ભાવપૂર્ણ, સાત્ત્વિક ચર્ચાને ગીતામાં વિભૂતિ ગણવામાં આવી છે. “વાદઃ પ્રવદતામહમ” (સત્યની શોધ માટે ચર્ચા કરનારાઓનો વાદ એ મારું સ્વરૂપ છે.) આમ અતિ પ્રાચીન કાળથી આ દેશમાં દર્શનો માટેની ભૂમિકા હતી અને છે. અહીં ભિન્ન ભિન્ન વિચારસરણીઓ પ્રગટ થતી રહી અને થતી રહે છે. આ બધી જ વિચારસરણીઓને અહીં મૂકવાનું મારું સામર્થ્ય પણ નથી, પણ આ બધીમાંથી જે બાર દર્શનો પ્રસિદ્ધ છે અને બ્રહ્મસૂત્રમાં જેમનો કોઈ ને કોઈ સ્થળે નિર્દેશ છે તે વિષે અતિ સંક્ષેપમાં હું માહિતી આપીશ.

લાગણીવેડા ન ચાલે, સમજણ ખીલવવી પડે

એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે. બીજી બાબતોમાં લાગણીવેડા ભલે રાખીએ પણ ત્રણ ક્ષેત્રમાં લાગણીવેડા ન રખાય; અને જો રાખીએ તો સત્યને કદી પણ પામી ન શકીએ. આ ત્રણ ક્ષેત્રો છે: 1. વિજ્ઞાન, 2. ઇતિહાસ અને 3. દર્શન.

વૈજ્ઞાનિક પાસે કોઈ વસ્તુ મૂકો. તે લેબોરેટરી વગેરે સાધનો દ્વારા તેનાં તત્ત્વોનું યથાર્થ નિરૂપણ કરી આપશે. પણ માનો કે તેના પોતાના બગીચામાં ઉછેરેલાં અમુક પ્રકારનાં ગુલાબનાં ફૂલો માટે એને ખાસ મમત્વ છે અને એ માની લે કે આ ગુલાબોમાં સુવર્ણનો અંશ છે, અન્ય ગુલાબો કરતાં આમાં કંઈક વિશેષ હોવું જ જોઈએ અને આ લાગણી રાખી પોતાનું કથન – માન્યતા – સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે તો લાગણીના પ્રભાવમાં અસત્યને જ પ્રગટ કરશે, સત્યને નહિ. ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં પણ આવું જ છે એક જ પ્રસંગને જોનારા ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિ ધરાવતા હોય અને પોતપોતાની દષ્ટિએ તેનું લાગણીભર્યું વર્ણન કરે ત્યારે ઐતિહાસિક સત્ય નાશ પામ્યું હોય છે. એક જ ઘટનાને ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિવાળા ભિન્ન ભિન્ન રીતે આલેખે છે. દરેકને પોતાના પૂર્વજો પ્રત્યે લાગણી હોય છે, એ લાગણીમાં તે હંમેશાં એમની ભવ્યતા અને સામા પક્ષની અધમતા ચીતરતો હોય છે. પરિણામે આજના ઇતિહાસો, મોટા ભાગે, જૂઠ્ઠી ભરેલા છે. સત્યનું અન્વેષણ રાગદ્વેષથી પર થયેલા લોકો જ કરી શકે છે. દર્શનનું પણ આવું જ છે. આધ્યાત્મિક સત્યને પામવા, શોધવા નીકળનારે બધા જ પ્રકારના પૂર્વગ્રહો, રોગો, દ્વેષો છોડીને જ નીકળવું પડે. તો જ સત્યની શોધ શક્ય બની શકે.

મતમોહ

પોતાની માન્યતા માટે દરેકને મોહ હોય છે. તે પ્રબળ પણ હોય છે. મોટા મોટા ત્યાગીઓ જેમણે સંસાર છોડ્યો છે, જે પૈસાને સ્પર્શ પણ કરતા નથી અને કઠોર જીવન જીવનારા છે તેઓ પણ પોતાના મત માટે એટલી બધી આસક્તિ ધરાવતા હોય છે કે બીજા મતને તેઓ ફૂટી આંખે પણ જોઈ શકતા નથી. પોતાનો મત જ સાચો છે એ મનાવવા લડી મરે છે. સહિષ્ણુતાનું નામ ના મળે તેમના વ્યવહારમાં. આ ધર્મોધતા યા મતોધતા છે. આવા લોકોએ સત્યને દબાવ્યું છે અને અસત્યનું ઝેર હજારો-લાખો લોકોમાં ફેલાવ્યું છે. પંથો, વાડાઓ આમ જ ઊભા થયા છે અને થઈ રહ્યા છે. આ મતમોહ છે. સત્યના શોધકે ઉતાવળમાં કે આવેશમાં કોઈ મત બાંધી ન લેવો જોઈએ. ધીરે ધીરે મુક્ત મનથી પર્યાલોચન કરતાં કરતાં આપોઆપ સત્યનાં દર્શન થવા લાગશે.

મતમોહ એ સત્યનો સહુથી પ્રબળ શત્રુ છે. જેણે આ શત્રુને દૂર કર્યો તે જ સત્ય સુધી પહોંચી શકવાનો. એટલે આપણે જ્યારે દર્શન વિશે ચર્ચાવિચારણા કરવાના છીએ ત્યારે આપણે આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અહીં જે પક્ષ અને વિપક્ષની વાતો થાય, સિદ્ધાન્ત અને પ્રતિસિદ્ધાન્ત પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ વગેરેની ચર્ચામાં ઊતરીએ ત્યારે આપણી કેટલીક માન્યતાઓને આઘાત પહોંચે તેવી પણ ચર્ચા આવવાનો સંભવ છે. એટલે આપણે એવી પૂર્વતૈયારી કરી લઈએ કે કોઈ પણ પૂર્વગ્રહ વિના આપણે તથ્યાતથ્યને યોગ્ય રીતે વિવેકથી સમજી શકીએ એવી સંતુલિત બુદ્ધિપૂર્વક આપણે આમાં ભાગ લઈએ.

મારા પક્ષે એક સ્પષ્ટતા હું કરી લઉં. મારો કોઈ પંથ નથી, વાડો નથી. હું કોઈને કંઠીઓ બાંધવાનો કે કાન ફૂંકવાનો ધંધો કરતો નથી, તેમ અમુક માન્યતા જ સાચી છે અને બધા તે સ્વીકારે જ તેવો આગ્રહ પણ રાખતો નથી. મારું કામ દર્શનોના ભિન્ન ભિન્ન મતોને તમારી આગળ રાખવાનું જ છે, તમારી યોગ્ય નિર્ણયશક્તિ દ્વારા શું સાચું છે તે તમારે જાતે નક્કી કરી લેવાનું છે. તમને જો નાસ્તિક માન્યતા વધુ સત્યમય લાગે તો તેનું પણ વચન તમે કરી શકો છો.

અતિ ધર્મોધ આસ્તિક કરતાં મુક્ત મનનો નાસ્તિક દુનિયા માટે વધુ ખતરનાક નથી. આવો નાસ્તિક પણ અંતે તો માવતાવાદી હોય છે જ. એટલે આપણી માન્યતાઓ ગમે તે હોય પણ તે જ સાચી એવો પૂર્વગ્રહ અથવા મતોધતા રાખીને આ દર્શનોનો સ્વાધ્યાય કરવાથી કંઈ જ મળશે નહિ – એ ચેતવણી આપવા પૂરતું જ મારું આ કથન છે.

મારી અલ્પતા

આટલું કહ્યા પછી મારા વિશે પણ થોડીક ચોખવટ કરી લઉં તો અસ્થાને નથી. હું સત્યનો સાક્ષાત્કારી છું એવું કોઈ સ્વપ્ને પણ ન

માને. આપ સહુની માફક હું પણ સત્યસંશોધનના માર્ગનો પથિક છું, સાધક છું. આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારી અલ્પતા અમાપ છે પણ તે અલ્પતાનું મને દુઃખ નથી. પોતાની અલ્પતાનું વિસ્મરણ જ દુઃખો ઊભાં કરે છે. એટલે તમારી આગળ મારી અલ્પતાનો સ્વીકાર કરતાં મને સંકોચ કે ક્ષોભ થતાં નથી, પરંતુ એક પ્રકારની હળવાશનો અનુભવ થાય છે. પરંતુ એક વાતની હું ખાતરી આપી શકું કે, દંભ, ઘમંડ કે વિદ્વત્તાના પ્રદર્શનની દૃષ્ટ ચેષ્ટા હું નહિ થવા દઉં. જે કંઈ મને જેટલા અંશમાં સમજાયું છે, તેટલું જ, તેટલા જ અંશમાં કહીશ, જે નથી સમજી શક્યો તેનો સ્વીકાર કરીશ. તમારું કર્તવ્ય આથી વધી જાય છે. તમારે પોતે તમારી વિવેકશક્તિ વડે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનો છે. પરમાત્મા આપણને એવી શક્તિ આપે એ પ્રાર્થના કરું છું,

ઓમ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ।

5. ચાર્વાક અને બૌદ્ધદર્શન

[અહીંથી હવે ક્રમશઃ મુખ્ય બાર દર્શનો વિષેની ચર્ચા શરૂ થાય છે.]

ભારતમાં અનેક દર્શનો પ્રચલિત થયાં છે. કોઈનો વિશેષ તો કોઈનો સામાન્ય પ્રભાવ સમાજ ઉપર પડ્યો છે. કોઈ દર્શનના પ્રભાવે એક યા અનેક સંપ્રદાયો ચાલી રહ્યા છે, તો કોઈ દર્શનનો કોઈ સંપ્રદાય છે જ નહિ. આવાં દર્શનોમાં બાર દર્શનોને વિદ્વાનો વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે. બાકીનાં દર્શનોનો તેમાં સમાવેશ, લગભગ, થઈ જાય છે. બાર દર્શનોને છ છના બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. છ દર્શનોના એક સમુચ્ચયને, ‘નાસ્તિક દર્શનો’ એ નામથી અને બાકીનાં છને ‘આસ્તિક દર્શનો’ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. જોકે આ નામકરણ આપણા વેદાનુયાયીઓએ કરેલું છે. જેને આપણે ‘નાસ્તિક’ કહીએ છીએ એમાંનાં ઘણાંખરાં પોતાને ‘આસ્તિક’ જ માને છે. નાસ્તિક શબ્દ માત્ર ‘અનાસ્થા’નો ઘોતક નથી રહ્યો પણ એ ગાળ જેવો થઈ પડ્યો છે. એટલે, મારી માન્યતા પ્રમાણે, આ શબ્દનો પ્રયોગ સદ્ભાવ વધારવાના પ્રયત્નમાં બાધક બને છે. તેથી આપણે ‘આસ્તિક’ અને ‘નાસ્તિક’ શબ્દની જગ્યાએ ‘વૈદિક દર્શનો’ અને ‘અવૈદિક દર્શનો’ એમ નામ આપીશું.

પ્રથમ છ અવૈદિક દર્શનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

1. ચાર્વાક, 2. સૌત્રાન્તિક, 3. વૈભાષિક, 4. યોગચાર, 5. શૂન્યવાદ (માધ્યમિક) અને જૈનદર્શન.

ચાર્વાક દર્શન

આ દર્શન ઘણું પ્રાચીન છે. એના આચાર્ય બૃહસ્પતિ છે. પ્રાચીન કાળમાં ઘણા બૃહસ્પતિઓ થયા જણાય છે. તેમાંથી આ કયા બૃહસ્પતિ છે તે કહેવું કઠિન છે. ઘણાં વર્ષો પહેલાં જ્યારે વ્યક્તિ અને સમાજ ઉપર વિજ્ઞાનની આટલી બધી અસર ન હતી ત્યારે આ ક્રાન્તિકારી, નિર્ભય વિચાર કે જીવાત્મા તથા પરમાત્માનો સ્પષ્ટ રીતે અસ્વીકાર કર્યો હતો. વિશ્વ એ જડ વસ્તુઓનો મેળ માત્ર છે. સ્થાયી ચેતન જેવું કશું છે જ નહિ, શરીરથી જુદો કોઈ આત્મા નથી; નિશ્ચિત મેળ વડે ચેતના ઉત્પન્ન થાય છે અને સમય સાથે તે ચેતના વિલીન થઈ જાય છે; જીવાત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ એટલે પુનર્જન્મનો તો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. મર્યા પછી સદ્ગતિ કે અસદ્ગતિનો પ્રશ્ન જ નથી કેમ કે મડદા સિવાય કોઈ તત્ત્વ બાકી રહેતું જ નથી. પુરોહિતોએ પોતાનાં તરભાણાં ભરવા માટે અનેક પ્રકારની ભ્રાન્તિજાળો ફેલાવી છે. એ બધીય માન્યતાઓને ફગાવી દઈ મૃત્યુ પછી પોતાનું શું થશે તેની ખોટી નિરર્થક ચિંતામાં પડ્યા વિના, અહીં જ આ લોકમાં જ – આનંદપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરવું જોઈએ એવું આ દર્શનનું મુખ્ય ધ્યેય જણાય છે. આ દર્શનના થોડા શ્લોકો જ માત્ર અત્યારે ઉપલબ્ધ છે જેના આધારે તેની માન્યતાઓની આછી ઝલક મળી શકે છે. તેનો બહુ પ્રસિદ્ધ શ્લોક આ પ્રમાણેનો છે:

યાવત્ જીવેત્ સુખં જીવેત્ ઋત્ઋણં કૃત્વા ધૃતં પીબેત્ ।

ભસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કૃતઃ ॥

જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી સુખપૂર્વક જીવો. ખોટાં તપો, કલેશો, વ્રતો, નિયમો, ઉપવાસો વગેરે કરશો નહિ. સુખથી ખાઓ, પીઓ અને આનંદ કરો, પણ દ્રવ્ય વિના ખાવું-પીવું કેમ બની શકે? એટલે આગળ કહે છે કે ભલે દેવું કરો, અને દેવું કરીને પણ ઘી પીઓ. અર્થાત્ ઘૃતપ્રચુર ભોજન કરો. ભારતની નાસ્તિકતામાં પણ એક ખાસિયત જણાય છે – જે ઘી પીવાનું સૂચવે છે, દારૂ પીવાનું નહિ. અહીં આનંદનું મુખ્ય સાધન ઘી છે. જો પશ્ચિમનો કોઈ દાર્શનિક આ જગ્યાએ હોત તો દારૂ પીવાનું લખત, કારણ કે ત્યાં, આનંદપ્રમોદનું મુખ્ય સાધન દારૂ છે. નાસ્તિકતામાં પણ ભારતીયતાના આદર્શો જણાય છે. દેવું કરીને ઘી પીધા પછી તે દેવું પાછું આપવું પડશે અને નહિ આપી શકાય તો શું થશે? એવી શંકા જો કોઈ ઉઠાવે તો તેના નિરાકરણ માટે લખે છે કે, આ ચતુર્ભૌતિક શરીર જ્યારે ભસ્મીભૂત થઈ જશે ત્યારે કશું જ બાકી રહેવાનું નથી. દેવું ભરવા માટે ફરી જન્મવું પડે એ વાત જ વાહિયાત છે.’

આસ્તિકતાનો અતિરેક એ નાસ્તિકતાનો આધાર છે

આપણે ગમે તેટલા અને ગમે તેવા આસ્તિક હોઈએ અને ઉપરના વિચારોની સાથે જરા પણ સહમત થતા ન હોઈએ તોપણ એક વાત યાદ રાખીએ, કે નાસ્તિકતા સંદર્ભ વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. આસ્તિકતાના અતિરેકમાંથી એનો જન્મ થતો હોય છે. ઘણા લોકોનો આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ પ્રત્યે એટલો જબરો મોહ હોય છે કે તેઓ ભૌતિકતાના કટ્ટર દુશ્મન બની બેસતા હોય છે, તેમને લાગતું હોય છે કે આધ્યાત્મિકતા જાણે ભૌતિકતા સાથે શાશ્વત વૈર રાખતી હોય છે! એક વખતે દિલ્હીમાં ભૌતિકતા વિરોધી આધ્યાત્મિકતાવાદીઓનું એક સંમેલન યોજાયું હતું. દરેક વક્તાનો સૂર હતો કે ભૌતિકતા, યંત્રવાદ આપણને વિનાશ તરફ ધકેલી રહ્યો છે તેથી આપણે તેનો (યંત્રવાદનો) સખત વિરોધ કરવો જોઈએ, આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે ભૌતિક યંત્રવાદનો વિરોધ કરનારાઓ પોતે જ ‘લાઉડ સ્પીકર’નો ઉપયોગ કરી રહ્યા હતા! બસ આવા અંધભક્તોએ જ નાસ્તિકતાને આધાર આપ્યો છે. જરા વિચાર કરવાનો છે કે, ‘ભેંસ દોહવા દે’ તેવી સામાન્ય વાતોથી માંડીને ‘વરસાદ આવે તેવી કુદરતી બાબતો સુધી બધે જ કર્મકાંડ! બધે જ આંધળાં વિધાનો! કોઈ સાચો ઉપાય શોધવાનો જ નહિ! વાતવાતમાં યજ્ઞ, પૂજા, તપ, અનુષ્ઠાન વગેરે અમાપ ક્રિયાઓ બસ કરવાની જ! સાચી અને બુદ્ધિગમ્ય રીત દ્વારા પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ શોધવાનું વિચારવાનું પણ નહિ! પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં પ્રત્યેક રોગમાં કોઈ ને કોઈ નડતું જ હોય! અને તે નડતર મટાડવા કોઈ ને ધાર્મિક વિધિઓ કર્યા જ કરવાની હોય તો તેવી ધાર્મિકતા કરતાં સમજણભરી નાસ્તિકતા વધુ કલ્યાણકારી બની શકશે! મને લાગે છે કે આપણી અતિધાર્મિકતાએ આપણને દરિદ્ર બનાવ્યા, પંગુ બનાવ્યા. વ્યક્તિ તથા સમાજના પ્રશ્નોનો ઉકેલ શોધવા, વ્યક્તિ તથા સમાજની પ્રતિભાને કામે લગાડવાને બદલે આપણે જુદી જુદી દિશાઓમાં કંકુના છાંટા નાખી, દેવો તથા ગ્રહોને રીઝવતા રહ્યા. બીજી તરફ તપનો અતિરેક કરનારાઓ પરલોકને સુધારવા આ લોકને નરકાગાર બનાવી દીધો! પ્રત્યેક સુખદુઃખ પ્રારબ્ધનું જ પરિણામ છે અને પૂર્વનાં કર્મોને તપ દ્વારા ક્ષીણ કરવામાં આવે તો જ મુક્તિ મળે એવી માન્યતા ધરાવી વિવિધ પ્રકારનાં તપો, કઠોર તપો, જીવનમાં પ્રવેશાવ્યાં.

‘પાણી!’ ‘પાણી!’ કરી મરતા માણસોને પાણી આપવામાં પણ પાપ માનનારા માણસો પણ છે. તેમની માન્યતા એવી રાખવામાં આવી કે, “પાણી આપીશું તો કર્મ બાકી રહી જશે, જેને ભોગવવા પાછો જન્મ લેવો પડશે. માટે અત્યારે રિબાતો હોય તો રિબાવા દો, એવાં કર્મ ભોગવાઈ જાય તો પછી જન્મવું ના પડે.” ચાર્વાકના સમયમાં દેશમાં આવી જ કરુણ ધાર્મિક દશા હતી. એક તરફ વૈદિકોનાં કર્મકાંડ-યજ્ઞો હિંસા વગેરે અને બીજી તરફ અવૈદિકોનાં એવાં અસંખ્ય તપો, કલેશો, વ્રતો જેમાં વ્યક્તિનું સહજ અને સ્વાભાવિક જીવન ગૂંચળાવા લાગ્યું હતું. અતિધાર્મિક વ્યક્તિ વસ્તુતઃ કૃત્રિમ જીવન જીવતી થઈ જતી હોય છે. ભોંયરામાં કે ગુફામાં રહેવું, ક્વચિત્ દર્શન દેવાં, વાતચીત ન કરવી જેવી બાબતો થોડા સમયની સાધના પૂરતી જ હોય તો ઠીક છે પણ જીવનક્રમ જ એવો હોવો જોઈએ તેવો આદર્શ બનાવી બેસનાર, ભલે પોતાનો પ્રભાવ ઊભો કરે પણ પોતે કૃત્રિમ જીવન જીવતો હોય છે. દંભ, આડંબર આવી રીતે જ પ્રસરતા હોય છે જ્યારે સમાજ ઉપર રીતનું અઘટિત ધાર્મિક દબાણ હતું ત્યારે એમાંથી ચાર્વાકના વિચારો જાગ્યા તથા ત્રાસી ગયેલા લોકોએ તે વિચારો ઝીલ્યા. કોઈ પણ ક્રિયાનો અતિરેક અંતે ઘૃણા ઉત્પન્ન કરાવે છે. ધાર્મિકતા યા આધ્યાત્મિકતાનો અતિરેક પણ તેના પોતાના જ પ્રત્યે ઘૃણા ઊભી કરાવતો થઈ જતો હોય છે. એવા મનોભાવમાં વ્યક્તિ તેવી વિપરીત માન્યતાની ચાહક બની જતી હોય છે. ચાર્વાકને કેટલી સફળતા મળી તે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ તેણે ધાર્મિક જડતાને હચમચાવી નાખી હશે એવું તો કહી શકાય.

ચાર્વાકદર્શન કેમ ટક્યું નહિ

સમાજમાં ચાર્વાકદર્શન બહુ મોટું સ્થાન મેળવી શક્યું નહિ એ એક હકીકત છે. તેનું કારણ વ્યક્તિમાત્ર આદર્શવાદી હોય છે તે પણ છે તથા ભારતીય પરંપરામાં રહેલી કેટલીક અમીટ અસરો તથા પાછળના અતિપ્રભાવશાળી મહાપુરુષોના વિચારો પણ છે. માણસ આસ્થાથી જીવતો હોય છે. આસ્થા વિનાનું જીવન ભાગ્યે જ સહ્ય હોય છે. જે આસ્થા હારે તે જીવન હારી જાય છે. એટલે મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ આસ્થાનું સ્થળ શોધતી હોય છે. – તેના વિના તેઓ જીવી શકતી જ નથી. ચાર્વાક પાસે આસ્થાનું સ્થાન ન હતું. આસ્તિકતા એ વ્યક્તિનો સ્વભાવ છે. નાસ્તિકતા પ્રયત્નસાધ્ય હોય છે. એટલે મનુષ્યોનો મોટો સમૂહ લાંબા સમય સુધી નાસ્તિક રહી શકતો નથી. તેમાં

પણ ભારતીય જીવનપ્રણાલીમાં કેટલીક અમીટ અસરો છે જેને ભૂંસવી કઠિન છે. તે અસરોએ ચાર્વાકદર્શનને ટકવા ન દીધું. ત્રીજું કારણ એ કે, ચાર્વાક પછી અહીં જે કોઈ મહાપુરુષો થયા તેમણે એકીસ્વરે ચાર્વાકનું એટલે નાસ્તિકવાદનું પ્રબળ ખંડન કર્યું; જ્યારે ખુદ ચાર્વાકના પક્ષમાં કોઈ પ્રબળ મહાપુરુષ ન થયા. આમ ચાર્વાકદર્શન લાંબો સમય ટકી ના શક્યું. જોકે સંસારભરમાં નાસ્તિક દર્શનો યા જડવાદી દર્શનો એક રીતે ચાર્વાકદર્શન જ છે. એ રીતે જોતાં આજે પણ, રૂપાંતરિત થઈને પણ આ દર્શન વિદ્યમાન છે જ.

બદનામ નાસ્તિકતા

આપણે ત્યાં નાસ્તિક કહેવડાવવું એ હમણાં સુધી હીનતાની નિશાની ગણાતું. નાસ્તિકતા બદનામ થયેલી છે. નાસ્તિક એટલે ‘ખાઓ, પીઓ અને મજા કરો, – માં માનનારી ભોગી, લંપટ, દુષ્ટ વ્યક્તિ’ એવા ભાવો સમાજે નક્કી કર્યા હતા. પણ વાસ્તવિકતા એ છે, કે જેમ પ્રત્યેક આસ્તિક વ્યક્તિ સદાચારી નથી હોતી તેમ પ્રત્યેક નાસ્તિક પણ દુરાચારી નથી હોતો. સંસારમાં ભીષણ યુદ્ધો અને કૂર જુલમો કરનારાઓ કોઈ ને કોઈ ધર્મમાં આસ્થા રાખનારા જ હતા. આમ, આસ્થામાત્રથી જ વ્યક્તિ સદાચારી બની જાય એ માન્યતા નરી બ્રાહ્મિ છે. મેં કેટલાક નાસ્તિકો એવા પણ જોયા છે, કે જે આત્મા, પરમાત્મા કે પુનર્જન્મ જેવી માન્યતાઓ ન સ્વીકારતા હોવા છતાં માનવતાની સેવામાં કે આદર્શમય જીવનમાં પૂરા હોય. એટલે નાસ્તિકમાત્ર ભૂંડા માણસ છે તેવું માનવું બરાબર નથી. વળી આસ્તિકોનાં દર્શનોને સુંદર અને સુઘડ બનાવવામાં નાસ્તિકોનો પણ પરોક્ષ ફાળો છે. જો તેમણે ખંડન ના કર્યું હોત તો આસ્તિકદર્શનો આટલાં તેજસ્વી બની શક્યાં ન હોત. આજે તો નાસ્તિક કહેવડાવવાનો શોખ વધતો જતો જણાય છે. પહેલાં પોતાને નાસ્તિક કહેવડાવવામાં લોકો હીણપત માનતા હતા. આજે હવે એમાં ગૌરવ સમજવામાં આવે છે. “હું તો ભાઈ! નાસ્તિક છું.” એમ લોકો ગૌરવથી બોલે છે. એ જ બતાવે છે, કે આજે પ્રવાહ કઈ તરફ વળી રહ્યો છે. છતાં ફરીથી પુનરુક્તિ કરું છું કે વ્યક્તિ આસ્થા વિના જીવી શકતી નથી. આસ્તિકતાનું બાહ્ય સ્વરૂપ ભલે બદલાતું રહે પણ તે કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે ટકી તો રહેશે તેવું મને લાગે છે.

બુદ્ધ, બૌદ્ધ ધર્મ અને બૌદ્ધદર્શન

ભગવાન બુદ્ધ, ભારતીય મહાપુરુષની પરંપરામાં અદ્વિતીય વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર મહાન વિભૂતિ છે. દેશ જ્યારે કર્મકાંડના કાંપમાં ખૂંચી ગયો હતો, ધર્મના નામે અમાપ હિંસા થઈ રહી હતી. બ્રાહ્મણવાદનો કૂર પંજો બાકીની સમગ્ર પ્રજાના ગળાને દબાવી રહ્યો હતો; બધા જ ધાર્મિક અધિકારો એકમાત્ર બ્રાહ્મણો પૂરતા જ મર્યાદિત બનાવી દેવાયા હતા, ઊંચનીચની કલ્પિત દીવાલો આકાશ સુધી ચણાવા લાગી હતી, સામાન્ય વ્યક્તિને રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજિક કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કશી જ મહત્તા પ્રાપ્ત ન હતી, પ્રતિભાનું કેન્દ્ર માત્ર બ્રાહ્મણોના વર્તુલોમાં જ હતું, બ્રાહ્મણો યજ્ઞના નામે અનંત દેવોને ઉદ્દેશી અસંખ્ય પશુઓનાં બલિદાનો ચઢાવી રહ્યા હતા, સાચો ધર્મ લગભગ અદૃશ્ય બન્યો હતો તેવા ઘોર અંધકારના સમયમાં આ વિભૂતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. રાજગાદીથી વિરક્ત થયેલા આ રાજકુમારે પ્રથમ તો અસંખ્ય વિદ્વાનો, તપસ્વીઓ, સાધકો વગેરેનો સમાગમ કર્યો. સત્યની શોધમાં સહુના અનુભવોનો સાથ લીધો, પણ તેમને સંતોષ ન થયો. મનનું સમાધાન ન થયું એટલે છેવટે એમણે ઘોર તપ કર્યું. કઠોર અનશન વ્રત લઈ શરીરને જકડી દીધું. પિસ્તાળીસમા દિવસે એમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને નગરશેઠની કન્યા સુજાતાના હાથની ખીર ખાઈને એમણે પારણાં કર્યાં. જીવન અને ધર્મનું સત્ય સ્પષ્ટ થઈ ગયા પછી તેમણે મધ્યમમાર્ગના પ્રચારનો પ્રારંભ કર્યો. તેમની પ્રતિભા, દિવ્ય શક્તિ, દિવ્ય વ્યક્તિત્વ તથા અપાર કરુણામય વિચારોથી જોતજોતામાં હજારો અને લાખો લોકો પ્રભાવિત થયા. ચારે તરફ ‘બુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ’નો ઘોષ સર્વત્ર ફરી વળ્યો. તેમણે પોતે ધર્મમાં પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ તથા પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા કરી નથી પણ તેના સમાધાન માટે સચોટ પ્રયત્ન કર્યો છે. પરલોક, પરમાત્મા વગેરે અનુભવાતીત વસ્તુઓ માટે તેઓ બહુધા મૌન રહ્યા છે. વ્યક્તિ દુઃખી છે એ સત્ય છે. તેના દુઃખને દૂર કરવું એ જ સાધના છે, એ જ ધર્મ છે. એમ જણાવી એમણે ચાર આર્ય સત્યોની ઘોષણા કરી છે.

ચાર આર્ય સત્યો

તેમણે જે ચાર આર્ય સત્યો ગણાવ્યાં તે છે: દુઃખ, સમુદય, માર્ગ અને નિરોધ. પહેલી વાત દુઃખ સત્ય છે. તેની સત્તા છે તે કાલ્પનિક

નથી. બીજી વાત છે દુઃખ સકારણ છે. દુઃખનાં નિશ્ચિત કારણો હોય છે, આ કારણો રાગ-દ્વેષ આદિ છે જેને સમુદય કહ્યાં છે. ત્રીજી વાત છે કે આ કારણોને મંદ કરવાથી દુઃખ મંદ થાય છે અને એ નહિ કરવાથી દુઃખનો નાશ થાય છે, એ કારણોને શિથિલ અથવા સમાપ્ત કરવા માટે કરવાની સાધનાને માર્ગ કહેવામાં આવે છે. માર્ગ અથવા સાધના જ્યારે સિદ્ધિની કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોથી મુક્તિ મળે છે અને વ્યક્તિ જીવન્મુક્તિનો લહાવો માણી શકે છે. ભગવદ્ગીતામાં જેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહ્યા છે તેવી સ્થિતિ શક્ય છે. અશક્ય નથી. બુદ્ધનો આ વ્યાવહારિક અને વાસ્તવિક ધર્મ છે. આ ચાર સત્યોમાંના પ્રત્યેકના પાછા ભેદ કરી શકાય છે. બુદ્ધે વ્યક્તિની અંતરંગ સાધનાને જગાડી બાહ્યચાર, કર્મકાંડ વગેરેથી દુઃખમુક્તિ માટે રખડતાં માણસોને સમજાવ્યું કે આ રીતે કદી દુઃખથી મુક્ત નહિ થવાય. સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે સમ્યક્ ઉપાયો કરો; આ પોતાના હાથની વાત છે – કોઈની કૃપા કે અવલંબનની જરૂર નથી.

બુદ્ધ અને ઈશ્વર

બુદ્ધને અનીશ્વરવાદી કહેવામાં આવે છે. બૌદ્ધધર્મ તો અનીશ્વરવાદી છે જ, પણ બુદ્ધે પોતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કોઈ જગ્યાએ ‘ઈશ્વર નથી’ એમ કહ્યું નથી. એમ ઘણા સારા સારા વિદ્વાનોનો મત છે. બુદ્ધની વાણીમાં આછકલાઈ નથી, ગંભીરતા છે. વિપક્ષ પ્રત્યેની સમવેદના છે, એટલે એમના મુખેથી કડવી વાત ભાગ્યે જ નીકળતી દેખાય છે. પ્રચલિત માન્યતાઓનો વિરોધ એમણે કર્યો છે, પણ કડવાશથી નથી કર્યો – નમ્રતાથી, સહિષ્ણુતાથી અને પ્રેમથી કર્યો છે. વળી, આ વિરોધ કઠોર શબ્દોમાં નહિ પણ માત્ર અસ્વીકારના સામાન્ય શબ્દોમાં જ કર્યો છે. બુદ્ધની ભાષા સંતની ભાષા છે, પંડિતોની ભાષા નથી. આપણા પંડિતો આચાર્યો વગેરે વિરોધીઓ પ્રત્યે ભાગ્યે જ સૌજન્યની ભાષા વાપરી શક્યા છે. ઘણી વાર તો પંડિતોની ભાષા શરમ તથા ગ્લાનિ ઉપજાવે તેટલી નિમ્ન કક્ષાની પણ જોવા મળે છે. બુદ્ધ પછી એવી સંતુલિત અને સહિષ્ણુતાપૂર્ણ વાણી મહાત્મા ગાંધીજીમાં આપણને જોવા મળે છે.

આનંદ વગેરે શિષ્યો સાથેના સંવાદમાં બુદ્ધે આત્માપરમાત્મા, પરલોક, મોક્ષ વગેરે સંબંધી પ્રશ્નોને ટાળ્યા છે. આનંદની ઘણી હઠ પછી તેમણે તેને જે જવાબ આપ્યા છે તે પણ, સ્પષ્ટ દેખાવા છતાં અસ્પષ્ટ જ છે. દા.ત., ઈશ્વર વિષે એમણે કહ્યું કે “આનંદ, તારો ઉદ્ધારક તું જ છે, કોઈની કૃપા કે દયાથી તારું કલ્યાણ થવાનું નથી” વગેરે. આવો જ ભાવ આપણાં ગીતા વગેરે શાસ્ત્રોમાં ભર્યો પડ્યો છે; આત્મૈવ હ્યાત્મનો બન્ધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ (આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે) બુદ્ધનાં આવાં વાક્યોથી અનીશ્વરવાદની ભૂમિકા તૈયાર થઈ જણાય છે. “મર્યા પછી આત્મા ક્યાં જાય છે?” એવા પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે કહ્યું છે કે, “આનંદ! જન્મથી પહેલાં અને મૃત્યુ પછી હું શું હતો કે શું થઈશ એની માથાકૂટમાં પડવા જેવું નથી. વર્તમાનમાં તું દુઃખને દૂર કરવાના પ્રયત્ન કર.” આ રીતે પુનર્જન્મ યા પરલોકના પ્રશ્નોને તેમણે ટાળ્યા છે. ઘણા જ આગ્રહ પછી એમણે બતાવ્યું છે કે, “આનંદ! એક દીવો બળતાં બળતાં તેલના છેલ્લા ટીપા સુધી પહોંચ્યો, તેલ પૂરું થયું અને દીવો ઠરી ગયો. હવે બતાવ કે એ દીવો ક્યાં ગયો?” આમ કહ્યા પછી પોતે જ સમાધાન કર્યું છે કે, “દીવો ક્યાંય ગયો નથી, તેલધારા પૂરી થતાં તે સમાપ્ત થઈ ગયો. બસ આવું જ આત્માનું છે. જીવનધારા પૂર્ણ થતાં જીવાત્મારૂપી દીપ બુઝાઈ જાય છે. તે ક્યાંય જતો નથી, તેમ ક્યાંયથી આવતો પણ નથી.” આ અને એમનાં આવાં બીજાં વાક્યોએ પાછળથી અનાત્મવાદની ભૂમિકા તૈયારી કરી.

બુદ્ધ અને બૌદ્ધદર્શન

બુદ્ધનો પ્રાદુર્ભાવ ઈ.સ. પૂર્વ 500 વર્ષ ઉપર થયો. તત્કાળ તેમણે ધર્મપ્રવર્તના કરી. સાદો, સરળ અને ક્રિયાકાંડની ગૂંચવણ વિનાનો ધર્મ ચલાવ્યો. પરંતુ બુદ્ધ પછી સેંકડો વર્ષ વીત્યા બાદ બૌદ્ધદર્શનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. દર્શન હંમેશાં પાછળથી જ રચાતાં હોય છે. મૂળ પુરુષની માન્યતાઓને સિદ્ધ કરવા, તેના ઉપર થયેલા આક્ષેપોનું પરિમાર્જન કરવા, પાછળના વિદ્વાન અનુયાયીઓ દર્શનની રચના કરતા હોય છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધદર્શન પણ ઘણાં વર્ષો પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું, અને વર્ષો સુધી તેનો વિકાસ થતો રહ્યો. બુદ્ધ પોતે ક્ષત્રિય હતા પણ બૌદ્ધદર્શનકારો પૈકી મોટા ભાગના બ્રાહ્મણો જ હતા – જે પૂર્વાવસ્થામાં વેદાનુયાયી હતા અને પાછળથી અનેક કારણોસર બૌદ્ધ બન્યા હતા. વળી બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય મળ્યો એ પણ એના વિસ્તાર – પ્રસારનું એક કારણ હતું. આ બધા દર્શનકારો પ્રતિપક્ષના

જાણભેદુઓ હતા એટલે એમણે પ્રબળ તર્કોથી ખંડનકાર્ય કર્યું છે.

આગળ વધતાં પહેલાં એક મહત્ત્વની વાત વિશે અહીં જાણી લઈએ. સંસારમાં જેટલા મોટા ધર્મો છે તેમના અનુયાયીઓ લગભગ એકસરખો મત ધરાવે છે કે પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર (1) ઈશ્વરરચિત છે, (2) સર્વજ્ઞરચિત છે, (3) અને જરા પણ ભૂલચૂક વિનાની દિવ્ય વાણી છે. આવી લાગણીપ્રધાન માન્યતાઓ જેમની હોય તેમની પાસે જ રહેવા દઈએ. સત્યના પૂજારી તરીકે આપણે એ જાણવું જરૂરી છે કે એક પણ શાસ્ત્રગ્રંથ ઈશ્વરરચિત નથી. તેમ જ મૂળપુરુષ - ધર્મપ્રવર્તક - દ્વારા સીધું રચાયેલું પણ નથી. આ બધા જ ગ્રંથો પાછળથી અનુયાયીઓ - શિષ્યો - દ્વારા સંપાદિત થયેલા છે. મૂળપુરુષના નામે તેમની વાણીનો સંગ્રહ પાછળથી કરાયો છે. દાખલા તરીકે ધર્મપદ યા ત્રિપિટક જે બૌદ્ધધર્મના મૂળ ગ્રંથ ગણાય છે. તેમાં કથાઓ છે, બુદ્ધ સાથે થયેલા સંવાદો પણ છે અને ઉપદેશ પણ છે. પરંતુ સીધેસીધું બુદ્ધે કરેલું આ લખાણ નથી. તેમનું બોલેલું, આચરેલું વગેરે જે યાદ રાખવામાં આવ્યું હતું તેનું સ્મૃતિના સહારે કરેલું ગ્રંથન છે. તેવું જ મહાવીરની વાણીનું પણ છે. તેઓ અતિ ઊંચી દશામાં રહેતા, પુસ્તક રચવા જેવી તેમની સ્થિતિ જ ન હતી. બુદ્ધની માફક જ મહાવીરના શિષ્યોએ પણ તેમનું કહેલું, આચરેલું વગેરેનું ગ્રંથન કર્યું છે, અને તે જૈનધર્મશાસ્ત્ર બન્યું છે. આવું જ બાઈબલ તથા કુરાનનું પણ છે. બાઈબલના સંવાદો તથા ઘટનાઓ બતાવે છે કે, આ સીધું ઈશુનું રચેલું નથી પણ તેમના સંબંધી ઘટનાઓ વગેરેને પાછળથી સંપાદિત કરવામાં આવેલ છે. હજરત મોહમ્મદ સાહેબ અક્ષરજ્ઞાનયુક્ત ન હતા તે આપણે જાણીએ છીએ. તેમને જે આદેશો અંતરમાંથી મળતા હતા તે તે આદેશ તેઓ લોકો સમક્ષ રાખતા. આ આયતો થઈ. તેમાંની કેટલીક તેમણે પોતે જ પોતાની હયાતીમાં રદ કરી છે.

આવું જ વેદોનું પણ છે. ભિન્ન ભિન્ન ઋષિઓને ભિન્ન ભિન્ન સમયે જ જે સ્ફુરણાઓ થઈ તે વેદમંત્રો થયા, વ્યાસજીએ આ મંત્રોનું સંપાદન કર્યું અને તેમને યોગ્ય રીતે ગોઠવ્યા. આમ ભગવદ્ગીતાથી માંડીને વચનામૃત સુધીના બીજા બધા ગ્રંથો પણ સંપાદિત ગ્રંથો છે. યુદ્ધભૂમિમાં શ્રીકૃષ્ણ શ્લોક બોલ્યા ન હોય, સામાન્ય વાતચીત કરી હશે. વ્યાસજીએ વાતચીતના એ તત્ત્વને શ્લોકબદ્ધ કર્યું અને તે તત્ત્વ મહાભારતમાં મૂક્યું - જે “ગીતા” કહેવાય છે. આ ખરેખર અને પ્રત્યક્ષતઃ તો વ્યાસજીની જ રચના છે. ‘વચનામૃત’માં દરેકની શરૂઆતમાં શ્રીજીનું સ્વરૂપવર્ણન આવે છે. તે ક્યાં બેઠા છે, કેમ બેઠા છે, શું પહેર્યું છે વગેરે. પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તરો દ્વારા ઉપદેશ આવે છે. આ પણ તેમની સાથે રહેનાર મહાત્માઓ દ્વારા સંપાદિત ગ્રંથ જ છે. આમ લગભગ બધા ધર્મના મૂળ ગ્રંથો સંપાદિત છે. એક વાર જો આ વાત બરાબર સમજમાં આવી જાય તો ઘણા ઝઘડા મટી જાય. પહેલાં તો એ જાણીએ કે સંપાદક ગમે તેટલો નિપુણ હોય તોપણ તે વક્તાના કથનને પૂરેપૂરો ન્યાય આપી શકશે જ એમ કહેવું વધારે પડતું ગણાય. સંપાદિત વસ્તુમાં થોડુંક છૂટી પણ જાય, થોડુંક ઉમેરાઈ પણ જાય, થોડાક પાઠફેર થઈ જાય અને થોડુંક અસમંજસ પણ રહે. વક્તાના કથનની પાછળના સંદર્ભોને બરાબર ન સમજવાથી પણ આમ બનતું હોય છે. એટલે સત્યના શોધકે હંમેશાં એ યાદ રાખવું કે પોતે સંપાદિત વાણી વાંચી રહ્યો છે. આવું જાણવાથી ગ્રંથનું મહત્ત્વ ઘટશે નહિ, સાચી સમજ કદી કોઈનું મહત્ત્વ ઘટાડતી નથી - ખોટી સમજથી જ લોકો કલહ વધારતા દેખાય છે. શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ તેના રચનારના કારણે નથી પણ તેના સામર્થ્યના કારણે જ હોય છે. કૃતિનું સ્વતઃ સામર્થ્ય જ કલ્યાણકારી બની શકે. અમુક કર્તાથી જ કૃતિની ગણના કરવાનો ભ્રમ દૂર થવો જોઈએ. આ બધાં શાસ્ત્રગ્રંથો જરૂર મહાન છે કારણ કે લાખોને પ્રેરણા આપવાની તેમનામાં વિશાળ શક્તિ છે - ભલેને એ સંપાદિત રહ્યા. આમ સંપાદિત હોવા માત્રથી તેમનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી, ઊલટાનું મૂળપુરુષનું અને સંપાદકનું - બન્નેનું મહત્ત્વ વધે છે.

સૌત્રાન્તિક દર્શન

ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશોના પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન અર્થો કરવાના પરિણામે નીકળેલાં ચાર દર્શનોમાં સૌત્રાન્તિકને પ્રથમ દર્શન માનવામાં આવે છે. સૂત્રોને આધાર બનાવીને રચાયેલા આ દર્શનમાં ઈશ્વરની સત્તાનો સદંતર અસ્વીકાર કરેલો જણાય છે. પરમાણુઓના સમૂહથી આ વિશ્વ રચાયેલું છે, બધું જ ક્ષણિક છે, કશું જ શાશ્વત નથી. આત્મા (ચિત્તારા) પણ ક્ષણિક છે એમ માન્યું છે. ક્ષણિકતા દ્વિક્ષણાવસ્થાથી હોય છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રથમ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને દ્વિતીય ક્ષણમાં નષ્ટ થાય છે. ઉત્પત્તિનાશનો આ ક્રમ સતત - નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. સંસારનો કોઈ કર્તા વિના કોઈ કાર્ય બની જ ના શકે એ વાત માત્ર નૈયાયિકોના ભ્રમમાંથી

નીકળી છે. ચેતન કર્તા ન હોવા છતાં જંગલોમાં અસંખ્ય પ્રકારના ઘાસ વગેરે ઊગે છે અને સમય આવ્યે સુકાઈ જાય છે, એટલે આ વિશ્વનો રચનાર એક શાશ્વત પરમાત્મા છે એમ કહેવું બરાબર નથી એમ પ્રતિપાદન કરવા આ દર્શન પ્રયત્ન કરે છે.

બૌદ્ધ મત પ્રમાણે સત્યની વ્યાખ્યા

લગભગ દરેક દર્શને પોતાનાં મુખ્ય લક્ષ્યોની નિશ્ચિત વ્યાખ્યા આપી છે, તેમાં પણ સત્યની પરિભાષા લગભગ બધાંએ આપી જ છે. બૌદ્ધદર્શનકારોએ સત્યની પરિભાષા આ પ્રમાણે આપી છે: અર્થ ક્રિયાકારિત્વ સત્યત્વમ્। અર્થાત્ જેમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ રહે તે સત્ય ટૂંકામાં કહીએ તો જે ક્રિયાયુક્ત છે તે સત્ય. વિશ્વ ક્રિયામય છે, આત્મા કે બ્રહ્મ જો નિષ્ક્રિય હોય તો તેમના માટે, તેનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. કારણ કે, તેમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ક્રિયા વિનાની વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ન હોઈ શકે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે વિશ્વ સત્ય છે, કારણ કે તે સતત ક્રિયામય છે. ચિત્ધારા પણ સત્ય છે, કારણ કે તે સતત ક્રિયામય છે, પરંતુ ઈશ્વર કે બ્રહ્મ સત્ય નથી, કારણ કે તે નિષ્ક્રિય છે.

ચિત્ધારા

બૌદ્ધદર્શનો આત્માને ચિત્ધારા કહીને ઓળખાવે છે. ચૈતન્યની પણ ધારા ચાલે છે તેવું તેમનું માનવું છે. પ્રત્યેક ક્ષણમાં દીવાની કળી જેમ નવું તેલ પ્રાપ્ત કરીને સતત દીપકરૂપથી દેખાય છે તેમ ચિત્ધારા પણ પ્રત્યેક ક્ષણમાં નવી ચેતના દ્વારા એકધારી અનુભવાય છે. દીપક ઉત્પન્ન થયો અને નષ્ટ થયો એવું નથી દેખાતું. ધારાનો પ્રવાહ સતત ચાલુ રહેતો હોવાથી તેમાં સાતત્યનો અનુભવ થાય છે તેમ આત્મામાં પણ સાતત્ય દેખાય છે. ખરેખર તો આત્મા ચિત્ધારા પણ ઉત્પત્તિ વિનાશના ક્રમથી જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવું આ દર્શનનું માનવું છે.

નિર્વાણ

જીવમાત્રનું ધ્યેય નિર્વાણ છે – મોક્ષ છે. મોક્ષમાં આત્માનું અસ્તિત્વ સમાપ્ત થઈ જાય છે અર્થાત્ ચિત્ધારા પૂર્ણ થઈ જાય છે – દીવાનું તેલ પૂરું થતાં દીવો હોલવાઈ જાય છે તેમ. દીવો અન્યત્ર જતો નથી રહેતો. એક રીતે તો એની સમાપ્તિ જ થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે વાસનારૂપી તેલ પૂરું થઈ રહ્યા પછી ચિત્ધારા આપોઆપ વિલીન થઈ જાય છે. બૌદ્ધોના મતે આ નિર્વાણ છે.

મારે અને એક વિદ્વાન બૌદ્ધ ભિખ્ખુને અઢી વર્ષ સુધી સાથે રહેવાનું થયું. તેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી તિબેટમાં લ્હાસા કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ તરીકે રહ્યા હતા. બહુ જ ભલા અને નમ્ર સ્વભાવના હતા. અમે સાથે રહીએ એટલે ઘણી વાર દર્શનો ઉપર ચર્ચા કરીએ. એક વાર મેં આ પ્રકારના નિર્વાણ વિષે ચર્ચા કરતાં કહ્યું કે, “કોઈ વ્યક્તિ જાહેર કરે કે, ‘આ ફાંસીના માંચડે જે લટકી જશે તેને એક લાખ રૂપિયાનું ઇનામ આપવામાં આવશે.’ તો ઘણા લોકો તો હસીહસીને ચાલતા જ થશે. પણ એક જણ એવો નીકળે જે એક લાખનું ઇનામ લેવા ફાંસીને માંચડે લટકે અને મરી જાય. આમ એ લટકી તો ગયો, મરી પણ ગયો. પણ હવે ઇનામ કોણ લેશે? ઇનામ લેનારનું જ અસ્તિત્વ ના રહ્યું! તમારો મોક્ષ પણ આવો જ નથી શું? મોક્ષ માટે જેણે અપાર સાધના કરી, તકલીફ ઉઠાવી અને અંતે પોતાનું જ અસ્તિત્વ ખોઈ બેસે?”

મારી વાત સાંભળીને તેઓ હસ્યા. તેમણે એક દલીલ કરી: “વેદાન્તીઓ મોક્ષમાં એકલા આત્માની જ સત્તા માને છે. જો માયા પણ હોય તો ફરી પાછું એકોઽહં બહુસ્યામ્। કરીને સંસાર શરૂ કરી દે, એટલે મોક્ષમાં જેમ માયાનો અંશ લેશ પણ રહેતો નથી તેમ અમારું કહેવું છે કે, માયા તો ન જ રહેવી જોઈએ પણ આત્મા પણ ન રહેવો જોઈએ, કારણ કે આત્મા જો રહે તો કદાચ વાસના વગેરે દ્વારા ફરી પાછો સંસાર થઈ શકવાની શક્યતા રહે.” મને લાગે છે કે મોક્ષને માનવો અને પોતાની સમાપ્તિને પણ માનવી એ એક નવાઈભરી વાત છે! મેં તેમને અને બીજા સારા વિદ્વાનોને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, “નિર્વાણમાં આત્માનું અસ્તિત્વ રહેતું ના હોય તો ભગવાન બુદ્ધ અને એમના જેવા કેટલાય લોકોનું નિર્વાણ થયું છે એટલે તેમનું પણ આત્મિક અસ્તિત્વ ના હોય તો તેમની મૂર્તિ આગળ પ્રાર્થના કરવી વગેરે ક્રિયાઓ તથા બુદ્ધ શરણ ગચ્છામિ જેવી શરણાગતિનો કશો જ અર્થ નથી.” આ શંકાનો આજ સુધી કોઈ સંતોષજનક ઉત્તર મળી શક્યો નથી.

ક્ષણિક ચેતના શક્ય છે?

જડ પદાર્થોની ક્ષણિકતા લગભગ સર્વમાન્ય છે – ભલે તેની વ્યાખ્યા જુદી જુદી હોય. પરંતુ ચેતનાની ક્ષણિકતાના વિપક્ષમાં કેટલાય પ્રશ્નો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે, ‘ચિત્ત્વારાનો પુરવઠો ક્યાંથી આવે છે?’ જેમ વીજળીનો ગોળો સતત એકરૂપે બળ્યા કરે છે; કારણ કે કોઈ એક જનરેટર તેને સતત પુરવઠો પૂરો પાડી રહ્યું છે – તેના વિના ગોળામાં પ્રકાશની શક્તિ આવે નહિ, અને પ્રકાશ આપવાની ક્રિયા થઈ શકે નહિ. હવે જો ચેતનધારા અથવા આત્મા પણ ક્ષણિક હોય અને દીપકની માફક જો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન – નાશ થયા કરતો હોય તો તેના માટે પુરવઠા જેવું – જનરેટર જેવું કોઈ સ્થળ હોવું જોઈએ. આ મત પ્રમાણે એવું જનરેટર છે એમ માનવામાં આવતું નથી. કદાચ કોઈ કહે કે એવું સ્થળ છે અને પુરવઠો આપ્યા કરે છે તો પાછો એ પ્રશ્ન થાય કે આવું પુરવઠાનું સ્થળ ક્ષણિક છે કે અક્ષણિક? જો તે પણ ક્ષણિક હોય તો ફરી પાછો પુરવઠાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય, અને જો તે અક્ષણિક હોય તો પછી સર્વ ક્ષણિકમ્ એ, સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય એટલે આત્માને ક્ષણિક માનવો એ, મારા મતે, બરાબર નથી. પદાર્થોની ક્ષણિકતામાં પણ ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ માનવા કરતાં સાંખ્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે પરિણામ માનવું બરાબર ગણાશે. સાંખ્યના મત પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી કે નષ્ટ પણ થતી નથી. માત્ર એનું પરિણામ થયા કરે છે – દૂધમાંથી દહીં થાય છે તેમ.

પ્રત્યભિજ્ઞા – જ્ઞાન ન થઈ શકે

જો આત્મા ક્ષણિક હોય તો પ્રત્યભિજ્ઞા ન થઈ શકે. ભૂતકાળની સ્મૃતિ તથા વર્તમાનકાળનો અનુભવ બન્ને મળીને પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, દેવદત્ત નામના માણસને વીસ વર્ષ પૂર્વે આપણે જોયો હતો તે આજે ફરી દેખાયો એટલે ભૂતકાળની સ્મૃતિ તાજી થતાં જ આપણે બોલી ઊઠીએ છીએ કે સોડયં દેવદત્ત: । “અરે! આ તો પેલો દેવદત્ત છે.” ભૂતકાળની સ્મૃતિ તથા વર્તમાનનો અનુભવ કરનાર એક જ વસ્તુ હોય તો જ આ પ્રમાણેનું જ્ઞાન થઈ શકે. સ્મૃતિ કરનાર જુદો અને અનુભવ કરનાર જુદો હોય તો આમ ન બની શકે. આત્મા ક્ષણિક છે એમ જો માનવામાં આવે તો વીસ વર્ષ પહેલાં દેવદત્તને અનુભવ કરનાર આત્મા, ક્ષણિક હોવાના કારણે નષ્ટ થઈ ગયો ગણાય. અત્યારનો આત્મા એનાથી જુદો ગણાય એટલે “આ પેલો જ દેવદત્ત છે” એવું જ્ઞાન એને થઈ શકે નહિ. પરંતુ પ્રત્યક્ષ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે તેવું જ્ઞાન આપણને થઈ શકે છે. એટલે આપણે કહીએ કે બધુંય ક્ષણિક હોય તો ભલે, પણ આત્માને તો ક્ષણિક કહીએ શકાય નહિ.

વિશ્વરચના

માનવજાતને મૂંઝવતો પ્રશ્ન આ છે કે વિશ્વ ક્યારે બન્યું? કેવી રીતે બન્યું? કોઈએ બનાવ્યું કે આપોઆપ બન્યું? આ પ્રશ્નો વિચારકોના ચિંતનથી પૃથક્ રહી શક્યા નથી. માનવજાત આજ સુધી તેમનું બરાબર સમાધાન પણ કરી શકી નથી. આપણી વધારે કરુણ સ્થિતિ તો એ છે કે આપણે આપણી – માનવજાતની – ઉત્પત્તિ ક્યાંથી, કેવી રીતે થઈ, આપણા પૂર્વજો કોણ હતા વગેરે બાબતમાં કશું જ જાણતા નથી. જેમણે પણ આ દિશામાં જાણવાના પ્રયત્નો કર્યા, જુદાં જુદાં મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યા તે માત્ર અડસટ્ટો જ કહી શકાય – પછી તે ડાર્વિનનો સ્થાપેલો ઉત્કાન્તિવાદ હોય કે કોઈ ધાર્મિક મત હોય. બધાના વિપક્ષમાં પુષ્કળ દલીલો છે. ભૂતકાળની આ બાબત હજુ ઘણા સમય સુધી વિવાદાસ્પદ રહેશે. વિજ્ઞાનના પ્રબળ વિકાસ પછી કદાચ આનું કંઈક સમાધાન મળી શકશે. ધાર્મિક દષ્ટિએ આ પ્રશ્નો શ્રદ્ધાના વિષયો બન્યા હોવાથી ધાર્મિક પુરુષોને તેમાં કશી શંકાકુશંકા થતી હોતી નથી. પોતપોતાનાં શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સહુ ચોક્કસ રીતે માની બેઠા જ હોય છે કે, વિશ્વ અમુક રીતે, આમ થયું છે. બૌદ્ધો સામે પણ આ જ પ્રશ્ન હતો કે તેમના દર્શનમાં વિશ્વ વિશે શું વ્યવસ્થા કરવી? ઈશ્વરને ન સ્વીકારતા હોવાથી, ભગવાને વિશ્વને રચ્યું તેવું સમાધાન તો શક્ય જ ન હતું. એટલે સાંખ્યમતને આધારિત સમાધાન કર્યું કે વિશ્વ આપોઆપ થયું છે. સર્જન અને વિસર્જન એ પદાર્થોનો ધર્મ છે. તે ધર્મ પ્રમાણે નિરંતર સર્જન-વિસર્જન થયા જ કરે છે. કોઈ ચેતનની પ્રેરણા અથવા નિયામકપણાની જરૂર નથી. જોકે એ વાત તો આપણે માનીએ કે પદાર્થોમાં અમુક ધર્મો હોય છે અને તે ધર્મો પ્રમાણે નિરંતર પ્રક્રિયા થયા કરતી હોય છે. છતાં પણ કેટલીક બાબતો એવી છે જેનું માત્ર પદાર્થધર્મોથી જ સમાધાન થવું કઠિન છે. માત્ર પદાર્થધર્મોથી જ આ બધું કાર્ય થતું હોય તો પછી માણસમાં – જીવમાત્રમાં – લાગણીઓ આવે છે તે બધામાં સરખી જ આવવી જોઈએ.

કામ, ક્રોધ, મોહ, દયા, મમતા વગેરે પ્રવાહો આપણે આપણામાં અનુભવીએ છીએ તે બધા પ્રવાહો માત્ર પદાર્થધર્મોથી જ થાય છે તેમ કહેવું બરાબર લાગતું નથી. વળી શરીરની અદ્ભુત રચના, વિશ્વની અદ્ભુત રચના, તેની વ્યવસ્થા વગેરેને માણસ જેમ જેમ ઊંડાણથી જોતો જાય છે તેમ તેમ તેને લાગે છે કે આનો કોઈ પ્લાન બનાવનાર (Plan-maker) હોવો જ જોઈએ – કોઈ ને કોઈ સંયોજક હોવો જ જોઈએ. એના વિના સુંદર અને વ્યવસ્થિત રચના થઈ શકે નહિ. ઘણી ઊંચી કક્ષાના સાધકોને પરમતત્ત્વનો અનુભવ થતો હોય છે તે વાત પણ વિચારમાં લેવી જ જોઈએ. એટલે વિશ્વ એ માત્ર પદાર્થોનું સમૂહીકરણ છે તેવું માનવા કરતાં તે કોઈના દ્વારા સંયોજિત છે તેવું માનવા વધુ સબળ કારણો મળે છે. જોકે આવી બધી માન્યતા પાછળ વ્યક્તિની રુચિ જ મુખ્ય ભાગ ભજવતી હોય છે. જેની જેવી રુચિ હોય તે તેવી દલીલો શોધી કાઢે છે અને તેને તેવી દલીલો ગમતી પણ હોય છે. આમ બૌદ્ધોનાં કેટલાંક દર્શનોએ વિશ્વરચના એ માત્ર પદાર્થોનો – પરમાણુઓનો સમૂહ છે, તે આકસ્મિક રીતે થયેલો છે વગેરે માન્યતાઓ રજૂ કરી છે.

પુનર્જન્મ

પરમાત્માનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકરવા છતાં, બધું ક્ષણિક છે એમ કહેવા છતાં અને ચિત્તારા પણ ક્ષણિક છે તેવી માન્યતા રાખવા છતાં તેનો પુનર્જન્મ થાય છે એમ આ દર્શન માને છે. સંપૂર્ણ વાસનાઓનો ક્ષય ના થઈ જાય ત્યાં સુધી જન્મ-મરણનું ચક્કર ચાલ્યા જ કરે છે તેમ તેઓ પ્રતિપાદિત કરે છે.

હિન્દુ, જૈન તથા બૌદ્ધ પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તમાં લગભગ એકમત છે. પરલોકની બાબતમાં પણ તેમજ છે. સૌત્રાન્તિક તથા વૈભાષિક, આ બન્ને દર્શનો, જગતને સત્ય માને છે. તેમના મત પ્રમાણે તે ક્ષણિક છે અને જે ક્ષણિક હોય તે જ સત્ય હોય તેવું તેમના સત્યનું લક્ષણ છે.

વૈભાષિક દર્શન

સૌત્રાન્તિક તથા વૈભાષિક દર્શનો વચ્ચે બહુ ફેર નથી. વૈભાષિક મત પ્રમાણે પદાર્થો પ્રત્યક્ષ નથી પણ અનુમેય છે. આ મત માને છે કે આપણને બાહ્ય પદાર્થોનો સીધો અનુભવ નથી થતો પણ અંતરમાં તેના પ્રતિબિંબ યા સ્ફૂર્તિનો અનુભવ થાય છે. આ સિવાય આ દર્શનમાં બીજો મોટો ફેર ન હોવાથી આ દર્શન વિશે વિશેષ લંબાણથી ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

યોગાચાર અથવા વિજ્ઞાનવાદ

બૌદ્ધોના દાર્શનિક પ્રવાહમાં એક સમય એવો આવ્યો જ્યારે તેમને વિશ્વની સત્તા સ્વીકારવામાં કઠિનાઈ આવી. વિશ્વવાદી તથા ઈશ્વરવાદીઓએ એવા પ્રબળ પ્રહારો કર્યા કે અનીશ્વરવાદમાં વિશ્વની વ્યવસ્થા કરવી શક્ય ન રહી. ત્યારે યોગાચાર અથવા વિજ્ઞાનવાદનો ઉદય થયો. આ દર્શને આખી દાર્શનિક પરંપરામાં એક નવી જ વાત કરી. આ વાત એ કે, “વિશ્વ છે જ નહિ.” વિશ્વની સત્તા માનવી એ વાત જ ખોટી છે. વિશ્વ છે એમ માનીએ તો જ તે કોણે રચ્યું? ક્યારે રચ્યું? કેમ રચ્યું? વગેરે પ્રશ્નો થઈ શકે. પણ વિશ્વની ત્રણે કાળમાં સત્તા જ નથી અને માત્ર આત્મા જ – ચિત્તારા જ – છે એવું એમણે કહ્યું. અત્યારે આપણે જેને અદ્વૈતવાદ કહીએ છીએ, તે મૂળમાં આ વિજ્ઞાન-વાદમાંથી જ નીકળેલો લાગે છે. બન્ને વચ્ચે બહુ થોડોક તફાવત લાગે છે. આ બન્નેની માન્યતા છે કે, ‘જગત નથી, માત્ર આત્માની જ સત્તા છે. પરંતુ યોગાચારમાં આત્મા ક્ષણિક માન્યો છે. અદ્વૈતવાદમાં તેને સ્થાયી માન્યો છે.’ બસ, આટલો જ ભેદ છે. આ સિવાયનું બધું સરખું છે. અદ્વૈતનો વિચાર આપણે પછી કરીશું, હમણાં તો એટલું જ ધ્યાનમાં રાખીએ કે આ વિજ્ઞાનવાદ શું છે? તથા તેની વ્યક્તિ ઉપર તેમજ સમાજ ઉપર અને રાષ્ટ્ર ઉપર શી અસર થઈ?

પ્રમાણાધીન પ્રમેય

ભારતીય દર્શનોમાં જો પાપાની ભૂલ થયેલી દેખાતી હોય તો તે કે ‘પ્રમાણ વિના પ્રમેયનો સ્વીકાર ન કરાવો’ અર્થાત્ જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ લક્ષણ તથા પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તે વસ્તુને માન્ય ન કરી શકાય એવી અપનાવેલી પદ્ધતિ, વસ્તુ

પ્રમાણરમ્યાં વસ્તુસિદ્ધિઃ ન તુ પ્રતિજ્ઞામાત્રેણ। આ એક પ્રસિદ્ધ નિયમ બનાવાયો. લક્ષણ તથા પ્રમાણના દ્વારા જ વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકે, માત્ર બોલી દેવાથી ના થઈ શકે. જોકે અમુક સીમા સુધી આ નિયમ બરાબર પણ છે, પરંતુ બધે જ આ નિયમ લાગુ કરવો તે બરાબર નથી.

વિશ્વમાં એવી ઘણી વસ્તુઓ છે જેના આપણે વિશુદ્ધ સ્પષ્ટ લક્ષણો બનાવી શકતા નથી. તેમ એવી પણ કેટલીક વસ્તુઓ છે જેનાં ચોક્કસ પ્રમાણો પણ આપણે આપી શકતા નથી. ખાસ કરીને શ્રદ્ધાના વિષયનાં તત્ત્વો માટે ભાગ્યે જ પ્રમાણો (પ્રતિવાદીને સંતોષ થાય તેવાં) આપી શકાય. પરલોક માટે, શું પ્રમાણ છે? જવાબ આપીએ કે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે તો જવાબ મળશે કે તમે એ શાસ્ત્રને ભલે પ્રમાણ માનો પણ અમે એને પ્રમાણ માનતા નથી, પછી અમારા માટે, વિપક્ષ માટે પ્રમાણ કેમ ગણી શકાય? ઘણી એવી વસ્તુઓ છે જે આપણી બુદ્ધિની સીમાથી પર છે છતાં આપણે તો નિયમ કરી બેઠા કે “લક્ષણ અને પ્રમાણ બરાબર હશે તો જ વસ્તુનો સ્વીકાર કરીશું. અન્યથા નહિ.”

આગળ પ્રતિપાદન કર્યા પ્રમાણે “અસાધારણધર્મો લક્ષણમ્” લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે જે બીજી બધી વસ્તુઓથી તેને (વસ્તુને) પૃથક્ કરી શકે. વળી તેમાં ત્રણ દોષ પણ ન હોવા જોઈએ. આ ત્રણ દોષ છે: 1. અવ્યાપ્તિ 2. અતિવ્યાપ્તિ તથા 3. અસંભવ. ઉપરના ત્રણે દોષોથી શૂન્ય હોય ને અસાધારણ ધર્મ બતાવતું હોય તે લક્ષણ કહેવાય. આ ત્રણ પૈકી એકાદ દોષ પણ આવ્યો તો લક્ષણ અલક્ષણ બની જાય. આમ લક્ષણ અલક્ષણ બની જાય એ તો એક વાત થઈ પણ તેના કારણે જ લક્ષ્ય હોય – સાધ્ય હોય – તે સમાપ્ત થઈ જાય. આવી પરિસ્થિતિ આપણે ત્યાં આવી. આના કારણે આપણી વિચારધારાને વાસ્તવદર્શીમાંથી કલ્પનાવિહારી બનવા તરફ વળવું પડ્યું.

હવે આગળ જણાવ્યા તે લક્ષણના ત્રણ દોષ વિચારીએ. અવ્યાપ્તિ એ લક્ષણનું પ્રથમ દૂષણ છે. લક્ષ્યના એક ભાગમાં લક્ષણ ન જાય તો અવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય; જેમ કે “કપિલત્વં ગોત્વમ્” “કપિલ રંગની હોય તે ગાય કહેવાય.” હવે ગાયો ધોળા રંગની અને કાળા રંગની પણ હોય છે એટલે માત્ર કપિલત્વ કહેવાથી બાકીના રંગવાળી ગાયોમાં આ લક્ષણ જતું નથી, જેથી તે લક્ષણ અવ્યાપ્તિગ્રસ્ત લક્ષણ કહેવાય. આવી જ રીતે અતિવ્યાપ્તિ દોષ પણ આવે. “જેને શિંગડાં હોય તે ગાય કહેવાય” એ પરિભાષા ગાયને તો લાગુ પડશે પણ જે ગાય નથી એવાં ભેંસ વગેરે પ્રાણીઓને પણ લાગુ પડશે. આમ ‘લક્ષણ’ એના લક્ષ્યદેશથી વધીને અલક્ષ્યમાં જાય તો અતિવ્યાપ્તિ ગ્રસ્ત લક્ષણ કહેવાય. ત્રીજો દોષ છે ‘અસંભવ’નો અસંભવ એટલે લક્ષ્યમાત્રાઽવૃત્તિત્વં અસંભવ। જે લક્ષ્યમાં રહેતું જ ન હોય તેવું લક્ષણ ‘અસંભવ’ લક્ષણ છે. કોઈ એમ કહે કે ‘જે પ્રાણીને ડાબલા હોય તે ગાય કહેવાય,’ હવે ગાયોને ડાબલા હોતા જ નથી એટલે આવું કહેવું લક્ષણ એ ‘અસંભવ’ લક્ષણ છે. આમ, ઉપર જણાવેલા ત્રણ દોષોથી જે રહિત હોય તેને જ સાચું લક્ષણ કહેવાય.

ઉપર જણાવેલા ન્યાયે દર્શનપ્રણાલી આગળ ચાલી. આગળ જતાં નૈયાયિકોએ અને નવ્યનૈયાયિકોએ લાંબાં લાંબાં લક્ષણો બનાવ્યાં – જટિલ, અગમ્ય અને અસ્પષ્ટ ભાષાવાળાં. એકે રીતે કહીએ તો કૃત્રિમ ભાષા બનાવીને લક્ષણો બનાવ્યાં. આ પ્રકારની પ્રથાથી વિચારોની શુદ્ધતા લગભગ મટી ગઈ અને પંડિતાઉ પદ્ધતિ યા શાસ્ત્રાર્થી પદ્ધતિનો ઉદય થયો, જેનું ધ્યેય સત્યનું શોધન ન રહ્યું પણ ચેતકેનપ્રકારેણ સ્વમત સ્થાપવાનું અને પરમત-ખંડનનું થઈ ગયું. પંડિતોએ લખેલા મોટા ભાગના ગ્રંથો આ પદ્ધતિના વર્તુળમાં લખાયેલા હોવાથી સત્ય શોધવા માટે તે બહુ ઉપયોગી નથી – રાગદ્વેષથી ખદબદતા એ ગ્રંથો માત્ર કોરા પાંડિત્યના નમૂનારૂપ ગણી શકાય.

જગત્ – નથી

બૌદ્ધ વિચારધારામાં વિજ્ઞાનવાદીઓના મતે વિશ્વનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી, માત્ર આત્મા જ છે. વિશ્વની સત્તા હોય તો લક્ષણ પ્રમાણ દ્વારા તે સિદ્ધ થવી જોઈએ, પણ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી માટે વિશ્વ એ નરી ભ્રાન્તિ છે, અસત્ છે, સત્ માત્ર આત્મા છે એમ એમનું કહેવું છે. આ બધામાં એક કિંવદન્તી છે કે એક વખત ચાર-પાંચ પંડિતો કોઈ રાજાને મળવા ગયા હતા. સૂર્યોદય થવાની હજુ વાર હતી એટલે નગરના દરવાજા બહાર કોઈ ઓટલા ઉપર બેસી નગરદ્વાર ખૂલવાની રાહ જોતા હતા, આછો આછો અંધકાર પણ હતો. બધા દાર્શનિકો હોવાથી કંઈ કંઈ વાતો કરતા હતા તેવામાં સામે ગજશાળામાં બંધાયેલો હાથી એક જણને દેખાવા લાગ્યો. હાથી અને અંધકાર બન્ને કાળાં હોવાથી આછો આછો દેખાતો હતો. એક જણે પ્રશ્ન કર્યો, કિમિદમ્। (આ શું છે?) બીજાએ જવાબ આપ્યો, હસ્તીતિ (હાથી છે) અને પછી

શરૂ થયો શાસ્ત્રાર્થ. “હાથી હોય તો લક્ષણ બનાવો, પ્રમાણ આપો.” એક જણે જે લક્ષણો બનાવ્યાં તે બધા જ અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ આદિ દોષોથી દોષિત છે એમ બીજાએ સિદ્ધ કર્યું. છેવટે કંઈ નિર્ણય થઈ શકે એવો જવાબ કોઈને સૂઝ્યો નહિ એટલે એક જણે છેવટે કહ્યું ‘શૂન્યમસ્તિ’ (કશું જ નથી) કેમ કે લક્ષણ થતું નથી. આ રીતે પહોંચી જોવડો હાથી, પ્રત્યક્ષમાં નજર સામે હોવા છતાં પણ લક્ષણ ન થઈ શકવાના કારણે તે વસ્તુરૂપે છે જ નહિ એમ ઠરાવાયું. આવું જ જગત વિષે પણ બન્યું છે. ‘જગત છે જ નહિ’ કારણ કે “તે હોય તો તેનું લક્ષણ બનવું જોઈએ. પણ તેનું નિર્વચન સત્થી નથી થતું; અસત્ નથી થતું, સદસત્ ઉભયથી નથી થતું, સદસત્-વિલક્ષણથી નથી થતું. એટલે કેમે કરીને તેનું નિર્વચન થતું ના હોવાથી તેની કોઈ સત્તા નથી, તે છે જ નહિ.” આમ તેઓ ઠરાવે છે અને જ્યારે વિશ્વ જેવી વસ્તુ જ નથી, પછી તે કોણે બનાવ્યું? કેમ બનાવ્યું? ક્યારે બનાવ્યું? વગેરે પ્રશ્નોને સ્થાન જ નથી રહેતું એમ જણાવી આ ચર્ચામાં ઊતરવાની વ્યર્થતા બતાવે છે. આમ વિશ્વસંબંધી બધી જિજ્ઞાસાઓ, બધા પ્રશ્નો એક જ ઝાટકે આ દાર્શનિકો સમાપ્ત કરી નાખે છે.

એક કબૂતર હતું. તે એક બખોલમાં રહેતું. એક વખત એક બિલાડી તેના તરફ ધસી અને ઝપાટો લગાવ્યો. બિલાડીથી બચવાના પ્રયત્ન કરવાને બદલે પેલા કબૂતરે પોતાની આંખો મીંચી દીધી, એટલા માટે કે જો બિલાડીને જુએ તો બિલાડીનું અસ્તિત્વ રહે ને! મુંઝવ નયન કતહુ કુછ નાહિ. આંખો મીંચી દીધી એટલે કંઈ જ નથી! આમ કબૂતરે આંખો મીંચી દીધી અને સંતોષ માન્યો કે બિલાડી નથી. ત્યાં તો થપાક દઈને બિલાડીનો પંજો તેની ગરદન પર પડ્યો અને કબૂતરના રામ રમી ગયા. વિશ્વની સત્તાનો અસ્વીકાર કરનારાઓએ સાધકોને કબૂતરની દશામાં મૂકી દીધા છે. આ વિચારસરણીથી કર્મ તથા ઉપાસનામાં ઘોર અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. એના પરિણામે વ્યક્તિ આળસુ, અકર્મણ્ય બકવાદી અને પલાયનવાદી બને છે. આપણા ધાર્મિક સમાજમાં જો આ દોષો દેખાય તો વિચારવાનું રહ્યું કે આ દોષો આવ્યા? સમાજને આટલો હીન તથા દુર્બળ કોણે બનાવ્યો?

વિશ્વની સત્તા છે

બ્રહ્મસૂત્રમાં બૌદ્ધદર્શનો વિષે બે અધિકરણો આવેલાં છે. પ્રથમમાં સર્વાસ્તિવાદી એટલે કે સૌત્રાન્તિક તથા વૈભાષિક, જે જડ અને ચૈતન્ય બન્નેની સત્તા માને છે, તેમનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. બીજામાં વિજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ અધિકરણનું શાંકરભાષ્ય વિજ્ઞાનવાદના નિરાકરણ માટે લખાયેલું હોવા છતાં તેમના પોતાના મતનું પણ તેટલું જ નિરાકરણ કરે છે. ખરેખર તો વિજ્ઞાનવાદ અને અદ્વૈતવાદ એક જ સિક્કાની બે છાપો છે. જિજ્ઞાસુઓએ આ અધિકરણનું અધ્યયન જરૂર કરવું જોઈએ. વિશ્વની સત્તા પુરવાર કરવા જે કારણો તેમાં આપ્યાં છે તે જોઈએ.

નાડભાવ ઉપલબ્ધે: ॥ (૨:૨:૨૮)

જગતનો (બાહ્ય પદાર્થોનો) અભાવ નથી કારણ કે તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. પ્રત્યક્ષાદિ બધાં પ્રમાણોથી જગત પ્રમાણીભૂત થાય છે. તે નથી એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી. જો બાહ્ય પદાર્થોની સત્તા ન હોય તો આત્માની સત્તાનો કશો અર્થ નથી. શરીર વિના આત્માનો સહેજ પણ અનુભવ કે એનું ભાન થતા નથી. વિશ્વ વિના માત્ર ચૈતન્યની સાબિતી પણ કેવી રીતે થશે? અને કદાચ થાય તો પણ તેનો કશો જ અર્થ નથી જણાતો. શાસ્ત્રોમાં વિશ્વચર્યાનાં પ્રકરણો છે તે ખોટાં છે એમ ન કહેવાય. પ્રત્યક્ષમાં તેનું દર્શન, અનુભવ વગેરે થાય છે તે પણ ખોટાં ન ગણાય. બાહ્ય પદાર્થોની સત્તા સુખદુઃખાદિનો પણ અનુભવ શક્ય નથી. એટલે બાહ્ય પદાર્થો છે જ નહિ એમ કહેવું તે બરાબર નથી.

ઘણા લોકો એમ સમજાવતા હોય છે કે, “જેમ સ્વપ્નમાં પદાર્થો દેખાતા અને અનુભવાતા હોવા છતાં પણ વાસ્તવિક સત્તાવાળા હોતા નથી, પ્રાતિભાસિક માત્ર હોય છે, આદિ તથા અંતમાં તેમની કશી જ સત્તા નથી હોતી, માત્ર મધ્યમાં જ તેમની પ્રતીતિ થતી હોય છે. તેમ જગત્ પણ સ્વપ્નવત્ છે, તે વાસનાથી પ્રતીત થાય છે. આમ મૂળમાં જગતની સત્તા છે જ નહિ એવું માનનાર માટે પુનઃ સૂત્ર આવે છે કે:

વૈધર્મ્યાચ્છાન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ (૨-૨-૯)

સ્વપ્ન અને જાગ્રતાવસ્થામાં સમાનતા ન હોવાના કારણે સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત આપી શકાય નહિ. સ્વપ્નના પદાર્થો જાગ્યા પછી રહેતા નથી,

ફરી સૂતા પછી તેના તે પદાર્થો પાછા આવતા નથી અને સ્વપ્નમાત્ર એક વ્યક્તિદષ્ટિ છે. સમૂહદષ્ટિ નથી. ખરેખર તો સ્વપ્નમાં પદાર્થો હોતા જ નથી, તે તો ગાઢ, વિકૃત સ્મૃતિ જ છે. તે અનુભવને મળતું ભાન કરાવે છે.

જાગ્યા પછી સ્વપ્નના પદાર્થો – હાથી, ઘોડા વગેરે – રહેતા નથી જ્યારે જાગ્રતાવસ્થાના પદાર્થો તો સૂતા પછી પણ રહે છે, માત્ર સૂઈ જનારને જ તેમની વિસ્મૃતિ થાય છે. વળી જાગ્રતાવસ્થામાં પણ આપણને પ્રત્યેક પદાર્થનું ભાન હોતું નથી, ઘણી વસ્તુઓનું અભાન હોય છે. એટલે કોઈ વસ્તુના અભાનમાત્રથી તે વસ્તુની સત્તા મટી જતી નથી. વસ્તુની સત્તા, વ્યક્તિના ભાન-અભાનને અધીન નથી – પોતાને અધીન છે. સૂતા પછી આપણે આપણાં ઢોર, ઘર કે કુટુંબને ભૂલી જઈએ એટલે તે કાંઈ મટી જતાં નથી. આપણે ઊંઘતા હોઈએ, સ્વપ્ન જોતા હોઈએ અથવા સુષુપ્તિમાં હોઈએ ત્યારે બીજા કેટલાય જાગતા પણ હોય છે. આપણે ભાનમાં હોવાના કારણે જ જો બાહ્ય પદાર્થોની સત્તા હોય તો તેમની સત્તા ત્યારે મટી જવી જોઈએ, પરંતુ તેમ થતું નથી. તેમની સત્તા તો નિદ્રા, સુષુપ્તિ કે સ્વપ્નમાં જ નહીં પરંતુ આપણું મૃત્યુ થયા પછી પણ રહે છે. એટલે બાહ્ય પદાર્થોની સત્તા આપણા ભાનને અધીન છે તેવું મંતવ્ય માત્ર બુદ્ધિજડતાનું જ પ્રદર્શન છે.

બાધ અને અભાન

ઘણા પોપટિયા જ્ઞાનીઓએ ગોખી રાખ્યું હોય છે અને પોતાના શિષ્યોને ગોખાવી રાખ્યું હોય છે, કે જાગ્રતનો સ્વપ્નમાં, સ્વપ્નનો સુષુપ્તિમાં અને ત્રણેયનો તુરિયાવસ્થામાં બાધ થઈ જાય છે; એટલે જગત્ નથી – મિથ્યા યા અસત્ છે. જો હોય તો ત્રણે કાળમાં તથા ત્રણે અવસ્થામાં રહેવું જોઈએ, વગેરે વગેરે.

જાગ્રતનો સ્વપ્નમાં બાધ થતો નથી પણ માત્ર અભાન થાય છે. બાધ નિષેધપૂર્વક અને વિધાનાત્મક હોય છે. રજ્જુમાં સર્પ દેખાયો. જ્યારે સર્પનો બાધ થાય ત્યારે, ‘ આ સર્પ નથી પણ રજ્જુ છે’ એવો સર્પનો નિષેધ થાય છે. અને રજ્જુનું વિધાન થાય છે. જો જાગ્રતનો સ્વપ્નાવસ્થામાં બાધ થતો હોય તો જાગ્રતાવસ્થાનો રાજા સ્વપ્નમાં કઠિયારો થાય ત્યારે તેણે કહેવું જોઈએ કે “હું રાજા નથી પણ કઠિયારો છું.” પણ આવું બનતું નથી. એટલે સ્વપ્નમાં જાગ્રતાવસ્થાનો બાધ થાય છે એવું કથન અવિચારી છે. આ નહિ, આ નહિ, પણ અમુક જ તેવું જ્ઞાન સ્વપ્નાવસ્થામાં થતું નથી. સુષુપ્તિમાં તો વાત જ જુદી છે. આ અવસ્થામાં મન, ઇન્દ્રિયો અને જ્ઞાનતંતુઓ જાગ્રતાવસ્થા પછીની વિશ્રાન્તિ ભોગવી રહ્યા હોય છે. પરમેશ્વરની આ અદ્ભુત રચના છે. જો જ્ઞાનતંતુઓને વિશ્રાન્તિ ન મળે તો વ્યક્તિ પાગલ બની જાય. એટલે જાગ્રત તથા સ્વપ્નની અવસ્થાઓમાં સતત બૌદ્ધિક તથા માનસિક ક્રિયાઓથી થાકેલા જ્ઞાનતંતુઓને સુષુપ્તાવસ્થામાં વિશ્રાન્તિ મળે છે. આને આપણે ગાઢ નિદ્રા કહીએ છીએ. તે વખતે મન અને બુદ્ધિ પૂર્ણતઃ નિષ્ક્રિય હોવાથી કશો જ અનુભવ થતો નથી, પૂર્ણ અભાન હોય છે.

બાધ હોય તો નિષેધાત્મક અનુભવ હોવો જોઈએ. જાગ્રત-સ્વપ્ન ખોટાં હોતાં અને આજ અવસ્થા સત્ય છે તેવો અનુભવ થવો જોઈએ. આમ ન થતાં મન આ અવસ્થામાં અભાન જ હોય છે, અને વ્યક્તિનું અભાન હોવા છતાં બાહ્ય વસ્તુઓની સત્તા તો જેમની તેમ જ હોય છે. તેમની સત્તાને કશી આંચ આવતી નથી. સુષુપ્તિ ભોગવનાર વ્યક્તિના શરીરની નાડીઓ, ફેફસાં, લિવર, હોજરી, કીડની વગેરે તમામ અંગો ક્રિયાશીલ રહે છે અને સતત ક્રિયા કરતાં જ હોય છે. એટલે જાગ્રત વગેરે અવસ્થાઓનો એકબીજામાં બાધ થાય છે તેવું કથન માત્ર પોપટિયા ગોખણપટ્ટી સિવાય વિશેષ કશું જ નથી. યાદ રાખવું કે વસ્તુની સત્તા આપણા માનવાથી કે યાદ રાખવાથી નથી, તે તેના પોતાનાથી છે. આપણે માનીએ કે ના માનીએ, જાગતા હોઈએ કે ઊંઘતા હોઈએ તેની સાથે વસ્તુઓની સત્તાને કંઈ જ લેવાદેવા નથી. હજુ આજે પણ કોણ જાણે બ્રહ્માંડમાં કેટલી અને કેવી કેવી વસ્તુઓ આપણી અજાણમાં પડી હશે, જેના વિશે આપણને કશું જ ભાન કે જ્ઞાન નથી, છતાં તેમની સત્તા તો છે જ એ વાત સ્વીકારવી જ જોઈશે.

આપણે જ્યારે સ્વપ્નમાંથી જાગીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણને પોતાને તેના તે જ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આપણી આસપાસ પ્રથમથી પડેલી વસ્તુઓ પણ તેના તે જ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આપણી લેવડદેવડ, જૂના વ્યવહારો વગેરે પણ જેમ કરતા હતા તેમ

જ કરવા માંડીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાં ફરીથી જઈએ છીએ ત્યારે પૂર્વની સ્વપ્નાવસ્થાના પદાર્થો તેના તે જ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતા નથી. એક વારના સ્વપ્નમાં રાજા બનનાર, બીજી વખતના સ્વપ્નમાં ભીખ માગતો જણાય છે, આમ જાગ્રતાવસ્થામાં બાહ્ય પદાર્થોનું સ્થાયિત્વ જણાય છે, સ્વપ્નાવસ્થાના પદાર્થોનું આવું નથી. એટલે જાગ્રતાવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થાને સમાન ગણી શકાય નહિ.

સ્વપ્ન એ માત્ર વ્યક્તિદષ્ટિ છે – સમૂહદષ્ટિ નથી. જેને જે સ્વપ્ન આવે તે સ્વપ્ન માત્ર તે જ જોઈ શકે, અન્ય જોઈ ન શકે. જાગ્રતાવસ્થાનાં કૃત્યો સમૂહદષ્ટિ છે. સામે દેખાતો લીમડો હું પણ જોઈ શકું છું, તમે પણ જોઈ શકો છો અને સંસારની પ્રત્યેક દેખતી વ્યક્તિ તે જોઈ શકે છે. સ્વપ્નનો લીમડો માત્ર સ્વપ્નદ્રષ્ટાને જ દેખાય – પાસે બેઠેલાને પણ તે નહિ દેખાય. એટલે પણ જાગ્રત અને સ્વપ્નાવસ્થાને સમાન કક્ષામાં મૂકી શકાય નહિ.

સ્વપ્નમાં પદાર્થો જ નથી

સ્વપ્નમાં હાથી, ઘોડા વગેરે પદાર્થો દેખાય છે તેમ જાગ્રતાવસ્થામાં પણ દેખાય છે. બન્નેમાં અનુભવ સરખો જ થાય છે પરંતુ સ્વપ્નના પદાર્થો અસત્ છે, માટે જાગ્રતના પણ અસત્ છે એવું માનવું જોઈએ એમ વિશ્વની સત્તાને નહિ માનનારાઓનું કહેવું છે તે બરાબર નથી. સ્વપ્નના પદાર્થો અસત્ છે એટલે જાગ્રતાવસ્થાના પણ અસત્ છે એ નિયમ જ બરાબર નથી. જો ઊલટાવીને કોઈ એવો નિયમ બનાવે કે જાગ્રતના પદાર્થો સત્ છે માટે સ્વપ્નના પણ સત્ છે તો તે પણ બરાબર નહિ થાય. પદાર્થોનું સત્-અસતપણું બીજા કોઈને અધીન નથી પણ તેને પોતાને જ અધીન છે.

સ્વપ્નમાં આપણને હાથી, ઘોડા વગેરે પદાર્થો દેખાય છે ત્યારે આપણે માનીએ છીએ કે તે પદાર્થો છે પરંતુ આ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી છે. ખરેખર તો આ પદાર્થો છે જ નહિ. જે લોકો વાસનાથી, માયાથી, અવિદ્યાથી, કોઈ પણ કારણસર પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માને છે તેમની એ માન્યતા પણ બરાબર નથી, વાસનામાત્રથી કે અવિદ્યામાત્રથી જો પદાર્થો બની જતા હોય તો જાગ્રતમાં પણ પ્રચુર વાસના વગેરે હોય છે. પરંતુ જેને જે જે વિષયની વાસના હોય છે તેને તે તે પદાર્થો ઉત્પન્ન થઈને મળી જતા નથી. જો ઉત્પન્ન થતા હોત તો કોઈ દુઃખ જ ન રહેત. સ્વપ્નમાં પણ કંઈ બધાં જ સ્વપ્ન વાસનાવાળાં હોતાં નથી. કેટલાંક એવાં હોય છે કે જે વિષે આપણને કશી જ વાસના હોતી નથી. એટલે વાસનાથી પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી દેખાય છે. તે કથન પણ બરાબર નથી.

ત્રીજી વાત: પદાર્થ એ દ્રવ્યાદિ વસ્તુ છે. જ્યારે વાસના કે અવિદ્યા એ તો અંતઃકરણની એક ભાવનાવિશેષ છે. નૈયાયિકોની દષ્ટિએ વાસના એ એક ગુણ છે અને ગુણથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ અશક્ય છે. જો આવી ઉત્પત્તિ થતી જ હોય તો જાગ્રતાવસ્થામાં પણ થવી જોઈએ. ભૂખ્યો માણસ ભોજનની ગમે તેટલી વાસના રાખે કે કરે તો પણ ભોજન ઉત્પન્ન થતું નથી. એટલે સ્વપ્નાવસ્થામાં હાથી, ઘોડા વગેરે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ માનવું બરાબર નથી કારણ કે તેનું કશું ઉપાદાન દ્રવ્ય નથી.

ચોથી વાત એ છે કે એવું નિમિત્ત કારણ પણ નથી. ઘણા લોકો એવું માને છે, કે આત્મા પોતે જ તેનો કર્તા છે, તે પોતે જ રચે છે અને પોતે જ તેને જુએ છે. આ વાત પણ બરાબર નથી. આવા લોકો જ બીજી તરફ કહે છે કે આત્મા નિષ્ક્રિય છે, અકર્તા છે, નિર્વિકારી છે વગેરે. નિષ્ક્રિય, અકર્તા, અભોક્તા વગેરે લક્ષણોવાળો આત્મા કર્તા, ભોક્તા કેવી રીતે થઈ શકે? જ્યારે જ્યારે આવા દોષો આવે ત્યારે ત્યારે કર્તાપણું અંતઃકરણ વગેરે ઉપર ઢોળી દેવામાં આવે છે અને મન-બુદ્ધિનો લય પણ માનવામાં આવે છે. આમ સ્વપ્નના પદાર્થોના કર્તા તરીકે આત્માને ઠરાવી શકાતો નથી. વળી જો આત્મા જ તે પદાર્થોનો કર્તા હોય તો પોતાને અભીષ્ટ સ્વપ્નોની જ રચના કરે, પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણને ઘણી વાર પ્રતિકૂળ તથા ત્રાસદાયક સ્વપ્નો પણ આવતાં હોય છે. જો આત્મા જ સ્વપ્નો રચનારો હોય તો તેને અનુભવ થવો જોઈએ કે આ પોતે જ રચ્યું છે અને પોતાની રચનાપણાની સ્મૃતિ પણ રહેવી જોઈએ, આમાંનું કશું જ વાસ્તવિકતામાં થતું નથી. ઘણી વાર તો સ્વપ્નમાં શું આવ્યું તે જ સમજાતું નથી હોતું, માટે આત્મા સ્વપ્નનો રચનાર છે એ કથન બરાબર નથી. ભારતીય દર્શનોએ સ્વપ્નના દષ્ટાંતના આધારે પદાર્થોની સત્તાનો નિર્ણય કરવાનું નક્કી કર્યું, ત્યારથી તે તરંગી દર્શનો યા શેખરલ્લીનાં દર્શનો બન્યાં, જેને વાસ્તવિકતા સાથે કોઈ સંબંધ જ નથી.

પાંચમી વાત. સ્વપ્નના પદાર્થો જો વસ્તુતઃ પદાર્થો હોય (પછી ભલે ગમે તે સત્તાવાળા હોય) તો તેમાં વજન, ગતિ વગેરે પદાર્થો માટેના અનિવાર્ય ધર્મો હોવા જોઈએ. જો એમ હોય તો સ્વપ્નમાં હિમાલય જોનારની શી દશા થાય? નાના સરખા ખાટલા ઉપર સૂતેલા માણસ ઉપર હિમાલય! જો તેનું વજન વગેરે ન હોય તો તે પદાર્થ કહેવાય જ નહિ. આ બધું દેખાતું જો પદાર્થ હોય તો નાના ઓરડામાં કેમ સમાવી શકાય? એક વાત યાદ રાખવી કે મારા આ પ્રશ્નો માત્ર પદાર્થપણા સંબંધી જ છે – દેખાય છે, અનુભવાય છે એ વાતમાં વિરોધ નથી પરંતુ સ્વપ્નના પદાર્થો પણ જાગ્રતાવસ્થાના પદાર્થો જેવા જ છે એ કથન સામે વાંધો છે.

છઠ્ઠી વાત, જો તે બધા પદાર્થો હોય તો સ્વપ્ન તૂટ્યા પછી તે પદાર્થોનો નાશ થયો કહેવાય. એમ નાશ થાય તો નાશ થનાર વસ્તુના અવશેષ રહેવા જોઈએ, ઘડો તૂટવાથી ઠીકરાં વગેરે રહે છે તેમ. પરંતુ તેની કશી જ નિશાની આમાં રહેતી નથી.

કોઈ કહે કે, તે અવિદ્યામાં વિલીન થઈ ગયા તો તે કથન પણ બરાબર નથી. અવિદ્યા જેવી કોઈ વસ્તુ પદાર્થમાં નથી. વ્યવહારમાં ભાવાત્મક અવિદ્યાનો કોઈ અનુભવ થતો નથી. જેને અવિદ્યા, અજ્ઞાન વગેરે નિષેધાત્મકરૂપથી કથીએ છીએ તે કોઈ વસ્તુના અભાવને સૂચવે છે, જેમકે વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા; અને જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન. આ અભાવવાચી શબ્દો છે. કોઈ વસ્તુના નિષેધમાં જ તેનું તાત્પર્ય છે. એટલે ખરેખર તો અવિદ્યા જેવી વસ્તુ જ (ભાવરૂપ) નથી તો પછી તેમાંથી પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કે વિલયની વાત જ કેમ બની શકે? જાગ્રતના પદાર્થોનો વિલય તો અવિદ્યામાં નથી થતો. તો પછી સ્વપ્નના પદાર્થોનો વિલય અવિદ્યામાં કેવી રીતે થઈ શકે? જો બંનેનાં કારણો જુદાં જુદાં હોય, બંનેની સત્તાઓ જુદી હોય, બંનેની રચના વગેરે જુદાં હોય તો એકએકની સિદ્ધિઅસિદ્ધિમાં તે દષ્ટાંત ના બની શકે. વળી તુષ્ટતુર્જનઃ એ ન્યાયથી માની લેવામાં આવે કે સ્વપ્નના પદાર્થો અવિદ્યામાં લીન થયા તોપણ પ્રશ્ન રહે કે અવિદ્યાનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ હવે રહ્યું કે નહિ? જો ના રહ્યું હોય તો તે શામાં? (પોતાના કારણમાં લીન થઈ?) તેનું તો કોઈ કારણ જ નથી એટલે તે લીન ના થઈ શકે. જો લીન થાય તો ફરીથી સ્વપ્ન આવે નહિ. પણ તેવું થતું નથી. એટલે અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ રહે છે એમ કહેવું પડે. તો અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં સ્વપ્નના પદાર્થો કેમ મટી ગયા? કોણે મટાડ્યા? આત્માએ? કેમકે તે જ તે પદાર્થોનો કર્તા હતો. તો મટાડવા અથવા નાશ કરવા પાછળ શું કારણ હતું? કેટલાંક ન ગમતાં સ્વપ્નો તે તરત જ કેમ મટાડી દેતો નથી? અને કેટલાંક બહુ ગમતાં સ્વપ્નો લાંબો સમય કેમ રાખી શકતો નથી? બાકી રહેલી અવિદ્યા ક્યાં રહે છે? આત્મામાં! જો હા એમ કહો તો પછી આત્મા અવિદ્યાવાળો થયો. નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત વગેરે વિશેષણો વ્યર્થ ગયાં! માટે સ્વપ્નના પદાર્થો એ ખરેખર પદાર્થો જ નથી. પણ ગાઢ સ્મૃતિ જ છે, કે વિકૃત સ્મૃતિ જ છે એમ કહેવું જ યોગ્ય થશે. ચિત્તમાં પડેલા અનંત સંસ્કારોમાંથી કોઈ વાર કોઈ સંસ્કાર વિશેષ પ્રબુદ્ધ થઈ આવે છે જે અનુભવાત્મક રીતે દેખાય છે. અનુભવ ગાઢ સ્મૃતિમાં પણ કોઈ કોઈ વાર થતો હોય છે. જાગ્રતમાં પણ ઘણા માણસો એકલા એકલા વાતો કરતા હોય છે, હા-ના કહેતા હોય છે, હાથ વગેરે હલાવીને ચેષ્ટા કરતા હોય છે. ખરેખર જેમની સાથે તેઓ આ બધું કરતા હોય છે તે કોઈ ત્યાં હાજર હોતું નથી પણ મનની અતિતન્મયતા યા ગાઢ સ્મૃતિના કારણે પ્રત્યક્ષ જેવો વ્યવહાર કરતા હોય છે. અને અનુભવામિ પ્રત્યક્ષ થતો હોય છે. સ્વપ્નમાં ખરેખર કોઈ પદાર્થ હોતો નથી પરંતુ અતિતન્મયતા યા ગાઢ સ્મૃતિ યા વિકૃતિ વગેરે ઘણાં કારણોથી અનુભવનો આભાસ થાય છે. આભાસ એટલા માટે કે જાગ્રતાવસ્થામાં વસ્તુને જેવી સ્પષ્ટ અનુભવાય છે તેવી સ્વપ્નમાં અનુભવાતી નથી. જાગ્રતમાં કોઈ વ્યક્તિના વાળ, ચહેરાની રેખાઓ, કપડાંની લીટીઓ, બદન વગેરે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે જ્યારે સ્વપ્નમાં માત્ર વ્યક્તિ છે તેટલો જ આભાસ થાય છે. સૂક્ષ્મતા અનુભવાતી નથી.

પદાર્થ વિના વાસનાઓની વિવિધતા શક્ય નથી.

જો બાહ્ય પદાર્થો હોય જ નહીં અને માત્ર આંતરવાસનાથી જ બાહ્ય જગત અનુભવાતું હોય તો આંતરવાસનામાં જ પૃથક્ પૃથક્ વાસનાઓ છે તે શક્ય ના બને. દા.ત., કોઈને ચાહ, તો કોઈને દૂધ તો કોઈને શરબત રુચતાં હોય છે. બાહ્ય પદાર્થો વિના આ વાસનાની પૃથક્તા શક્ય જ નથી. માટે પણ બાહ્ય પદાર્થની સત્તા છે. જો બાહ્ય પદાર્થોની એટલે જગતની સત્તા જ ન હોય તો બાહ્ય તથા આંતર એવો વ્યવહાર પણ થઈ શકે નહિ. અને આંતરવાસનાથી બધું દેખાય છે તેવું કથન પણ બની શકે નહિ. એટલે બાહ્ય પદાર્થો છે જ નહિ એ કથન યુક્ત લાગતું નથી.

શૂન્યવાદ

અવૈદિક દર્શનોની વિચારણાના ક્રમમાં આપણે હવે શૂન્યવાદ વિષે વિચારીએ. લગભગ દરેક દર્શનને પ્રતિદર્શન પ્રત્યે એક ખાસ ફરિયાદ હોય છે કે તે અમારા કથનને – મતને – બરાબર સમજ્યું નથી. ઘણી વાર એવું પણ બનતું હોય છે, કે પ્રતિપક્ષીની દુર્બળ કડીઓ ઉપર જ હથોડી ફટકારાતી હોય છે. અને મજબૂત કડીઓની ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી હોય છે. ઘણી વાર વસ્તુને રૂપાંતરિત કરીને, દુર્બળ બનાવીને પ્રસ્તુત કરવામાં આવતી હોય છે જેથી સહેલાઈથી તેનું ખંડન થઈ શકે. આ બધા દોષો લગભગ બધામાં જ દેખાતા હોય છે. માણસની દુર્બળતાની આ નિશાની છે. પોતાની ભૂલોને સ્વીકારવાની તથા વિપક્ષીની મહત્તાને સ્વીકારવાની શક્તિ બહુ થોડા માણસોમાં હોય છે, તેથી આમ બનતું હોય છે. મને પોતાને પણ ભય રહે છે કે ક્યાંય હું વિપક્ષને વિકૃત યા રૂપાંતરિત કહીને પ્રસ્તુત ના કરી બેસું! હું તેના પ્રત્યે અન્યાય ના કરી બેસું! એટલે આ તો તમારી જિજ્ઞાસા જગાડવા યા જાગેલી જિજ્ઞાસાને બહેલાવવા જેવો જ પ્રયત્ન છે. ખરો પ્રયત્ન તો તમારે જાતે કરવાનો છે. વિશાળ વાચન, ઊંડું ચિંતન તથા મનન અને સંતમહાત્માઓ પાસેથી પ્રચુર શ્રવણ વગેરે કરવું જોઈએ.

દર્શનની ઉત્ક્રાંતિ યા બુદ્ધિનો ચમત્કાર સમજો કે એક વખત એવો આવ્યો જ્યારે તેણે નિર્ણય કર્યો કે ‘જગતમાં કશું જ નથી, જડ પણ નથી તેમ ચેતન પણ નથી – કશું જ નથી, માત્ર શૂન્ય જ છે.’ કોરી બુદ્ધિએ પોતાને જ અસ્તિત્વ ઉપર કુહાડો ચલાવી દીધો! બૌદ્ધોએ શરૂઆતમાં ઈશ્વરનો અસ્વીકાર કરી જગતનો સ્વીકાર કર્યો, પણ આત્મા (ક્ષણિક)નો પણ સ્વીકાર કર્યો. આ થયો પહેલો તબક્કો, બીજો તબક્કો, ક્ષણિક આત્મા તો છે પણ જગત્ માત્ર અનુમય છે, એમ કહી જગત્ વિષે શિથિલતા આણી. ત્રીજે તબક્કે આત્મા જ છે, જગત્ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી એમ કહ્યું અને ચોથે તબક્કે એમ કહેવા લાગ્યા કે “આત્મા કે જગત્ કશું જ નથી, બધું શૂન્ય જ છે.” આમ ઈશ્વરના ઇન્કારથી શરૂ કરી સર્વનો ઇન્કાર કરવા સુધી આવી ગયા! હવે આનાથી વધારે પ્રગતિ શું કરવી? એ માટે કોઈ ક્ષેત્ર દેખાતું નથી. વાસનાથી જેમ બાહ્ય પદાર્થો અનુભવમાં આવે છે, વસ્તુતઃ તેમની સત્તા નથી તેમ આત્મા પણ અજ્ઞાનથી યા વસાનાથી જ છે, વસ્તુતઃ તેના પણ પદાર્થમાં સત્તા નથી. એટલે સ્વર્ગ, નરક, પુનર્જન્મ, મોક્ષ વગેરે બધું ભ્રાન્તિમય છે. આ પ્રકારની વિચારધારને ઊંચી દશાના સાધક માટે યોગ્ય માનવામાં આવી છે. આવી વિચારધારાઓથી વ્યક્તિને કેટલી શાંતિ મળી હશે તે તો ભગવાન જાણે! આવી ફિલસૂફીના પરિણામે જ – પ્રભાવથી જ – ભારત રાષ્ટ્ર તરીકે અને હિન્દુ સમાજ તરીકે દુર્બળ તથા પલાયનવાદી બન્યો! જેનું મસ્તિષ્ક વિકૃત થયું તેનું જીવન પણ વિકૃત જ થાય. આવી ફિલસૂફીએ આપણને જીવનનું જોમ ન આપ્યું પણ જે કંઈ જોમ હતું તેના ઉપર ઠંડું પાણી રેડ્યું. હજારો વર્ષોથી ઠંડા પડી ગયેલા, થીજી ગયેલા, આ જીવનમાં ચેતના લાવવાનું કાર્ય ઘણું કઠિન છે. સર્વ પ્રથમ મસ્તિષ્કની વિકૃતિ દૂર થાય તો જ આ પ્રજા શક્તિશાળી બની શકે!

નિર્ગુણી ભક્તો ઉપર શૂન્યવાદની અસર

બૌદ્ધ ફિલસૂફીની અસર ઘણાય વેદાનુયાયીઓ ઉપર થઈ જ છે, પણ તે વાતને અત્યારે નહિ લઈએ. હમણાં તો આટલું જ કહીશું કે આપણે ત્યાં નિરાકાર, નિર્ગુણવાદના જે ભક્તો થયા તેમના ઉપર પણ આ શૂન્યવાદની અસર થઈ છે. ઘણા ભજનોમાં, દુહાઓમાં આપણે સાંભળીએ છીએ કે, “તેમાં શૂન્ય શિખર”, “શૂન્ય શિખર પર સુરતા સમાણી” એવાં અથવા તેને મળતાં વાક્યો ગવાય છે. આ શૂન્ય એટલે ‘હું, તું અને તે’ એમ ત્રણેની સમાપ્તિની દશાનું નામ છે. યોગસૂત્રોમાં તેને ‘નિર્વિકાર સમાધિ’ કહી છે. જ્યાં ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય આ ત્રિપુટીમાંથી ધ્યેય માત્ર જ રહી જાય. અહંકારની શૂન્યતામાં બાકીનું બધું અભાવરૂપ બની જાય. યોગની આ દશામાં યોગી આજ્ઞાયકનું ભેદન કરીને છોક બ્રહ્મરંધ્રરૂપી શિખર ઉપર પહોંચે છે. તેને શૂન્ય એટલા માટે કહ્યું છે કે, ત્યાં પછી સુરતા રૂપ વૃત્તિ યા દષ્ટિનું શમન થઈ જાય છે – માત્ર શૂન્યતાનો જ અનુભવ થાય છે. આને પરમસમાધિ પણ કહે છે. આમ આ શૂન્યનો પ્રભાવ નિર્ગુણી ઉપાસના સાહિત્યમાં પણ જોઈ શકાય છે. માત્ર એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ દશા એ માત્ર વ્યક્તિવિશેષની દશા થઈ શકે છે, એક વ્યક્તિવિશેષ પોતે જ આવું અનુભવી શકે છે, સમષ્ટિ માટે આવો અનુભવ ન થઈ શકે તેમ પદાર્થો માટે પણ ન થઈ શકે.

6. જૈનદર્શન

ભારતીય દર્શનોમાં જૈનદર્શન પોતાનું આગવું સ્થાન ધરાવે છે, વસ્તુના સ્વરૂપને નિશ્ચિત કરવાની તેની પદ્ધતિ સહુથી જુદી તરી આવે છે. આ દર્શને વ્યાવહારિક પક્ષનો સ્વીકાર કર્યો છે, એટલે કે તે માત્ર તરંગોમાં કે કલ્પનાઓમાં રાચ્યું નથી.

ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર લગભગ સમકાલીન છે - જોકે મહાવીર થોડાક પ્રાચીન છે. બંનેમાં ઘણું સામ્ય છે. બંને રાજકુમાર, બંને ક્ષત્રિય, બંનેને ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વૈરાગ્ય, બંનેનાં જન્મસ્થળ પણ નેપાળની તળેટીમાં તથા બંનેનું ધ્યેય પણ મુખ્યતઃ ધાર્મિક હિંસાના વિરોધમાં પ્રજામત કેળવી, હિંસામુક્ત ધર્મનો પ્રચાર. બંને અવૈદિક, બંને અનીશ્વરવાદી તથા બંને વૈરાગ્ય-ધર્મના પ્રોત્સાહક. આટલું બધું સામ્ય હોવા છતાં પણ બુદ્ધ એ બુદ્ધ છે અને મહાવીર એ મહાવીર છે. પ્રભાવનું ક્ષેત્ર (ભૂભાગ તથા જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ) બુદ્ધનું અતિવિશેષ છે, મહાવીરના ઉપદેશ, વ્રતો, નિયમો વધુ કઠિન તથા કઠોર હોવાથી વિશાળ જનસંખ્યાને આકર્ષિત કરી શક્યા નથી. જ્યારે બુદ્ધે મધ્યમમાર્ગ દ્વારા સમાજના તમામ સ્તરને આકર્ષ્યો છે. બંને અહિંસાવાદી હોવા છતાં ભગવાન મહાવીરની અહિંસા વધુ સ્પષ્ટ, તાત્ત્વિક તથા કરુણાભરી છે. જૈનસમાજ જેટલો અહિંસક બીજો કોઈ સમાજ સંસારમાં નહિ. હોય. ભગવાન બુદ્ધ તથા બૌદ્ધસમાજ અહિંસક હોવા છતાં પણ માંસાહારના સદંતર વિરોધી નથી. આજે પણ આ સમાજમાં માંસાહાર એ સામાન્ય વસ્તુ છે. વૈદિક પરંપરામાં વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયો ઉપર જૈનાચારોનો પ્રભાવ છે, જેને કારણે તેઓ પણ વધુ ને વધુ અહિંસક રહ્યા છે. અહિંસા વિશે જેટલો સૂક્ષ્મ વિચાર જૈનશાસ્ત્રોએ કર્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કર્યો હશે.

પણ જેમ અતિજ્ઞાન ઘણી વાર વિડંબના ઊભી કરે છે તેમ અહિંસાના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિચારમાં શ્વાસ લેવાનું પણ અશક્ય થતું જણાયું છે. પરિણામે જૈન વિચારધારા વધારે પડતી જંતુવાદી બની છે. સૂક્ષ્મ જંતુઓ માટે જેટલો વિચાર થયો છે તેટલો ભૂખ્યા, રિબાતા, કચડાતા માણસ માટે નથી કરવામાં આવ્યો. તેના દુઃખનાં મૂળમાં તેનાં કર્મો છે એવું ભારતીય દર્શનોનું મંતવ્ય તે પણ સ્વીકારે છે, પરિણામે માનવતાવાદનો વિકાસ જોઈએ તેવો થઈ શક્યો નથી. હવે તે તરફ કેટલાક શાણા લોકોની દૃષ્ટિ ગઈ છે. ભવિષ્યમાં આ ખોટ આપણે સહુએ પુરવાની છે. જંતુવાદ + આત્મવાદ + મહાવાદ = પૂર્ણ અધ્યાત્મવાદ અર્થાત્ એક પક્ષીય અધ્યાત્મને સર્વપક્ષીય બનાવવાની રીત.

ભારતીય પરંપરાઓમાં અલ્પ સંખ્યા ધરાવતો આ વર્ગ હોવા છતાં પણ તેની કેટલીક ખૂબીઓ અને વિશેષતાઓ છે જેના કારણે તે આજે પણ મજબૂતાઈથી ટકી રહ્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્ક્રાંતિની ભયંકર આંધીમાં, યવનકાળની વિધ્વંસક લહેરોમાં તથા અન્ય પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં પણ તે પોતાના સ્વરૂપને સાચવી શક્યો હતો તે તેની કેટલીક ખૂબીઓને જ આભારી છે. એક તો આ ધર્મનો અનુયાયી વર્ગ વધુ શાણો, ગંભીર તથા ઠરેલ સ્વભાવવાળો છે. બીજું, તેને ફેલાઈ જવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી, જેટલા છે તેટલા જ સારી રીતે રહે તો તેમને સંતોષ છે. ત્રીજું, તે ધાર્મિક કલહોમાં વધુ પડેતો રાચતો નથી. દેરાસરનો સુવ્યવસ્થા, સાધુ-સાધ્વીઓ માટે સુવ્યવસ્થા તથા તીર્થોની સુવ્યવસ્થા તે બીજા કરતાં ઘણી સારી રીતે કરી શક્યો છે તે તથ્ય છે. તેની એક ખૂબી એ પણ છે, કે બાકીના હિંદુસમાજ સાથે ભળીને તથા જુદો થઈને પણ તે રહે છે - તે એટલો એને એવો ભળતો નથી કે તેનું સ્વરોપ જ લુપ્ત થઈ જા., તેમ તે એટલો અને એવો અળગો પણ નથી રહેતો કે બિલકુલ જુદો જ પડી જાય. સમાજ તરીકે તે હિંદુ સમાજ સાથે ઓતપ્રોત છે. ધર્મ તરીકે તે જૈન ધર્મ છે. આ તેની વિશેષતા છે.

બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશને સમજવાની જુદી જુદી દૃષ્ટિથી તેમનાં મુખ્ય ચાર દર્શનો થયાં, તેવું મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશથી ન થયું. જૈન ધર્મમાં બેચાર સંપ્રદાયો છે પણ તેમનો એકબીજાથી જે મતભેદ છે તે મુખ્યતઃ આચાર સંબંધી છે. દાર્શનિક માન્યતાઓમાં કદાચ નહિવત જ ભેદ હશે અર્થાત દાર્શનિક સ્વરૂપ લગભગ સામાન છે.

દિગંબર અને શ્વેતાંબર સંપ્રદાયો

દિગંબર સંપ્રદાયો પછી નીકળેલો સંપ્રદાય તે શ્વેતાંબર સંપ્રદાય છે. આ સંપ્રદાયને તીર્થંકરોને બિલકુલ નગ્ન રાખવાનું વ્યાવહારિક ન લાગ્યું. તેથી તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓને સુંદર આવરણોથી સજાવ, શણગારી દર્શનીય બનાવે છે. આ સંપ્રદાયમાં સાધુ તથા સાધ્વીઓની સંખ્યા વધારે છે. જેમાં કેટલાક ઘણી ઊંચી કક્ષાના વિદ્વાનો પણ છે. મંદિરો, ઉપાશ્રયો તથા અન્ય ધર્મસ્થાનોની સુંદર, સુઘડ વ્યવસ્થા એમની પાસેથી શીખવા જેવી છે. સાધુ-સાધ્વીઓ માટે પણ આ સમાજે સુંદર વ્યવસ્થા કરી છે. આ સંપ્રદાયનો વિશેષ પ્રભાવ ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. બાકીના ભારતમાં પણ એમનો સામાન્ય પ્રભાવ તો જાવા મળે છે જ.

સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી

કહે છે કે, એક ધનાઢ્ય શ્રાવકે શાસ્ત્ર રક્ષણ કરવા માટે બધા શાસ્ત્રગ્રંથો એકઠા કરી પ્રસિદ્ધ લહિયાઓ પાસે તેની હસ્તપ્રતો કરાવવા માંડી. આમાં તેને વિશાળ શાસ્ત્રગ્રંથોનું પરિશીલન કરવાની તક મળી. તેને આશ્ચર્ય થયું કે શાસ્ત્રોમાં ક્યાંય મૂર્તિપૂજા કરવાનું તો કહ્યું નથી અને લોકો મૂર્તિપૂજાને લઈ બેઠા છે તે બરાબર નથી. તે સમય મૂર્તિઓના તથા મંદિરોના વિધ્વંસનો હતો. વારંવાર મૂર્તિઓ તથા મંદિરોના ધ્વંસના સમાચાર સાંભળી લોકો હાહાકાર કરતા હતા અને આસ્તિકોની આસ્થાને પણ તેથી જબરદસ્ત ઠેસ લાગતી. મૂર્તિને જ ભગવાન માનવાથી તથા તે સંબંધી કલ્પનામય મહત્તાઓ તથા ચમત્કારોની કથાઓ ઘડી કાઢેલી હોવાથી લોકો આજની માફક એમ જ સમજતા કે મૂર્તિ બહુ ચમત્કારી છે. પણ જ્યારે સામાન્ય સિપાહી તેના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખતો છતાં તેનું કશું જ નુકસાન ન થતું તે જોઈને ઘણા લોકોની આસ્થા ચલિત થઈ જતી. તેઓ માનવા લાગ્યા કે આ મૂર્તિઓ પોતાનું જ રક્ષણ કરી શક્તી નથી તે આપણું શું રક્ષણ કરી શકશે? તે સમયે કાળનો આવો સંદર્ભ હતો. પેલા શ્રાવકને, એટલે લાગ્યું કે આધ્યાત્મિક જીવન માટે મૂર્તિ અનિવાર્ય નથી. તેના વિના પણ વ્યક્તિ પૂરો વિકાસ કરી શકે છે. તેણે ઘોષણા કરી કે શાસ્ત્રમાં મૂર્તિપૂજા છે જ નહીં. ત્યારથી જૈનોમાં એક ત્રીજો સંપ્રદાય શરૂ થયો જેને સ્થાનકવાસી કહેવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયમાંથી ફરી પાછો તેરાપંથી નામનો સંપ્રદાય નીકળ્યો. આ બંને સંપ્રદાયોમાં પણ ઘણાં સાધુ-સાધ્વીઓ છે જેમાં કેટલાક વિદ્વાન લેખકો વિચારકો પણ છે. આ સંપ્રદાયનાં સાધુ-સાધ્વીઓ મોં ઉપર પટ્ટી બાંધે છે. આપણા શ્વાસ દ્વારા જંતુ મરી ન જાય તેની તકેદારી માટે આ પ્રયત્ન હશે!

તીર્થંકરો

ધાર્મિક પરંપરા પ્રમાણે જૈનો પણ અનંત તીર્થંકરો છે એમ માને છે. વર્તમાનકાળના 24 તીર્થંકરો પહેલા અને છેલ્લા નથી પણ અનાદિકાળથી અનંતકાળ સુધી ચાલતી પ્રવાહધારામાં તે માત્ર એક નિશ્ચિત કાળ પૂરતા જ છે. તેમના પહેલાં તથા તેમના પછી પણ આ પ્રવાહ ચાલુ હતો અને રહેશે જ. આ તીર્થંકરો સ્વતઃસિદ્ધ ભગવાન નથી હોતા પણ અનેક યોનીઓમાં ભ્રમણ કરતા કરતા આગળ વધેલા જીવો જ છે. જીવ જ કર્મ, તપ, જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય વગેરે ઉત્તમોત્તમ ગુણોનો વિકાસ કરી તીર્થંકરની પદવી સુધી પહોંચે છે. તીર્થંકર ભગવાન છે - ઈશ્વર નથી. (ઈશ્વર એટલે વિશ્વકર્તા, ભર્તા અને સંહર્તા. કર્તુમ અકર્તુમ અન્યથા કર્તુમ સમર્થ: એવો ઈશ્વર જૈનોને સ્વીકાર્ય નથી.)

જૈન દર્શન ચુસ્ત રીતે આત્મવાદી છે, બૌદ્ધદર્શન અંતે જૈમ અનાત્મવાદી બન્યું તેમ જૈનદર્શન અનાત્મવાદી થયું નથી. વધુ ને વધુ આત્મવાદી થતું ગયું છતાં જૈનદર્શન એકાત્મવાદી નથી. અનેકાત્મવાદી છે. અર્થાત્ આત્મા એક જ છે તેવું મંતવ્ય તેને સ્વીકાર્ય નથી. પ્રત્યેક શરીરમાં જુદોજુદો આત્મા છે, અને તે એકબીજાથી પૂર્ણસ્વતંત્ર તથા સ્વતઃસિદ્ધ છે એમ આ દર્શન માને છે. કોઈ ઉપાધિ કે કોઈ સંયોગ વગેરેના કારણે તે જીવ, જીવ નથી પણ તે પોતે પોતાની સત્તાથી છે. સાથે સાથે તે જીવ વાસ્તવિક રીતે કર્તા-ભોક્તા પણ છે. તેનાં કરેલાં કર્મ અવશ્યંભાની તેને ભોગવવાં જ પડે છે. ક્રમ ભોગવ્યા વિના કર્મનો ક્ષય, કોટિ કલ્પોમાં પણ થતો નથી. કર્મવાદની સહુથી પ્રબળ ભૂમિકા, જૈનો માને છે. કર્મ કોઈને પણ છોડતું નથી.

સંસાર

સંસાર એટલે જગત-સત્ય છે (મિથ્યા નથી). પરમાણુઓના ચયોપચયથી તે સતત, અન્ય અન્ય. ભાવે વિદ્યમાન રહ્યા જ કરે છે. અનાદિકાળથી આ જગત ચાલ્યું છે. તેની ઉત્પત્તિ કોઈએ કરી નથી તેમ અનંતકાળ સુધી આ જગત રહેવાનું (તેનો કદી વિનાશ થશે

નહિ). બૌદ્ધદર્શન જગતનું અસ્તિત્વ માનીને ચાલ્યું પણ છેવટમાં તેણે શૂન્યમાં સ્થિતિ કરી. અર્થાત્ જગત જીવ વગેરે કંઈ જ નથી એવી કક્ષાએ વિરમ્યું. જૈનદર્શનનું તેવું નથી થયું. તેની શરૂઆતની માન્યતા આજ સુધી લગભગ સરખી જ રહી છે. તેમાં સમય તથા સંદર્ભ પ્રમાણે વ્યાખ્યાઓ થઈ હોય પણ મૂળ તત્ત્વ લગભગ તે જ છે, સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવાને જે ભાખ્યું હોય તેમાં લવમાત્ર પણ હેરફેર હોય જ નહિ એવી શ્રદ્ધા અને રૂઢિચુસ્તતા તેમાં કારણ હોઈ શકે.

સ્યાદ્વાદ

જૈનદર્શન વિશ્વને એક મૌલિક ભેટ સ્યાદ્વાદની છે. સામાન્ય રીતે બધાં જ દર્શનો ‘જ’ કારાત્મક શૈલીથી વસ્તુનિર્ણય કરતાં હોય છે. જેમ કે, ‘આ આવું જ છે.’ તેમાં અન્ય પક્ષોના પરિહાર માટે ‘જ’ મૂકીને નિશ્ચયાત્મક ભાવ રાખતાં હોય છે. જ્યારે જૈનદર્શન ‘જ’ના સ્થાને ‘પણ’નો પ્રયોગ કરે છે. આ વસ્તુ આવી પણ હોય અને આવી ન પણ હોય.’ દેશ, કાળ, દષ્ટિ અને સંદર્ભના કારણે એક વસ્તુ જેવી હોય; તે જ વસ્તુ દેશ, કાળ, દષ્ટિ અને સંદર્ભ વગેરે બદલાતાં તેવી ન પણ રહે, બીજી દેખાય. આમ સત્યની શોધમાં વ્યક્તિ ‘જ’ કારાત્મક વલણ લઈને નીકળે તે કદાચ તે સત્યને પામી ન શકે, અથવા એક પક્ષીય સત્યને પામે. પરન્તુ જો ‘સ્વાદ્વાદ’ની સર્વતોગ્રાહી દષ્ટિ હોય તો તે વધુ સફળ થઈ શકે. આટલું જ નહિ જીવનમાં સ્વમાનતાગ્રાહનો કલહ ઓછો થવા પામે સ્વમતાગ્રહ ભયંકર કલહોને જન્માવે છે. આવી વ્યક્તિઓ સહિષ્ણુ નથી હોતી. પરમતનો નિરાદર, તિરસ્કાર એ જ તેમનો ધર્મ બની જાય છે પરિણામે સમાજ, ધર્મત્રાસ યા ધર્મકલહમાં ફસાઈ જાય છે. જો વ્યક્તિને ‘જ’ની જગ્યાએ ‘પણ’ નું દર્શન શીખવ્યું હોય તો આ બધા દોષો ઓછા થઈ શકે. જૈનદર્શન પાસે આ સ્યાદ્વાદ એક મહામૂલ્યવાન રત્ન છે, જેનું તેજ સહુએ લેવા જેવું છે,

एकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धानाधर्माश्रय स्याद्वादः ।

આ તેની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા છે (એક જ વસ્તુઓમાં પરસ્પર વરોધી અનેક ધર્મોની સંભાવના કરવી તે સ્યાદ્વાદ).

સ્યાદ્વાદના સાત ભેદ છે: (1) અસ્તિયાદ્ (2) નાસ્તિસ્યાદ્ (3) અસ્તિનાસ્તિસ્યાદ્ (4) અવક્તવ્યસ્યાદ્ (5) સ્યાદઅસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય: (6) સ્યાદ્ નાસ્તિ અવક્તવ્ય: (7) સ્યાદ્ અસ્તિનાસ્તિ અવક્તવ્ય:- આને સપ્તભંગી નય પણ કહેવામાં આવે છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓએ મૂળ ગ્રંથો દ્વારા વિસ્તારથી આનું અધ્યયન કરવા જેવું છે. અહીં તો માત્ર તેનો નામોલ્લેખ જ કરીને સંતોષ માનીશું. એક રીતે આ વાદને સાપેક્ષવાદ પણ કહી શકાય. જો વસ્તુમાત્ર સાપેક્ષ છે આ વાત સિદ્ધ થઈ જાય તો વસ્તુમાત્ર વિશેનાં મંતવ્યો પણ સાપેક્ષ છે તે આપોઆપ સિદ્ધ થાય. જો આમ થાય તો પ્રત્યેક મંતવ્યનો વિકલ્પ, વિરોધ કે અન્યથા અન્યથા સ્વરૂપ હોઈ શકે. માણસ જો આટલું સમજે તો તેણે ઘણું સમજી લીધું એમ ગણાશે. પછી તે પોતાના મંતવ્યને આખરી અને પરમતથ્ય મંતવ્ય ગણાવવાની દુર્બુદ્ધિથી મુક્ત થશે - અન્યનો આદર કરતો થશે. વિશ્વ મતાગ્રહીઓની પકડમાંથી છૂટશે અને માણસ શાન્તિનો શ્વાસ લેશે.

સ્યાદ્-વાદ યા સાપેક્ષવાદના વિપક્ષમાં ઘણું ઘણું કહેવાયું. છે અને કહી શકાય છે. જેમ કે, “આના પરિણામે કોઈ વસ્તુનું કે પરિભાષાનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ નિર્ણીત નહિ થઈ શકે. હાથી હાથી પણ છે અને નથી પણ, જૈનધર્મ શ્રેષ્ઠ છે અને નથી પણ, આત્મા છે અને નથી પણ, મોક્ષ છે અને નથી પણ, મોક્ષ છે અને નથી પણ વગેરે” પ્રત્યેક વિષયમાં અનિશ્ચિતતા આવી જશે. શિષ્યબુદ્ધિને દંઢ કરવા ‘આ આમ જ છે’ તેવો જ ઉપદેશ આપવો જોઈએ તેવું કેટલાક આચાર્યો માને છે તેથી વિરુદ્ધ તેને અનેક વિકલ્પોના જાળામાં અસ્પષ્ટ સ્થિતિમાં મૂકી દેવો તે શિષ્ય-હિત ના કહેવાય વગેરે. આ વાતોમાં તથ્ય છે છતાં પણ અહીં એટલું કહેવું ઉચિત છે કે સત્યના ઉપાસક માટે આ ‘આ આવું અને આટલું જ છે’ તેવું કથન દંભ છે-તેમાં ભાગ્યે જ પૂર્ણ સત્યતા હોય છે. લગભગ નથી હોતી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. આમ અનિશ્ચિતને નિશ્ચિત, અપૂર્ણને પૂર્ણ કરીને શિષ્યોને ઉપદેશનાર ભલે થોડો સમય, નિશ્ચિતતાનું વાતાવરણ ઊભું કરે પણ તેના પરિણામે શિષ્યપરંપરાઓમાં દુરાગ્રહ, અસહિષ્ણુતા તથા અજ્ઞાન વધશે. વર્ષો સુધી અજ્ઞાનને જ જ્ઞાન સમજીને ઉપાસવામાં આવે તો પરિણામે સહુને નુકસાન થાય તેના કરતાં શરૂઆતથી જ તેના વિકલ્પો, વિપક્ષોનો સ્વીકાર કરવો વધુ સ્વાસ્થ્યપ્રદ છે.

એક બીજી વાત. સ્યાદ્-વાદ યા સાપેક્ષવાદ ખરેખર તો અનિશ્ચિત સ્થિતિ ઉત્પન્ન નથી કરતો પણ નિશ્ચિત સ્થિતિના વધુ દષ્ટિકોણોનો

વિસ્તાર કરે છે. આ મુદ્દો સમજવા જેવો છે. એક વસ્તુ માટે એક જ પ્રકારનો દષ્ટિકોણ કદી હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં આવો એક જ દષ્ટિકોણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે ત્યાં જોડુકમીભર્યો અત્યાચાર જ થયો છે. ‘આ જ સાચું છે.’ ‘આટલું જ સાચું છે.’, વગેરે નિશ્ચિત વાક્યો સમાજના ગળા નીચે ઊતરાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે સાચા અર્થમાં સત્યની સ્થાપના નહિ પણ રૂઢિગત માન્યતાની સ્થાપના કરવામાં આવતી હોય છે, અથવા રૂઢિઓને રક્ષવામાં આવતી હોય છે. સ્યાદ્વાદ આવી સંકીર્ણતાથી બચવામાં માનવજાતને પ્રકાશ આપે છે. એક જ વ્યક્તિ, કોઈની દષ્ટિએ ભલી હોય તે જ વ્યક્તિ બીજા કોઈની દષ્ટિએ ભૂંડી પણ હોઈ શકે, અને ત્રીજા કોઈની દષ્ટિએ તે ભલી-ભૂંડી બંને હોઈ શકે અને ચોથીની દષ્ટિએ તે અકથનીય પણ હોઈ શકે. આમ એક જ વ્યક્તિમાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મો હોઈ શકે અને તે માત્ર કાલ્પનિક નહિ પરંતુ વાસ્તવિક પણ હોઈ શકે.

જ્યારે આપણે એક વ્યક્તિ માટે માત્ર ‘ભલો જ છે’ એવો સંપૂર્ણ નિશ્ચિત મત બાંધીએ છીએ ત્યારે કદાચ સત્યાંશને જ પામીએ છીએ. રાગાત્મક યા મોહાત્મક વૃત્તિને કારણે તે વ્યક્તિમાં રહેલા બીજા વિરોધી ધર્મો આપણને દેખાતા નથી. તે જ વ્યક્તિ માટે માત્ર ‘ભૂંડો જ છે’ તેવો નિશ્ચિત મત બાંધનાર પણ કદાચ માત્ર સત્યાંશને જ પામે છે. દ્વેષ, ઈર્ષ્યા યા અન્ય કોઈ સ્વગત દોષવિકારને કારણે તેમાં રહેલા ઉત્તમ ધર્મો તેને દેખાતા નથી, માત્ર ભૂંડાશ જ દેખાય છે. જેના કષાય (રાગ-દ્વેષ) ઊતર્યા હોય તેવો જ્ઞાની પુરુષ તે જ વ્યક્તિને તેના અનેક ધર્મો સહિત જોઈ જાણી શકે છે, એટલે તે સત્યાંશને નહિ પણ લગભગ સત્યને પામે છે. વ્યક્તિ કે વસ્તુમાં વિરોધી ધર્મો જોયા-જાણ્યા પછી પણ ગુણગ્રાહિતા-દષ્ટિથી હિતકારી ધર્મો પ્રત્યે જ વિશેષ ધ્યાન આપવું તે સંતોનો સહજ સ્વભાવ હોય છે. કોઈને વ્યક્તિમાત્રમાં ભગવાન દેખાય છે એનો અર્થ એવો નથી કે વ્યક્તિઓમાં રહેલી શેતાનિયત તેમને દેખાતી જ નથી. તે પણ દેખાતી અનુભવાતી હોવા છતાં, પોતાની ઉચ્ચ દષ્ટિથી તેની ઉપેક્ષા કરે છે યા અશુભને શુભથી ઢાંકી દે છે. સ્યાદ્વાદ અનેક દષ્ટિ કોણથી વસ્તુને પરખ્યા પછી પણ દૈશિક દષ્ટિથી સમત્વ, સમ્યક્જ્ઞાન યા સમતા રાખવાનું સૂચવે છે.

આચાર પક્ષ

કોઈ એક દર્શન યા ધર્મને એક નાનકડા લેખમાં કે વ્યાખ્યાનમાં સમાવી દેવો એ સરળ વાત નથી. તેમાં પણ જૈનદર્શન માટે તો આ ઘણી કઠિન વાત છે. અનુયાયીઓની સંખ્યા થોડી હોવા છતાં પણ તેની પાસે વિપુલ ધાર્મિક, દાર્શનિક તથા અન્ય વાડમય છે. જૈનદર્શન આચાર-પ્રધાન છે એટલે આચાર સંબંધી ઝીણી ઝીણી વાતોના ભેદોપભેદ એટલા બધા કરવામાં આવ્યા છે કે સામાન્ય માણસ સરળતાથી તેમને સમજી પણ ના શકે. ભેદોપભેદની બાબતમાં પણ તેમની બરોબરી કોઈ સ્થળે દેખાતી નથી. તેમના તમામ આચારોમાં કેન્દ્રીય સ્થાને ‘તપ’ છે. ફરીફરીને બધાની પરિણતિ ‘તપ’માં થતી દેખાય છે — જેમ ભક્તિમાર્ગી છેવટ સુધી ભગવાનનું ભજન નથી છોડતો તેમ અહીં પણ છેવટ સુધી ‘તપ’ ચાલુ જ રહે છે. બલ્કે ‘તપ’, - ‘ઘોર તપ’થી જ પ્રાણ છોડવાનું ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. જેમ અહિંસાની બાબતમાં તેઓ સહુથી આગળ છે તેમ તપની બાબતમાં પણ તેઓ સહુથી આગળ છે. કઠિન અને લાંબા ગાળાના ઉપવાસો, કઠોર જીવન, સાધુ-સાધ્વી તથા ઘણી વાર શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ પણ અતિશ્રદ્ધાથી, પૂરા આત્મબળથી આચરતાં હોય છે અને પાર પાડતાં હોય છે. આવાં કઠોર તપોની આધ્યાત્મિક ઉપયોગિતા વિષે મતભેદ હોઈ શકે. તેથી ખરેખર આંતરવિકાસ થાય છે કે જડતા વધે છે તેવો ભિન્નમત હોઈ પણ શકે છતાં જ્યારે એક તરફ, લોકો ભોગોમાં ગળાડૂબ રહેતા હોય ત્યારે થોડા જીવો આવું કઠિન જીવન જીવતા હોય તો તેઓ નિશ્ચિત રીતે શ્રદ્ધાને પાત્ર થાય છે જ. તેમનું જીવન મૃગજળમાં ભટકતા જીવોને અવશ્ય પ્રેરણારૂપ બનતું જ હોય છે.

તપની આટલી બધી પ્રધાનતાની પાછળ તેનો કર્મવાદ મુખ્ય કારણ છે. લગભગ દરેક મોક્ષમાર્ગી પરંપરાઓએ જીવનો મોક્ષ થતાં પહેલાં તેનાં કર્મોની કાંઈ ને કાંઈ વ્યવસ્થા કરી છે. કોઈએ પરમાત્માની કૃપાથી બધાં કર્મોનો દાહ મન્યો છે. આ માન્યતાઓમાં છેવટ જતાં કર્મવાદનો છબરડો થયો હોય તેમ ઘણાંને લાગે છે. આવશ્યક ભોક્તવ્ય ઠરેલાં કર્મો કૃપા કે જ્ઞાનથી અભોક્તવ્ય થઈ જાય છે તે કર્મવાદની છેવટની દુર્બળતા છે તેમ ઘણા વિવેચકો માને છે. જૈનો કૃપા કે જ્ઞાન વડે કર્મનો ક્ષય નથી માનતા, ભોગ યા તપથી જ તેનો ક્ષય થાય છે તેમ માને છે. એટલે હવે સમજાયું હશે કે તેઓ આટલાં કઠોર તપ કરવાનું શા માટે માને છે - પૂર્વકર્મનો ક્ષય તપથી થાય તેટલા માટે.

એક પ્રચંડ નદીને પાર કરવા એક નૌકા હલેસાં મારી રહી છે. તેના નાવિકને ખબર પડી કે તળિયે કાણાં પડ્યાં છે અને પાણી નૌકામાં ભરાઈ રહ્યું છે. દક્ષ નાવિકે તરત જ કાણાં બંધ કર્યાં અને ભરાઈ ચૂકેલા પાણીને ઉલેચવા માંડ્યું-છેવટનું ટીપું ઉલેચી નાખ્યું. નવું પાણી આવ્યું નહિ. હલકી બનેલી નૌકા કિનારે પહોંચી ગઈ. આ જ સ્થિતિ જીવનની છે. માનવદેહ નૌકા છે. સંસાર નદી છે, વિષયભોગ ભોગવનારી ઇન્દ્રિયો આ નૌકાનાં કાણાં છે. તેમાંથી સંસારરૂપી નદીનું જળ ભરાયા જ કરે છે. નૌકા ભારે બને છે. જીવરૂપી નાવિક સર્વ પ્રથમ પેલાં કાણાં બંધ કરે છે (સંયમ આચરે છે), ભરાઈ ચૂકેલા જળને ઉલેચવાનું કાર્ય (તપ, વ્રત વગેરે) કરે છે તેથી નૌકા હલકી બની મોક્ષને પામે છે. તપ વિના કર્મક્ષય નહિ, કર્મક્ષય વિના મોક્ષ નહિ. આ કારણસર તપની પ્રબળતા જૈનદર્શનમાં દેખાય છે.

જ્ઞાનની જરૂરિયાત

કોઈ એમ ન સમજે કે જૈનદર્શન માત્ર કઠોર તપ જ કર્યા કરવાનું સૂચવે છે. સમ્યક્-જ્ઞાન, સમ્યક્-શ્રદ્ધા તથા સમ્યક્-ચરિત્ર્ય આ ત્રણે મળીને જ મોક્ષમાર્ગ બને છે. એટલે જ્ઞાનની પણ તેટલી જ ઉપાદેયતા બતાવવામાં આવી છે. પણ જ્ઞાન, ચારિત્ર્યના મંગળકળશમાં ભરેલાં ગંગાજળ જેવું હોવું જોઈએ. આમ સામાન્ય રીતે જૈન ધર્મની દાર્શનિક માન્યતાઓને આપણે નીચે પ્રમાણે મૂકી શકીએ:

1. જગત્કર્તા ઈશ્વર નથી.
2. જગત-સત્ય છે પણ તેનો કોઈ કર્તા નથી; તે અનાદિ છે, અનંત છે;
3. આત્મા છે પણ તે એક નહિ પણ પ્રત્યેક શરીરમાં જુદાજુદા હોવાથી અનંત છે;
4. પુનર્જન્મ તથા પરલોક, નર્ક, સ્વર્ગ વગેરે સાચું છે;
5. આત્મા સંકોચવિકાસશીલ હોવાથી કીડીના શરીરમાં કીડી જેવડો તથા હાથીના શરીરમાં હાથી જેવડો વધે-ઘટે છે;
6. પ્રત્યેક, નિશ્ચિત કાળની અવધિમાં ચોવીસ આત્માઓ તીર્થંકર ભગવાન થાય છે, તેઓ પૂર્ણ સર્વજ્ઞ હોય છે અને તેમનું શાસન તે કાળ પૂરતું ચાલે છે. તે તીર્થંકરો જ ભગવાન તરીકે પૂજ્ય છે; તેમને તેમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઈશ્વર પણ કહેવાય છે;
7. સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવિકા એમ ચાર અંગોનો સંઘ બને છે. આ સંઘ તીર્થંકરોના શાસનની મર્યાદામાં રહીને, મર્યાદાનું રક્ષણ કરે છે;
8. મોક્ષ છે. સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય થયા પછી મોક્ષ મળે છે. આમ થવા માટે દિગંબરો દિગંબરાવસ્થાને અનિવાર્ય સાધન માને છે. તેમના મતે તે વિના મોક્ષ ન જ થાય. એટલે તેમના મતમાં સ્ત્રીજન્મ મોક્ષમાં કારણ નથી ગણાતો. એમનામાં સ્ત્રીઓ સાધ્વી થઈ શક્તી નથી. આ દિગંબર પંથના સાધુનો નગ્ન રહેતા હોય છે. અને તેમની સંખ્યા પણ આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એટલી જૂજ છે.

આમ જૈનદર્શન વિષે વાત કરી રહ્યા પછી આપણે છે અવૈદિક દર્શનો વિષે જે વાતો ચર્ચા ગયા તેનું સિંહાવલોકન કરીએ અને વિચારીએ કે ભારતની નબળાઈમાં અન્ય કારણોની સાથે સાથે આ દર્શનોની વિચારધારા કારણભૂત રહી કે નહીં? તેણે રાષ્ટ્રીય ખમીર વધાર્યું કે ઘટાડ્યું? લોકોને દાર્શનિક વિચારો વિષેની ચર્ચા આપણે રાષ્ટ્રીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળમાં શું શું ભૂલો કરી રહ્યા છીએ તે તથા આપણી વિશેષતા શી છે તે જાણવામાં સહાય મેળવવા કરી રહ્યા છીએ. અવૈદિકદર્શનોનો પ્રભાવ વૈદિક પરંપરાઓ ઉપર પણ પડ્યો જ છે. એટલે આપણે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તેમના સારાસારનો વિચાર કરવો જ પડે.

ઓમ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

7. વૈદિક દર્શનો: સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય અને વૈશેષિક

સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા તથા ઉત્તરમીમાંસા એમ છ વેદાનુયાયી દર્શનોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ આપણે શરૂઆતમાં કરી ગયા છીએ. રૂઢિ પ્રમાણે આ છ દર્શનોને આપણે વૈદિક દર્શનો કહીએ છીએ, પરંતુ પાછળના કાળમાં આ સિવાય પણ બીજાં ઘણાં દર્શનો પ્રગટ્યાં છે જેમાંનાં કેટલાંક આજ પણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે બધાં વેદ પ્રત્યે પ્રમાણબુદ્ધિ ધરાવતાં હોવાથી વૈદિક જ છે. આમ માત્ર છ જ દર્શનો વૈદિક છે એમ ન કહેવાય. ઘણાં દર્શનો વૈદિક પરંપરામાં છે. પરંતુ આપણે માત્ર છ વૈદિક દર્શનોનો જ વિચાર કરવાના છીએ. આ છમાં કાળની દૃષ્ટિએ, સહુ પ્રથમ દર્શન આવે છે સાંખ્યદર્શન.

સાંખ્યદર્શન

મહર્ષિ કપિલ દ્વારા નિશ્ચિત આકાર પામેલું આ દર્શન સહુથી પ્રાચીન છે તેમ કહેવાય છે. દુર્ભાગ્યની વાત છે કે આ દર્શનનો મહર્ષિ કપિલ દ્વારા રચાયેલો મૂળ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ નથી. કપિલ પછી બીજા જે આચાર્યો થયા, જેવા કે, પંચશિખાચાર્ય, આસુરિ વગેરે તેમના લખેલા ગ્રંથો પણ ઉપલબ્ધ થતા નથી. પ્રથમ શતાબ્દીની આસપાસ રચાયેલ ઈશ્વરકૃષ્ણની “સાંખ્યરિકા” માત્ર આજે સહુથી જૂના ગ્રંથ તરીકે ઉપલબ્ધ થાય છે. બોતેર શ્લોકનો આ નાનો ગ્રંથ આજે સાંખ્યશાસ્ત્રનો આધારગ્રંથ મનાય છે. પ્રાચીન કાળમાં મુદ્રણકળા ન હોવાથી સીમિત સંખ્યામાં જ હસ્તપ્રતો રહેતી હતી, જે કુદરતી તથા માનવીય સંકટોમાંય નષ્ટ થઈ જતી. ઊધઈ લાગવી, સડી જવું, બળી જવું તથા વિરોધી સંપ્રદાય દ્વારા ગ્રંથોનો નાશ થવો, આવી બાબતો કારણભૂત બનતી. આવાં કારણોસર આપણો કેટલોય અમૂલ્ય ગ્રંથભંડાર નષ્ટ થઈ ગયો છે. સાંખ્યના જે પ્રાચીનતમ ગ્રંથો હતા તે આજે મળતા નથી “સાંખ્યસૂત્ર” નામનો જે ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ તેના ઉપર ભલે એમ લખ્યું હોય કે “મહર્ષિ કપિલ વિરચિત” છે. પરંતુ તે ગ્રંથ સોળમી શતાબ્દીની આસપાસ થયેલા ‘વિજ્ઞાનભિક્ષુ’ નામના સાંખ્યમતના એક મહાન વિદ્વાન દ્વારા વિરચિત છે, તેવું બીજા વિદ્વાનોનું માનવું છે એટલે એ વાત આપણે ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ શાસ્ત્ર વિશેનાં આપણાં મંતવ્યો કે માહિતી સાંખ્યકારિકા તથા તેના ઉત્તરવર્તી ગ્રંથો પર આધારિત છે.

સંખ્યા ઉપરથી સાંખ્ય શબ્દ બન્યો છે. ચોવીસ પ્રાકૃતિક તત્ત્વો તથા પચીસમો પુરુષ એમ પચીસ તત્ત્વોને માનવાથી સાંખ્ય નામ રાખવામાં આવ્યું છે. આ પચીસ તત્ત્વો તે

મૂળપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સપ્ત।

પ્રોઽશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્નવિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥ ૩ ॥

1. મૂળ પ્રકૃતિ, 2. મહત્ તત્ત્વ, 3. અહંકાર, 4થી 8 તન્માત્રાઓ, 9થી 13 પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; 14થી 18 પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; 19. મન; 20થી 24 પાંચ મહાભૂત. આમ એક પ્રકૃતિ પોતે અને બીજાં 23 પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થનારાં તત્ત્વો મળીને કુલ 24 અને પચીસમો પુરુષ અર્થાત્ આત્મા. આમ પચીસ તત્ત્વો થયાં. આ પચીસે તત્ત્વોને એકએક લઈને સમજવાં જોઈએ.

સાંખ્યશાસ્ત્રમાં મૂળમાં તો બે જ તત્ત્વોને ગણાવ્યાં છે: પુરુષ અને પ્રકૃતિ. પુરુષ. ચેતન અથવા જડમાંથી કોઈનુંય કારણ તથા તે પોતે કોઈનું કાર્ય ન હોવાથી તેને કારણકાર્યરહિત માન્યો છે. સમગ્ર બ્રહ્માંડનું સીધું યા પરંપરાથી કારણ પ્રકૃતિ છે. પ્રાચીન તમામ શાસ્ત્રો (ભગવદ્ગીતા, મહાભારત, ઉપનિષદો, મનુસ્મૃતિ, ચરક વગેરે) ઉપર સાંખ્યશાસ્ત્રની સ્પષ્ટ અસર છે. પ્રાચીન કાળમાં આ શાસ્ત્રને જ મોક્ષશાસ્ત્ર ગણવામાં આવતું હતું. પ્રત્યેક મુમુક્ષુ સાંખ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતો. ભગવાન બુદ્ધ પણ સાંખ્યશાસ્ત્ર ભણ્યા હતા.

પ્રકૃતિ

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ આ ત્રણે ગુણોની સામ્યાવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ છે. જગતની રચનાના પૂર્વકાળમાં આ ત્રણે ગુણો સમાન અવસ્થાવાળા રહે છે. જ્યારે વિશ્વની રા થવાની હોય છે ત્યારે તેમાં વધઘટ થવા લાગે છે. વિષમાવસ્થામાં જ વિશ્વ છે. પ્રથમ મહત્-તત્ત્વ

અથવા બુદ્ધિની રચના થાય છે. તેમાંથી અહંકારની તથા અહંકારમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એમ પાંચ તન્માત્રની રચના થાય છે. ત્યાર પછી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પંચ મહાભૂત-આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી અને પૃથ્વી-ની રચના થાય છે. આ પાંચ મહાભૂતોમાંથી જે વનસ્પતિ આદિ બને છે તે તત્વાન્તર ન હોવાથી તે બધાં પાંચ મહાભૂતોમાં જ ગણાય છે.

પુરુષ

કર્તા નહિ પણ ભોક્તા, દ્રષ્ટા, સાક્ષી ચેતન અને અસંગ એવો જે આત્મા તે પુરુષ છે. પુરુષ એક નથી પણ અનેક છે. પ્રત્યેક શરીરમાં પુરુષ જુદો જુદો છે. પ્રધાન (પ્રકૃતિ) કાર્ય કરે છે અને ભોક્તા બને છે. પુરુષ ભોક્તા બનવાને કારણે જ પુરુષ દુઃખી થાય છે. વિવેકજ્ઞાનથી પુરુષનો મોક્ષ થાય છે - મોક્ષ એટલે નિર્વાણ. આમ, પુરુષમાત્રનું છેલ્લું ધ્યેય મોક્ષ છે. મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી જન્મમરણના ફેરા તથા કર્મફળને ભોગવવાનું ચાલુ રહે છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર જ સાચું જ્ઞાન હોવાથી આ શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી પુરુષ મુક્ત થાય છે એવું સાંખ્યના વિદ્વાનોનું માનવું છે.

ઈશ્વર

સાંખ્યકારિકા ઈશ્વર વિષે સ્પષ્ટ છે. તે ઈશ્વરની આવશ્યકતા નથી જોતી. પ્રકૃતિ સ્વયં વિશ્વની રચના કરી શકે છે - જેમ ચોમાસામાં અસંખ્ય વનસ્પતિ તથા જીવસૃષ્ટિ આપોઆપ થાય છે તેમ. કર્મફળ ભોગવવામાં પણ તેને ઈશ્વરની જરૂર નથી લાગતી. કર્મ પોતે જ ફળ આપે છે એટલે કર્મફળના નિશામક ઈશ્વરની એને જરૂર લાગતી નથી. પુરુષ પોતે જ પોતાનો મોક્ષ મેળવી શકે છે અને કપિલ વગેરે સર્વજ્ઞ પુરુષોનાં વચનોમાં વિશ્વાસ રાખવો જરૂરી છે એમ એ જણાવે છે. આ રીતે સાંખ્યદર્શનનો એક ભાગ ઈશ્વરની કશી જ આવશ્યકતા અનુભવતો નથી. બૌદ્ધ, જૈન-આ બન્ને દર્શનો ઉપર આદર્શનની છાપ જોઈ શકાય છે.

સાંખ્યમાં એક બીજો પણ પક્ષ છે. એને ‘સેશ્વર સાંખ્ય’ કહે છે. આ પક્ષના લોકો સાંખ્યની બધી જ વાતોને માન્ય રાખે છે પરંતુ સાથે સાથે ઈશ્વરનો પણ સ્વીકાર કરે છે. યોગદર્શન તો, પ્રસિદ્ધ રીતે, ઈશ્વરવાદી છે જ. વિજ્ઞાનભિક્ષુ વગેરે વિદ્વાનો દૈવ રીતે ઈશ્વરવાદી છે. પરંતુ તેમનો ઈશ્વર જગતનો રચનાર, પાલન કરનાર તથા સંહાર કરનાર ઈશ્વર નથી. તેમના મત પ્રમાણે, આ બધું તો પ્રધાન (પ્રકૃતિ) જ આપોઆપ કરે છે. કોઈ પણ પુરુષ ઈશ્વર ન બની શકે, કારણ કે જે કલેશ, કર્મવિપાક તથા વાસનાથી મુક્ત હોય - સદા મુક્ત હોય - તે જ ઈશ્વર કહેવાય. આમ મુક્ત થયેલા - મોક્ષ પામેલા - પુરુષો હોય તે કદી ઈશ્વર બની ના શકે. વળી ઈશ્વરની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે સત્ત્વઃ પૂર્વેષામપિ ગુરુકાલેનાઽનવચ્છેદાત્ ઈશ્વર તો મુક્ત થયેલા પુરુષોનો પણ ગુરુ છે. અર્થાત્ તેની ઉપાસના કરવાથી તથા જ્ઞાનથી મુક્તો મોક્ષને પામી શકે છે. મુક્ત પુરુષો કાલાવચ્છેદેન મુક્તિ પામ્યા છે. જ્યારે ઈશ્વર તો કાલનિરપેક્ષ છે. બીજા બધા પુરુષો બદ્ધ છે અને બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. જ્યારે ઈશ્વર તો અનંત કાળથી મુક્ત જ છે અને મુક્ત જ રહેશે. ઈશ્વર સહુનો સ્વામી છે અને સહુનો માર્ગદર્શક છે. સેશ્વર સાંખ્યવાદીઓની ઈશ્વર વિશેની આવી માન્યતાઓ છે.

સ-કાર્યવાદત્

સૃષ્ટિરચનાની પ્રક્રિયામાં સાંખ્યના સિદ્ધાન્તને ‘સત્કાર્યવાદ’ કહે છે. તેના માટે ‘પરિણામવાદ’ એવો શબ્દ પણ પ્રયોજવામાં આવે છે. આ બે શબ્દોમાંથી પ્રથમ શબ્દને સમજવો જરા કઠિન છે, પણ બરાબર સમજ્યા પછી દાર્શનિક દૃષ્ટિનો વધુ વિકાસ થશે. સાંખ્યમતનો સિદ્ધાંત છે કે જેમ કારણ સત્ છે, તેમ કાર્ય પણ સત્ છે. કારણ એટલે ‘ઉપાદાનકારણ’ - સ્થૂળ રીતે જેમ ઘડાનું ઉપાદાનકારણ માટી છે. માટી ઘડા પહેલાં પણ હતી (તેની સત્તા હતી) ઘડો પછી ઉત્પન્ન થયો. આ ઉદાહરણ લઈને ન્યાયાદિ શાસ્ત્રો કહે છે કે, પહેલાં ઘડો અસત્ હતો. તેને કુંભારે માટીમાંથી બનાવ્યો એટલે સત્ થયો. આમ સત્માંથી અસત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, અર્થાત્ સત્ માટીમાંથી અસત્ ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય છે. સાંખ્ય આથી ઊલટું કહે છે કે સત્ જ પ્રગટ થાય છે. ખરેખર તો ઉત્પન્ન કશું થતું જ નથી, માત્ર જે દેખાતું ન હતું તે દેખાવા લાગે છે. અનુભવમાં આવવા લાગે છે. આવા પ્રગટ થવાપણાને જ માત્ર આપણે ઉત્પન્ન થયું એમ કહીએ છીએ. પડદા પાછળ રહેલો નટ, પડદો ખસવાથી જેમ પ્રગટ થાય છે - નવો ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ વસ્તુમાત્ર તેના ઉત્પાદન - કારણમાં સંતાયેલી

હોય છે. કર્તા તેને દેખાતી કરે છે – ઉત્પન્ન કરતો નથી. જ્યારે તે દેખાતી ન હતી ત્યારે પણ તે તેના કારણમાં તો હતી જ એટલે કારણની જેમ કાર્ય પણ સત્ જ છે. આ થયો સત્-કાર્યવાદ શબ્દનો અર્થ. વિચાર કરીને સમજવા જેવો છે.

બીજો શબ્દ છે પરિણામવાદ. આ વિશે એવું કથન છે કે સર્વે હિ પરિણામિનો ભાવાઃ ઋતે ચિત્તિશક્તેઃ અર્થાત્ ચેતન તત્ત્વ વિના બીજું બધું જ પરિણામશીલ છે – સતત ઉત્તરાવસ્થામાં પરિણત થયા કરે છે. નૈયાયિકો કહે છે, “દૂધમાંથી દહીંની ઉત્પત્તિ થાય છે.” સાંખ્યો કહે છે, “દૂધ પોતે જ દહીં રૂપ થઈ જાય છે – અથવા દહીંમાં પરિણમે છે.” ન્યાયમત પ્રમાણે દૂધ-દહીંમાં કાર્યકારણ-ભાવ છે જ્યારે સાંખ્યમત પ્રમાણે દૂધ પોતે જ દહીંમાં પરિણમે છે એટલે પરિણામ છે. આ છે પરિણામવાદનો અર્થ.

ત્રણ ગુણો

સત્ત્વગુણ. રજોગુણ અને તમોગુણ – આ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિમાં રહેલા છે. પુરુષ (આત્મા) ગુણાતીત છે, નિર્ગુણ છે. ગુણોના સંગના કારણે ગુણી થયેલો દેખાય છે. પણ જો વિવેકજ્ઞાન જાગે અને તેને સાક્ષાત્કાર થાય કે ‘આ ગુણો તો મારા નથી પણ પ્રકૃતિના છે’ તો તે મુક્તિનો અધિકારી બની જાય છે. સત્ત્વગુણ જ્ઞાન અને સુખ આપનાર છે. રજોગુણ ક્રિયાશીલતા અને લોભ વગેરે આપનાર છે. તમોગુણ જડતા, અજ્ઞાન તથા દુઃખ આપનાર છે. ત્રણ ગુણોમાંથી જેની વિશેષતા થઈ હોય તે ગુણની અસર વધારે અનુભવાય છે. રજોગુણ અને તમોગુણ થોડા હોય અને સત્ત્વ ગુણ વધુ હોય તો સાત્ત્વિકતાની અનુભૂતિ થાય છે. આ ગુણોમાં વધઘટ તથા પરિવર્તન થયા જ કરે છે. ગુણોના કારણે જ કોઈ મહાત્મા બને છે અને કોઈ દુરાત્મા થાય છે. આત્મા તો બધાના જ સરખા હોય છે. આ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિની અતિ પ્રાચીન માન્યતાને આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદથી ઇલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન અને ન્યુટ્રોનના અણુઓની પરિભાષામાં સમાવી શકાય એમ લાગે છે.

આત્મા એક નથી, અનેક છે

વેદાંત સિવાયનાં, લગભગ બધાં જ આત્મવાદી દર્શનો માને છે, કે પ્રત્યેક શરીરમાં જુદોજુદો આત્મા છે. પ્રત્યેક આત્મા પોતપોતાનાં કર્મોને જવાબદાર છે. જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ વગેરે ભોગવવા ચોર્યાશી લાખ યોનિમાં આ આત્મા ભટક્યા કરે છે. મનુષ્ય યોનિમાં આવ્યા પછી જો તે વિવેકપૂર્વક સાધના, ભક્તિ, જ્ઞાન આચરે તો તેનો છુટકારો થઈ શકે. આ છુટકારો એટલે મોક્ષ. એક જ આત્મા સર્વત્ર છે એવા સિદ્ધાંતમાં બંધનમોક્ષ. કર્મ-ફળ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવી શક્ય ન હોવાથી બધા જ દર્શનકારોએ આત્મા અનંત હોવાની વાતને સ્વીકારી છે. આ બધા આત્માઓથી પર, તેમના ઉપર જે પરમતત્ત્વ છે તે છે પરમાત્મા!

આમ સાંખ્યદર્શનની કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય વાતો આપણે જોઈ ગયા.

યોગદર્શન

સાંખ્યનું જોડિયું દર્શન તે યોગદર્શન છે. તેના રચયિતા મહર્ષિ પતંજલિ છે. પ્રથમ શતાબ્દીની આસપાસ આ દર્શનની રચના થયેલી છે એમ માનવામાં આવે છે. હાલ પાકિસ્તાનમાં આવેલા પેશાવર પાસેના ભાગમાં આ ઋષિનું જન્મસ્થાન છે. રાવલપિંડી પાસેની તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠના તે મહાન આચાર્ય હતા. તે વખતે તક્ષશિલા, નાલંદા તથા વલ્લભી નામની પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠો હતી. નાલંદામાં બૌદ્ધપ્રભાવની પ્રધાનતા હતી – જોકે સમગ્ર દેશમાં પણ, તે સમયે બૌદ્ધપ્રભાવ હતો જ.

બધા ઋષિઓમાં પતંજલિ કેટલીક વિશેષતાઓ ધરાવે છે. તેમણે વૈદક, વ્યાકરણ તથા યોગ એમ ત્રણ વિષયો ઉપર શુદ્ધિગ્રંથો લખ્યા છે. તેમની પ્રશંસા માટે રચાયેલો એક શ્લોક છે:

યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન વાચાં, મલં શરીરસ્ય ચ વૈદ્યકેન।

યોઽપાકરોત્ તં પ્રવરં મુનીનાં પતંજલિ પ્રાંજલિરાનતોઽસ્મિ।।

અર્થાત્ યોગ દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ, વ્યાકરણ દ્વારા વાણીની શુદ્ધિ તથા વૈદક દ્વારા શરીરની શુદ્ધિ – એમ મન, વાણી અને શરીર એ ત્રણેયની શુદ્ધિ કરનાર પતંજલિ મુનિને કરબદ્ધ નમસ્કાર છે. પાણિનિ ઋષિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરનું તેમનું મહાભાષ્ય અતિ મહત્ત્વનું અને પ્રસિદ્ધ છે.

યોગસૂત્ર

યોગસૂત્ર એ મુખ્યતઃ સાધનગ્રંથ છે. એમાં સાધનોની ચર્ચા હોવાથી લગભગ દરેક માર્ગના સાધક માટે તેમાં પર્યાપ્ત ભાથું છે. સાધ્ય વિશે વધારે વિવાદ કર્યા વિના, ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા, ચંચળતા દૂર કરવા શું શું કરવું જોઈએ તે વિશે, વધારે ચર્ચા કરી હોવાથી, આ ગ્રંથ વાદવિવાદ યા શાસ્ત્રાર્થ પદ્ધતિને ગ્રંથ ન રહેતાં સાર્વજનિક ઉપયોગી બન્યો છે. તેનું કલેવર ઘણું જ નાનું છે - એક-બે પૃષ્ઠોમાં તેનાં બધાં સૂત્રો લખી શકાય એટલો નાનો આ ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ ઉપર એક ‘વ્યાસભાષ્ય’ છે, જે પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ વ્યાસનું રચેલું નથી પરંતુ બીજા કોઈ વ્યાસે રચેલું છે એમ નક્કી થયું છે. આ ગ્રંથ ઉપર ઘણા વિદ્વાનોએ ટીકાઓ લખી છે પણ વાચસ્પતિ મિશ્રની ‘તત્ત્વવૈશારદી’, વિજ્ઞાનભિક્ષુની ‘યોગવાર્તિક’ વગેરે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. ભોજકૃત ‘ભોજવૃત્તિ’ સરળ તથા સહજ બોધ માટે ઉત્તમ છે.

આ દર્શન ઈશ્વરવિશિષ્ટ સાંખ્યની બધી જ દાર્શનિક પ્રક્રિયાનો સ્વીકાર કરે છે. જગતની રચનાથી માંડીને મોક્ષ સુધીનું બધું જ સાંખ્યમાન્ય તત્ત્વ તેને સ્વીકાર્ય છે. માત્ર અંતિમ લક્ષ્ય – મોક્ષ – ને પ્રાપ્ત કરવા શું શું કરવું જોઈએ તેના ઉપર જ આ દર્શનમાં વિશેષ વિચાર હોવાથી આ દર્શન સાધનપ્રધાન દર્શન બન્યું છે. દરેક સાધકે, યોગસૂત્રનું અધ્યયન અને મનન કરવું જ જોઈએ એમ મારું માનવું છે.

ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો

વૈદિક પરંપરાનાં છ દર્શનોમાં ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો મહત્ત્વનાં છે. ન્યાયના રચયિતા ગૌતમ ઋષિ અને વૈશેષિકના રચયિતા કણાદ ઋષિ છે. બુદ્ધની પૂર્વે આ દર્શનો થયાં હોવાનું મનાય છે, એટલે લગભગ 2500 વર્ષ પહેલાં તે રચાયાં છે. આ બંને દર્શનો મુખ્યતઃ પ્રમાણ તથા પ્રમેય વસ્તુઓના વિચારને પ્રાધાન્ય આપે છે. આ બંને મૂળમાં જુદાં જુદાં દર્શનો આજે એક જેવાં થઈ ગયાં છે, જેમાં પ્રમેય વૈશેષિકનાં અને પ્રમાણ નૈયાયિકોનાં લેવામાં આવે છે. ભૂત-ભૌતિક દ્રવ્યોના વિચારમાં આ દર્શનકારોએ ઘણો શ્રમ કર્યો હોવાથી તેમને પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિકો પણ કહી શકાય,

પરમાણુવાદ

ભારતીય પરંપરાની લગભગ બધી ધારાઓએ જગતની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃતિને અથવા પ્રકૃતિવિશિષ્ટ પરમાત્માને કારણ માન્યા છે. કણાદ જ એક એવા ઋષિ થયા જેમણે સર્વ પ્રથમ ઘોષણા કરી કે જગતની રચના પ્રકૃતિથી નહિ પણ પરમાણુઓથી થયેલી છે. 2700 વર્ષ પહેલાં ભારતના આ મહાન સપૂતે શોધી કાઢ્યું કે જેના ખંડ-ભાગ ન થાય તેવું છેલ્લું તત્ત્વ તે પરમાણુ – atom છે. તેવા બે પરમાણુ ભેગા થાય તો દ્વયણુક, ત્રણ ભેગા થાય તો ત્રસરેણુ અને ચારથી ચતુર્ણક થાય છે. આમ, પરમાણુના સંયોગથી સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી વગેરે બન્યાં છે. અને તેનું વિભાજન થતાં તે નષ્ટ થાય છે. આ પરમાણુવાદનો સ્વીકાર બૌદ્ધો, જૈનો વગેરેએ પણ કર્યો છે, પણ મૂળ આ શોધ કણાદ ઋષિએ કરી હતી. કહેવાય છે કે જ્યાં સુધી જૈનના સ્વતંત્ર દર્શનનો વિકાસ નહોતો થયો ત્યાં સુધી તેઓ કણાદના વૈશેષિક દર્શનને આધાર માનીને ચાલતા હતા.

સર્વોપયોગિતા

હવેથી આપણે આ બંને દર્શનો માટે એક જ શબ્દ ન્યાયદર્શન-વાપરીશું. એના અર્થમાં ન્યાય અને વૈશેષિક એમ બંને દર્શનોનો સમાવેશ કરીશું. આ દર્શનોમાં માનનારને નૈયાયિકો કહે છે.

બધાં દર્શનોમાં ન્યાયદર્શન વધારે તાર્કિક હોવાથી તેને તાર્કિક દર્શન પણ કહે છે. માત્ર શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે માટે, આંખ મીંચીને માની

લેવું જોઈએ એ વાત આ દર્શનને મંજૂર નથી. એમનું કહેવું છે કે શાસ્ત્રોમાં જે છે તે બુદ્ધિની કસોટીએ પણ ખરું છે એમ સાબિત થવું જોઈએ – પ્રત્યેક સિદ્ધાંત તર્કશુદ્ધ હોવો જોઈએ. આપણાં બધાં દર્શનોની દાર્શનિક શૈલી ઉપર આ દર્શનનો પ્રભાવ છે. કોઈ પણ શાસ્ત્રાર્થમાં ન્યાયનો આશરો લેવો જ પડે છે. આ દર્શનને નહિ માનનારા, અને એને ગાળો ભાંડનારા પણ શાસ્ત્રાર્થમાં તેની જ પદ્ધતિ અપનાવે છે. આમ, વિચાર કરવાની પદ્ધતિ બાબતમાં આ દર્શન સર્વત્ર પ્રભાવ રાખે છે. તેની આ ઉપયોગિતાના કારણે જ સંસ્કૃતમાં કહેવત પડી છે કે કાળાદં પાણિનીયં ચ સર્વ શાસ્ત્રોકપકારકમ્ અર્થાત્ કણાદ તથા પાણિનિ ઋષિનાં શાસ્ત્રો, (ન્યાય તથા વ્યાકરણ) બધાં શાસ્ત્રોને સમજવા તથા સમજાવવામાં ખૂબ જ ઉપકારક છે. એમના વિના બરાબર ગતિ થઈ શકતી નથી.

આ દર્શનને સમજવા – સમજાવવા માટે એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખ્યું હોય તો તે પણ પૂરું ના ગણાય, એટલે અહીં સંક્ષેપમાં તો તેનો સાર ભાગ પણ પૂરતો સમજાવવો એ કઠિન વાત બની જાય. જેમને થોડુંઘણું પણ દાર્શનિક જ્ઞાન હશે તેમને જ આ ભાગમાં ચંચુપાત કરી શકવાની શક્તિ મળશે. છતાં આપણે આગળ વધીએ....

પદાર્થો

આ દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે જગતમાં સાત પદાર્થો છે; દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય વિશેષ, સમવાય અને અભાવમૂળમાં આ સાત પદાર્થો છે. તેમાં પહેલો જે દ્રવ્ય છે તે બાકીના બધા પદાર્થોનો આધાર બને છે. દ્રવ્ય વિના અન્ય પદાર્થોની સ્થિતિ રહી શકતી નથી. અભાવ પણ પદાર્થ છે એમ એમનું કહેવું છે.

તેઓ દ્રવ્યના નવ પ્રકાર ગણાવે છે: પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા તથા મન. ગુણની સંખ્યા ચોવીસની ગણાવે છે. કર્મ પછી સામાન્ય (જાતિ) એક જ છે. વિશેષ એ માત્ર આ દર્શનમાં જ એક અદ્ભુત પદાર્થ છે. બીજા કોઈ દર્શનમાં આ વિશેષ નામનો પદાર્થ સ્વીકારાયો નથી. આમ, આ ‘વિશેષ’ નામના પદાર્થને માનવાથી આ દર્શનનું નામ ‘વૈશેષિક’ પડ્યું છે. આ ‘વિશેષ’ ઇન્દ્રિયગમ્ય કે અનુભવગમ્ય નથી પણ બુદ્ધિગમ્ય છે. પ્રલયકાળમાં પણ અસંખ્ય પરમાણુઓ તો હોય જ છે. આ પરમાણુઓ દ્વયશુકાદિરૂપ બની જાય તો સૃષ્ટિની રચના થઈ જાય એટલે તેમને તેમ થતાં અટકાવવા પ્રત્યેક પરમાણુ સાથે આ ‘વિશેષ’ નામનો પદાર્થ રહે છે જે તેમને પૃથક્ રાખ્યા કરે છે, અને જ્યારે સૃષ્ટિનું સર્જન થવાનું હોય ત્યારે તે ‘વિશેષ’ પદાર્થ ખસી જાય છે જેથી દ્વયશુકાદિની રચના થવા લાગે છે. ‘સમવાય’ એ એક પ્રકારના સંબંધનું નામ છે. આ ટેબલ પર પડેલા પુસ્તકનો અને આ ટેબલનો જે સંબંધ છે તેને સંયોગ સંબંધ કહેવાય, પરંતુ પુસ્તકમાં જે રૂપ તથા ગંધ છે તેને સંયોગસંબંધ ન કહેવાય પણ સમવાયસંબંધ કહેવાય. દ્રવ્યમાં રૂપ, ગંધ વગેરે સમવાયસંબંધથી રહે છે. કાર્ય પણ કારણમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. એટલે જ તલમાંથી તેલ નીકળે છે, પણ રેતીમાંથી તેલ નીકળતું નથી. આમ, નિત્ય સંબંધને સમવાય સંબંધ કહેવાય. ‘અભાવ’ હંમેશાં સપ્રતિયોગી હોય છે. કેવળ અભાવ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકતો નથી, પણ પ્રતિયોગી સહિત જ થઈ શકે છે; જેમકે, ઘટનો અભાવ, પટનો અભાવ વગેરે, આ ‘અભાવ’ના પણ ચાર પ્રકાર છે. પરંતુ આપણે ઊંડી વિગતોમાં ઊતરીશું નહિ.

નવ દ્રવ્યો પૈકી પાંચ તો આપણે જે પંચમહાભૂત કહીએ છીએ તે પૃથ્વી વગેરે છે. તેમાં આકાશ નિત્ય છે, બાકીનાં ચાર પરમાણુરૂપે નિત્ય છે અને કાર્યરૂપથી અનિત્ય છે. ઘડો અનિત્ય છે કારણ કે તે કાર્યરૂપે છે, પરંતુ તેનાં પરમાણુઓ નિત્ય છે. ઘડાનો નાશ થવા છતાં તેના પરમાણુઓનો નાશ થતો નથી. આમ, મૂળ દ્રવ્ય એટલે પરમાણુઓનો નાશ થતો નથી. જોકે જે સમયે આ વાત શોધાઈ તે સમયે જે સાધનો તથા પારંપારિક જ્ઞાનનો વારસો હતો તેના પ્રમાણમાં પરમાણુઓના સ્વરૂપનો નિર્ણય થયેલો, પરંતુ હવે તેમાં પર્યાપ્ત ફેરફાર કરવો આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. જળનાં પરમાણુઓ નિત્ય હોવાનું માનવામાં આવ્યું છે પણ વર્તમાન વિજ્ઞાનથી આપણે જાણી શક્યા છીએ કે જળ ઓકિસજન અને હાઈડ્રોજનના કણોનું સંયોજન છે. આ સંયોજનને તોડી તે પરમાણુઓને પૃથક્ કરી દેવામાં આવે તો જળ જેવું કોઈ તત્ત્વ રહેતું નથી. આમ, આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં કેટલાંક તત્ત્વોનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરવાનું રહેશે જ.

કાળ, દિશા, આત્મા તથા મન આ ચારેય નિત્ય છે. કાળ એક જ છે પણ સાપેક્ષ રીતે તેને ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવાં નામ

આપી વ્યવહાર ચાલતો હોય છે. દિશા પણ એક છે. તેને પણ પૂર્વાદિનામો આપી સાપેક્ષ રીતે દસ દિશાઓમાં વિભક્ત કરીને આપણે વ્યવહાર ચલાવતા રહીએ છીએ. હિમાલય આપણી અપેક્ષાએ ઉત્તરમાં હોવા છતાં તિબેટની અપેક્ષાએ તે દક્ષિણમાં તથા અન્ય દેશોની અપેક્ષાએ પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં પણ છે. એટલે દિશાઓ સાપેક્ષ છે.

આત્મા દ્વિવિધઃ જીવાત્મા પરમાત્માચેતિ। આત્માના પણ બે પ્રકાર છે: જીવાત્મા તથા પરમાત્મા. જીવાત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં જુદોજુદો હોય છે અને અસંખ્ય છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને એક જ છે. આમ, આ દર્શન દ્વૈતવાદી છે. માત્ર આ દર્શન જ નહીં, પણ સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા તથા વૈષ્ણવી દર્શનો બધાં જ, દ્વૈતવાદી છે. આત્મા અને પરમાત્મા એક નથી પણ જુદા છે – પહેલેથી જ તે જુદા છે – અને જુદા રહેશે જ એમ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે. આત્મા અલ્પજ્ઞ છે, જ્યારે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિમાન છે, આત્મા સચ્ચિદાનંદ છે, પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદઘન છે. જળનું એક બિંદુ પણ જળ છે અને આખો સમુદ્ર પણ જળ છે. આમ જળરૂપથી બન્ને સજાતીય હોવા છતાં બન્નેનું સામર્થ્ય એકસરખું નથી. સમુદ્રમાં વિશાળકાય હજારો સ્ટીમરો તરી શકે છે જ્યારે બિંદુમાં એક નાનું સરખું હોડકું પણ તરી શકતું નથી. આમ જીવાત્મા બહુ જ થોડી શક્તિ ધરાવે છે જ્યારે પરમાત્મામાં અમાપ શક્તિ છે.

ઈશ્વરવાદ

આપણા બધાં દર્શનોમાં સાચો અને પ્રબળ ઈશ્વરવાદ નૈયાયિકોનો છે. ઈશ્વરના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ માટે નૈયાયિકો જ સહુથી વધુ ઝઝૂમ્યા છે. બીજાઓ પણ ન્યાયનાં શસ્ત્રોથી જ પોતાના કાચાપાક ઈશ્વરને સિદ્ધ કરી શક્યા છે. કાચાપાકા શબ્દ એટલા માટે પ્રયુક્ત કરું છું કે અદ્વૈતાદિ દર્શનોમાં જે ઈશ્વર છે તે પારમાર્થિક નથી પણ કાલ્પનિક છે. આવા ‘છે કે નથી’ એમ ઈશ્વરની સિદ્ધિ પણ ન્યાયના જોરે કરવી પડી છે. એટલે સાચા અર્થમાં ઈશ્વરવાદી તો નૈયાયિકોને જ કહેવાય. ઈશ્વર જ સૃષ્ટિનો કર્તા, પાલક તથા સંહર્તા છે તે એક જ છે. અસંખ્ય જીવાત્માઓના કર્મના પરિપાકના કારણે તે વિશ્વને રચે છે. પરમાણુઓ ઉપાદાન યા સમવાયીકારણ બને છે અને તે પોતે નિમિત્ત કારણ બને છે. પરમાત્મા જગતનું ઉપાદાનકારણ માને છે. જે નૈયાયિકોને માન્ય નથી. માટીમાંથી ઘડો બનાવનાર કુંભાર એ ઘડાનું નિમિત્તકારણ છે પરંતુ કુંભારમાંથી ઘડો બની જતો નથી, એ માટે તો માટીના પરમાણુઓનું સંયોજન થવું જ જોઈએ. આવો સંયોજક હોવો એટલા માટે જરૂરી છે કે માટીમાંથી સંયોજક વિના, નિમિત્તકારણ વિના આપોઆપ ઘડો બની જતો નથી. પરમાણુઓ પણ વિશ્વનું ઉપાદાન યા સમવાયીકારણ છે પરંતુ પરમાત્મા એનું નિમિત્તકારણ છે. નૈયાયિકો એક ત્રીજું કારણ પણ માને છે, જેને તેઓ ‘અસમવાયી’ એવું નામ આપે છે. મોટા ભાગે તે સંયોગરૂપ હોય છે. જેમકે બે પરમાણુઓના સંયોગથી દ્વયણુક થયું તેમાં પરમાણુ પોતે સમવાયી, જોડનાર ઈશ્વર નિમિત્ત અને બન્ને વચ્ચે જે સંયોગ થયો તે અસમવાયીકારણ બને છે એમ માને છે. એટલે તેમના મતે કાર્યની રચના આરંભવાદથી થાય છે. બધું વ્યવસ્થિત જોડાતું જાય અને કાર્ય થતું જાય તેવી જ રીતે બધું વિખેરાતું જાય, અર્થાત્ અસમવાયી સંબંધ છૂટતો જાય અને કાર્ય નષ્ટ થતું જાય. ખરેખર તો કશું જ નષ્ટ થતું નથી, માત્ર અસમવાયી સંબંધ જ ભંગ થાય છે. આ પ્રક્રિયાને આરંભવાદ કહે છે.

લગભગ બધાં દર્શનો સાથે નૈયાયિકોને તાત્ત્વિક તથા પ્રકૃતિજન્ય, એમ બન્ને પ્રકારના મતભેદ છે. સાંખ્ય, વેદાંતાદિનાં તત્ત્વો સાથે તેઓ સહમત નથી. ન્યાયના મતે પ્રકૃતિ કે ત્રણ ગુણ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. પ્રકૃતિનો કશો જ અનુભવ થતો નથી અને ત્રણ ગુણો એ પદાર્થ નથી પણ ચિત્તની સ્થિતિવિશેષનું નામ છે એમ તેઓ કહે છે. મન અને બુદ્ધિ સિવાય ત્રિભાવનું દર્શન ક્યાં થાય છે? એમ તેઓ પ્રશ્ન કરે છે અને કહે છે કે તે માત્ર માનસિક ભાવ જ છે. મહત્ તત્ત્વ, યાબુદ્ધિ, અહંકાર, કર્મેન્દ્રિયો અને પંચ તન્માત્રાને તેઓ કાં તો સ્વીકારતા નથી અને જેને સ્વીકારે છે તેને પણ જુદી રીતે સ્વીકારે છે. દા.ત., બુદ્ધિ એ આત્માનો ગુણ છે. તે જ જ્ઞાન છે. બુદ્ધિ કોઈ સ્વતંત્ર, પૃથક્ અને સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુ નથી. તે આત્મા વિના રહી ન શકે. આત્મા તેનું સમવાયીકારણ છે. અહંકાર પણ ભાવવિશેષ છે – દ્રવ્ય નથી. દ્રવ્ય ન હોવાના કારણે તે પંચભૂતાત્મક જગતનું કારણ બની શકે નહિ. કર્મેન્દ્રિયોનો સ્વીકાર સાંખ્ય તથા વેદાન્તે કર્યો છે પરંતુ નૈયાયિકો માત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયોને માન્ય રાખે છે. હાથ, પણ વગેરે અવયવોથી ક્રિયા થાય છે તે બરાબર છે પણ તેમાં એકાધિકારિતા ન હોવાથી તેનાથી જ અમુક ક્રિયાઓ થઈ શકે એવો નિયમ બનાવી શકાય નહિ. આંખથી જ જોવાની ક્રિયા થઈ શકે, કોટિ ઉપાયે પણ કાનથી તે થઈ

શકે નહિ આવો એકાધિકાર કર્મેન્દ્રિયો માટે નથી. દરેક જ્ઞાનેન્દ્રિયમાં એકાધિકારિતા છે; કર્મેન્દ્રિયોમાં તેમ નથી. પગથી ગમનક્રિયા થઈ શકે પણ કેટલાક લોકો હાથ વડે રડીગબડીને પણ ગમનક્રિયા કરતા જોવાય છે માટે પગ વડે જ ગમનક્રિયા થઈ શકે તેમ નથી. તેવું જ હાથ વગેરેનું છે. આદાનપ્રદાન અન્ય અવયવોથી પણ થઈ શકે છે. વિસરણ પાપુથી થાય છે પણ ઉપસ્થાદિથી પણ મૂત્રાદિ નિવારણ થાય છે, તેમ જ આનંદ માત્ર ઉપસ્થથી જ નથી મળતો. અન્ય અવયવો તથા મન-બુદ્ધિ વગેરે દ્વારા પણ આનંદ મળી શકે છે. પોતાના વહાલા બાળકના સ્પર્શમાં પણ માતાને અનહદ આનંદ મળે છે. એટલે આનંદપ્રાપ્તિનું સાધન ઉપસ્થેન્દ્રિય જ છે તેવા વેદાન્તીના કથન સાથે તેઓ સંમત નથી. વેદાન્તીના મતે આનંદ તો પરમાત્માનું જ રૂપ છે, તેવા કથન સાથે પણ તેઓ સહમત નથી.

એટલે નૈયાયિકો કર્મેન્દ્રિયોને માનવી જરૂરી સમજતા નથી. આનંદની તેમની વ્યાખ્યા પણ જુદી છે. આનંદ એટલે સુખ. સુખ એટલે અનુકૂળ વેદનીયતા, દુઃખ એટલે પ્રતિકૂળ વેદનીયતા. વિષય, ઇન્દ્રિય અને મનના સહકારથી આ અનુભવ આત્માને થાય છે. આત્મા પોતે સુખરૂપ છે તેવું કથન તેમને વ્યવહારસિદ્ધ લાગતું નથી. જો તે સુખરૂપ જ હોય તો તે દુઃખી શાથી થાય છે? આ એમનો આઘાત છે. અજ્ઞાનથી દુઃખ થાય છે તેવું કથન પણ તેમના મત પ્રમાણે બરાબર નથી. પ્રત્યેક અજ્ઞાન દુઃખ દેનાર નથી હોતું, કેટલીક વાર અજ્ઞાન પણ સુખ આપનારું હોય છે અને જ્ઞાન દુઃખ દેનાર હોય છે. જે વધુ સમજુ છે તેને વધુ દુઃખ થતું પણ જોવા મળે છે. વળી અજ્ઞાનથી દુઃખ થાય છે તે કથન તેમને પાયા વિનાનું પણ લાગે છે; કારણ કે અજ્ઞાન આત્મામાં છે જ નહિ પછી અજ્ઞાનથી દુઃખ થાય છે એમ કહેવાય જ કેમ? સંસાર દુઃખરૂપ છે અને આત્મા સુખરૂપ છે તે કથનને પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી. તેઓ માને છે કે વસ્તુમાત્ર સંદર્ભ, રુચિ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કોઈના માટે સુખરૂપ તો કોઈના માટે દુઃખરૂપ બનતી હોય છે. સુખ અથવા દુઃખ અનુભૂતિને અધીન છે. સંદર્ભ તથા રુચિભેદથી એક જ અનુભવ એકના માટે સુખરૂપ તથા બીજાના માટે દુઃખરૂપ બને છે.

તન્માત્રાની પ્રક્રિયા પણ નૈયાયિકોને સ્વીકાર્ય નથી. પૃથ્વી આદિ પાંચે ભૂતોની તન્માત્રાઓના સંયોજન (પંચીકરણ)થી પાંચ ભૌતિક તત્ત્વો – પૃથ્વી, જળ, વગેરે – રચાય છે તેવી પ્રક્રિયાને માનવાને બદલે નૈયાયિકો આકાશ સિવાયનાં ચારે ભૂતોનાં પરમાણુઓથી ભૂભૌતિક રચનાઓ થાય છે એમ માને છે. જોકે વર્તમાન વિજ્ઞાનસંશોધનોના પરિપેક્ષમાં આ બન્ને પ્રક્રિયાઓ જૂની પડી ગઈ છે. પંચીકરણની પ્રક્રિયાને માનનારા પક્ષમાં આકાશ અખંડ તથા નિત્ય નહિ રહે. દૃષ્ટાંતોમાં તેઓ આકાશને અખંડ, નિરવયવી તથા નિત્ય કહે છે પણ પંચીકૃત આકાશ અન્ય ચાર ભૂતોના સંયોગથી બનેલું હોવાથી અખંડ કેમ રહી શકે? જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય તેમાં નિત્યતાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં આવી શકે? આકાશ કાર્ય હોવાથી અન્ય ભૂતોની જેમ જ અનિત્ય બની જાય. જોકે આપણાં દર્શનોમાં જે રીતનું આકાશતત્ત્વ મનાયું છે તેવું તત્ત્વ હજુ વિજ્ઞાનની નજરે ચઢ્યું નથી. ભૌતિક બાબતોમાં નૈયાયિકો અન્ય દર્શનો સામે મહત્ત્વનો ભેદ ધરાવે છે.

આધ્યાત્મિક ભેદો

નૈયાયિકોનું દર્શન દ્વૈતવાદી છે. ખરેખર તો આ શબ્દ બરાબર નથી. જો માત્ર બે જ વસ્તુઓને માનવાની હોય તો દ્વૈતવાદ અથવા દ્વૈતવાદી એમ કહી શકાય પણ અહીં તો બે કરતાં વધુ વસ્તુઓને તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારેલી છે, અદ્વૈતદર્શન સિવાયનાં લગભગ બધાં જ વૈષ્ણવાચાર્યોપ્રણિત દર્શનો ઉપર ન્યાયદર્શનની સીધી અથવા આડકતરી અસર છે. ન્યાયદર્શન કહે છે કે “આત્મા તથા પરમાત્મા મૂળમાંથી જ જુદા છે અને મોક્ષમાં પણ જુદા રહે છે.” શિવમાંથી જીવ થયો છે અને તે વળી પાછો શિવ થઈ જઈ શકે છે એવી વાત આ દર્શનને માન્ય નથી. શિવ જીવ શા માટે થાય? કદાચ જવાબ આપીએ કે ‘અવિદ્યાથી’, તો ઉત્તર છે કે શિવને અવિદ્યા લાગતી હોય અને અવિદ્યાનું અલગ અસ્તિત્વ હોય – જે શિવને લાગતી હોય – તો શિવ તે શિવ જ ન કહેવાય. એક શિવમાંથી અસંખ્ય જીવોનું રૂપાંતર થવું અને વળી પાછું શિવરૂપ થઈ જવું તે ડોશીવેદાન્તની ગોખણપટ્ટી સિવાય કોઈ બૌદ્ધિક આધાર ધરાવતી વાત નથી. એટલે અહીં એ વાત ફરીથી યાદ કરીએ કે નૈયાયિકો જીવાત્માને અને પરમાત્માને જુદા માને છે.

ન્યાયદર્શનનો ઉપકાર

ન્યાયશાસ્ત્રની પ્રબળ યુક્તિઓએ અનીશ્વરવાદી બૌદ્ધો સામે વિજયી સંગ્રામ ખેડ્યો. પ્રાચીન ન્યાયશાસ્ત્રને નવ્યન્યાયનું નવું રૂપ આપી

તેને વધુ પ્રભાવશાળી બનાવવામાં આવ્યું. બૌદ્ધોના ખંડનમાં આપણે સામાન્ય રીતે શ્રી શંકરાચાર્યને યશ આપીએ છીએ. પણ તેમનો સિદ્ધાંત બૌદ્ધ મતથી એકદમ નજીકનો હોવાથી એકંદરે તો તેમણે પ્રકારાન્તરથી બૌદ્ધમતની દાર્શનિક સ્થાપના વેદશાસ્ત્રોના માધ્યમથી કરી છે એમ કહી શકાય. અત્યાર સુધી વેદોના બહિષ્કારથી જે સિદ્ધ કરવામાં આવતું હતું તેને લગભગ વેદપ્રમાણનો જામો પહેરાવી વૈદિકરૂપ આપવાનું કામ એમણે કર્યું. એટલે શ્રી શંકરાચાર્યના મતને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધમત પણ કહેવામાં આવે છે. અને તે નિરર્થક પણ નથી. બૌદ્ધોનો વિજ્ઞાનવાદ અને ગૌડપાદાચાર્યનો અજાતવાદ લગભગ એકની બીજી નકલ છે. એક સ્પષ્ટ અનીશ્વરવાદી છે, બીજો કાલ્પનિક ઈશ્વરવાદી છે. કાલ્પનિક ઈશ્વરવાદ કરતાં નિરીશ્વરવાદ ઘણો સારો, કારણ કે તેમાં દંભ કે ઢોંગ નથી – સ્પષ્ટતા અને સચ્ચાઈ છે. ભારતમાં હિંદુપરંપરામાં ઈશ્વરવાદ વગેરે આસ્થાઓનું પ્રબળ સ્થાન નૈયાયિકોએ તથા બીજા વૈષ્ણવાચાર્યોએ કર્યું છે. આસ્તિક લોકો માટે આ એક મહાન ઉપકાર છે. જો નૈયાયિકો ન હોત તો આપણે બૌદ્ધધર્મને વિદાય આપીને પણ નાસ્તિક જ બન્યા હોત.

નૈયાયિકોનો બીજો ઉપકાર ભૌતિક ક્ષેત્રમાં નવી દૃષ્ટિ આપવાનો છે. તેમણે જ પરમાણુવાદનો આરંભ કર્યો. કેટલાંય જૂનાં મૂલ્યો જે બુદ્ધિની સરાણે ચડતાં નહોતાં તેમને ફગાવી દીધાં: આ દર્શન વધુ પડતું ભૌતિકવાદી છે તથા વધારે તાર્કિક છે એવા આક્ષેપો ઘણી દિશાઓમાંથી તેના ઉપર આવ્યા છે. મારી દૃષ્ટિએ તેના ઉપરના આવા આક્ષેપો એ એનું દૂષણ નથી પણ ભૂષણ છે. ભૌતિકતાની ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ. આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ભૌતિકતાની ઉપેક્ષા કરીને અથવા તેના પ્રત્યે નફરત ફેલાવીને આપણે બન્ને બગાડ્યાં છે. ભૌતિક વિકાસને આધ્યાત્મિક વિકાસનો સહાયક બનાવવો જોઈએ, વિરોધી નહિ. લોકો ભલે આ દર્શનને તાર્કિક કહીને નિંદતા હોય પરંતુ તેના તર્કોની સહાયતા વિના કોઈનુંયે કામ ચાલી શક્યું નથી. લગભગ બધાએ તેના મસાલાનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે અને કરે છે. સિદ્ધાંતોને બુદ્ધિગમ્ય બનાવવા એ દોષ નથી. શાસ્ત્રનિષ્ઠાનો અર્થ બુદ્ધિને અભરાઈએ ચઢાવી દેવી એવો કદી કરી શકાય નહિ. જો શાસ્ત્રનિષ્ઠાનો અર્થ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો નહીં અને માત્ર શાસ્ત્રમાં જે કહ્યું તે માનવું જ એવો થતો હોય તો તે માત્ર અંધશ્રદ્ધા જ છે એમ ગણવું જોઈએ.

આમ જોકે ન્યાયશાસ્ત્ર તથા તેના આચાર્યોએ આસ્તિકવાદ તથા ભૌતિકવાદ બંને ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. છતાં તેનાં બધાં જ મૂલ્યો અપરિવર્તનીય છે એમ કોઈ ના સમજે. વર્તમાન વિજ્ઞાનયુગ ભૂતકાળનાં કેટલાંય મૂલ્યો બદલાવાનાં જ છે. જ્ઞાનમાં ગતિશીલતા રહેવી જ જોઈએ – જડતા નહિ. એટલે અન્ય દર્શનોની જેમ આ દર્શનમાં પણ ઘણું પરિવર્તન અપેક્ષિત છેજ.

8. વૈદિક દર્શનો: પૂર્વમીમાંસાદર્શન

વેદની ઋચાઓની અસ્પષ્ટતાને સ્પષ્ટ કરવા જે દર્શનો રચ્યાં તેમનાં નામ પૂર્વમીમાંસા તથા ઉત્તરમીમાંસા પડ્યાં. કર્મકાંડને લગતી શ્રુતિઓનાં સમાધાન માટે પૂર્વમીમાંસા તથા જ્ઞાન-ઉપાસનાને લગતી શ્રુતિઓ માટે ઉત્તરમીમાંસા રચાયાં. અહીં આપણે પૂર્વમીમાંસાનો વિચાર કરીએ. એના માટે હવે માત્ર મીમાંસા અને તેને માનનારને મીમાંસકો કહીશ. મીમાંસાશાસ્ત્રના કર્તા છે. મહર્ષિ જૈમિનિ. કલેવરની દૃષ્ટિએ આ દર્શન સૌથી મોટું છે. તેનું વિશાળ કદ સોળ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલું છે. સમજવાની દૃષ્ટિએ તે કઠિન તથા અટપટું છે. મુખ્યતઃ આ પુરોહિત બ્રાહ્મણોનું શાસ્ત્ર છે. પરસ્પરમાં વિરોધી હોય અથવા વૈકલ્પિક હોય તેવી બધી શ્રુતિઓનો સમન્વય કરી કર્મકાંડને નિશ્ચિત કરવું તે તેનું લક્ષ્ય છે. યજ્ઞ, હોમ, વગેરે અનેક લાંબાં તથા જટિલ કર્મો, તેના કર્તા, તેના અધિકારી, તેનો કાળ, વગેરે બાબતોના નિર્ણય માટે આ શાસ્ત્ર રચાયેલું છે. આ શાસ્ત્ર કર્મકાંડી પુરોહિતો સિવાય બાકીના સમાજને ખાસ સ્પર્શતું નથી. બ્રાહ્મણધર્મના અધિકારવાદનું આમાં મૂળ છે, અને “સ્વાહા...સ્વાહા” કરતાં જ જીવન પૂરું કરવું જોઈએ તેવા કર્મવાદનું તે આગ્રહી છે. “યાવજીવેત્ અગ્નિહોત્રં યુહ્યાત્” અર્થાત્ જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી રોજ અગ્નિહોત્ર કર્યા જ કરો.

કર્મકાંડની લાંબી અને ગૂંચવણભરેલી ક્રિયાપ્રક્રિયાઓથી ભરેલાં આ દર્શને ધર્મને સરળ, સહજ તથા સર્વજનયોગ્ય બનાવવાને બદલે વધુ જટિલ તથા એક વર્ગ પૂરતો જ મર્યાદિત કરી દીધો. આમાંથી કટ્ટર બ્રાહ્મણવાદ જન્મ્યો અને પ્રશ્ન પામ્યો. પશુબલિ, પશુહિંસા તથા બલિનાં જુદાં જુદાં અંગોને કેવી રીતે હોમમાં તેનાં લાંબાં વિધિ-વિધાનો વાંચતાં આપણને જુગુપ્સા અને ઘૃણા ઊપજ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે. વિદ્વાનો એ જુગુપ્સાથી અને ઘૃણાથી બચવા-બચાવવા ભલે તેના આજે જુદાં જુદાં અર્થો કરે પણ ભૂતકાળમાં તેણે ધાર્મિક હિંસાને ખૂબ ઉત્તેજન આપેલું છે તેમાં શંકા નથી. વૈદિક હિંસા હિંસા ન ભવતિ એવો નિયમ પણ તેણે જ બનાવ્યો હતો. નિર્દોષ પશુઓના રક્તકદંબથી ત્રાસીને તેના વિરુદ્ધ બગાવત કરનાર બુદ્ધને વૈદિક ધર્મની વિરુદ્ધ ભૂમિકા આ દર્શને જ પૂરી પાડી હતી. જો કર્મકાંડનો આટલો બધો અતિરેક, ઊંચનીચના અમાપ ભેદ તથા વિશાળ એવી સામાન્ય પ્રજાની ઘોર ઉપેક્ષા ના થઈ હોત તો વૈદિક પરંપરાની વિરુદ્ધમાં બુદ્ધ માટે ભૂમિકા ના મળી હોત, અને તેમના આંદોલનને સફળતા પણ ના મળી હોત. ખરેખર, વૈદિક ધર્મના પતનમાં અને બૌદ્ધ ધર્મના ઉદયમાં મીમાંસકો જ મુખ્ય કારણ છે!

મીમાંસકોની વિશેષતા

મીમાંસકો ઈશ્વર વિશે અસ્પષ્ટ છે, અર્થાત્ ઈશ્વર છે જ તેવો તેમનો આગ્રહ જણાતો નથી. બહુદેવવાદના તેવો સંરક્ષકો છે. જુદા જુદા દેવો, ગ્રહો, યક્ષો, રાક્ષસો, ભૂત-પ્રેતો વગેરેને વિવિધ કર્મકાંડ દ્વારા પ્રસન્ન કરવાં, તેઓને બલિ આપવા અને તેમની નડતર દૂર કરવી એ વાતમાં તેઓ માને છે. તેત્રીસ કરોડ દેવો હોવાની હિન્દુ સમાજમાં જે માન્યતા છે તે મૂળમાં મીમાંસકોએ જગાડેલી છે. પ્રત્યેક વિશેષ દેવ વિશેષ કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે અને કોઈ વિશેષ કાર્ય પૂર્ણ કરવા તે તે દેવની અમુક વિધિઓ દ્વારા ઉપાસના કરી તેને પ્રસન્ન કરવાની રીતો તેમણે બતાવી છે. આમ મીમાંસા એકેશ્વરવાદી નથી પરંતુ બહુદેવવાદી છે.

મોક્ષનો અસ્વીકાર

મીમાંસાશાસ્ત્ર એ કટ્ટર કર્મવાદી શાસ્ત્ર છે. કર્મનું ફળ અવશ્ય ભોગવવું પડે છે એ વાતને તેઓ ચોક્કસપણે માને છે. તેઓ માને છે કે કર્મ થાય તેનું અદૃષ્ટ બને છે અને અદૃષ્ટ સમય આવ્યે ફળ આપે છે. ફળનિયામક ઈશ્વર હોવાની તેમને જરૂર લાગતી નથી. કર્મનું ફળ સુખ હોય અથવા દુઃખ હોય. વેદવિહિત (મીમાંસકોની દૃષ્ટિ પ્રમાણે) કર્મ સુખ આપે અને વેદનિષિદ્ધ કર્મ તે પાપ છે અને દુઃખ આપે છે. સુખ ભોગવવાના સ્થળનું નામ સ્વર્ગ અને દુઃખવિશેષ ભોગવવાનું સ્થળ તે નર્ક છે. આના પણ પાછા સાત પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે, જેમાં સામાન્ય, મધ્યમ તથા તીવ્ર અતિતીવ્ર સુખદુઃખ ભોગવી શકાય છે. આમ, મીમાંસકોના મતે આ લોક સિવાય પણ સ્વર્ગ, નર્ક જેવા પરલોક છે; પણ મોક્ષ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. તેઓ માને છે કે કોઈ પણ આત્માનો કદી પણ મોક્ષ થતો નથી. કારણ કે જે આત્માઓ સ્વર્ગાદિમાં જાય છે તે તેમના કર્મના કારણે જાય છે. કર્મનું ફળ અનંત હોઈ શકે જ નહિ – લાંબા સમય પછી પણ ફળ પૂરું તો થાય જ.

ફળભોગ પૂર્ણ થયા પછી જીવાત્મા પાછો અન્ય ભોજ્ય કર્મો પ્રમાણે જન્મ ધારણ કરતો રહે છે. આમ, મીમાંસકોના મતે કોઈ પણ જીવાત્માનો કાયમના માટે મોક્ષ થતો નથી. સ્વર્ગાદિમાં અમુક સમય પૂરતા જ જવાય છે.

મોક્ષ વિશેની આર્યસમાજની યુક્તિ

લગભગ બધા જ ધાર્મિક લોકો કોઈ ને કોઈ પ્રકારના મોક્ષમાં માને છે. તેના સ્વરૂપ વિશે ભલે મતભેદ હોય, પરંતુ કાયમને માટે મુક્ત થવાની વાત બધાને સ્વીકાર્ય છે. સ્વામીશ્રી દયાનંદજીએ આ બાબતમાં એક મહત્ત્વનો મુદ્દો ઉપસ્થિત કર્યો છે; ‘જો કાયમને માટે જીવાત્માનો મોક્ષ થતો હોય તો અનંતકાળથી ચાલી આવતી આ જીવસૃષ્ટિ સમાપ્ત થઈ જવી જોઈએ. મોક્ષ, ભલે કરોડોમાંથી કોઈકનો જ અને તે પણ લાંબે ગાળે થતો હોય તોપણ અનંતકાળમાં અનંત જીવો મુક્ત થયા જ હશે. આમ થયું હોય તો પછી જીવ-સૃષ્ટિ ઓછી થતાં થતાં સમાપ્ત થઈ જવી જોઈએ.’ આ મુદ્દાનું સમાધાન પણ એમણે જ “કાલિકમોક્ષ”ના પ્રતિપાદનથી આપ્યું છે. તેમની માન્યતા મુજબ મોક્ષ કાયમ માટે નહિ પણ અમુક કાળ પૂરતો જ થાય છે. તે કાલાવધિ પૂર્ણ થયા પછી મુક્તાત્મા પણ ફરી જન્મ લે છે. આપણે જેને ઉદ્ધારક – અવતાર – કહીએ છીએ તે પરમાત્મા પોતે નહિ પરંતુ આવા મુક્તાત્માઓ પુનર્જન્મ લઈને આવેલા હોઈ શકે. સદાસદાને માટે જીવાત્મા મુક્ત થતો હોય તો ધીરેધીરે જીવાત્માઓની સંખ્યા ઓછી થવા લાગે અને અંતે જ્યારે છેલ્લો જીવાત્મા મુક્ત થઈ જાય તે પછી ચેતનવિશ્વનું અસ્તિત્વ રહે જ નહિ. આ મુદ્દાના આધારે કેટલાક લોકો મોક્ષને માનતા નથી પરંતુ કાલિક મુક્તિને માને છે. મીમાંસકોએ તો માત્ર કર્મવાદના કારણે જ મોક્ષને માન્યો નથી.

સંન્યાસનો વિરોધ

મીમાંસકો સંન્યાસને પણ આવશ્યક માનતા નથી. સંન્યાસ જ્ઞાન માટે છે અને જ્ઞાન મોક્ષ માટે છે. આ બંને વાતો તેમને નિરર્થક લાગે છે. તેઓ કહે છે કે શાસ્ત્રમાં એટલે વેદોમાં જે વિધિ-નિષેધાત્મક વાક્યો છે તેટલાં જ પ્રમાણભૂત વાક્યો છે. બાકીનાં (વિધિ-નિષેધ વિનાનાં) જે છે તે માત્ર અર્થવાદ છે, તેની વિશેષ મહત્તા નથી. ખૂબીની વાત તો એ છે કે વેદાન્તીઓ જેને મહાવાક્ય તરીકે માને છે તેવાં વાક્યો મીમાંસકોના મતે માત્ર અર્થવાદ છે અને મીમાંસકો જેને પ્રમાણભૂત વાક્યો માને છે તેને વેદાન્તીઓ અજ્ઞાનીઓ માટેનાં અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટેનાં વાક્યો માને છે. આમ એક જ શાસ્ત્રને પ્રમાણરૂપ માનનારાં છતાં આ બંને સામસામા બે છેડા ઉપર ઊભા છે. શાસ્ત્ર એનું એ જ છે પણ માનનારાઓએ પોતપોતાની રુચિ અને રાગ પ્રમાણે તેમાંથી થોડાને વિશેષ પ્રમાણભૂત તથા બીજાને નિરર્થક અથવા અર્થવાદયુક્ત બનાવ્યું છે! આ તો મૂળ શાસ્ત્રની હાંસી કર્યા જેવું જ કહેવાય ને! જો મૂળ શાસ્ત્રમાંથી બંને પક્ષે જેમને ગૌણવાક્યો ગણાવ્યાં છે તે બધાં એકત્રિત કરીને લઈ લેવામાં આવે તો આખું શાસ્ત્ર જ ગૌણ બની જાય એવી સ્થિતિ બની રહે!

આમ પૂરું જીવન અગ્નિહોત્રાદિમાં વ્યતીત કરવાનું હોવાથી અને સંન્યાસમાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ થતાં ન હોવાથી મીમાંસકો સંન્યાસનો સ્વીકાર કરતાં નથી. ગૃહસ્થાશ્રમી રહીને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે યજન કરતા જ રહેવું જોઈએ. સ્વર્ગ જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ તેઓ માને છે.

બ્રાહ્મણોનો પક્ષપાત

આ શાસ્ત્રે કર્મકાંડના થોડાક અધિકારો – નજીવા અધિકારો – ક્ષત્રિયોને આપ્યા છે. તે સિવાયના બધા જ અધિકારો અબાધિતરૂપે બ્રાહ્મણોને જ આપ્યા છે. બ્રાહ્મણથી જ આ બધા કર્મકાંડ થઈ શકે તેવો એકાધિકાર રચવામાં આ દર્શને મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. શૂદ્રો પ્રત્યે અસહનીય ઉપેક્ષા તથા તિરસ્કાર ઊભાં કરવામાં આવ્યાં છે. પરિણામે જ્યાં સુધી ધાર્મિક સમાજ ઉપર મીમાંસકોનું વર્ચસ્વ રહ્યું ત્યાં સુધી શૂદ્રોનું અતિશય દમનપીડન થતું રહ્યું. શંબુકનો વધ વગેરે ઘટનાઓની પાછળ મીમાંસકોની સંકીર્ણતા જ કારણરૂપ છે. સ્ત્રીઓની પણ એટલી જ ઉપેક્ષા થતી રહી! હું જેમ જેમ વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને લાગતું જાય છે કે આ દર્શને, તેના વ્યાખ્યાતાઓએ તથા તેના બીજા અનુયાયીઓએ ધાર્મિક વિકાસને ગૂંચળાવી નાખ્યો, ઊંચનીચના અનંત ભેદો ઊભા કર્યા, અને વ્યર્થ ક્રિયાઓ પાછળ સમાજને બગાડીને તેના ધનનો, સમજણનો અને સમયનો નાશ કર્યો! રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ દેશને પંગુ બનાવ્યો અને સમાજમાં સમાનતાની ભૂમિકા થવા ન દીધી.

મીમાંસાની ત્રણ ધારાઓ

મીમાંસાદર્શનની એક અંતિમ વાત કરી લઈએ. આ દર્શનની મુખ્ય ત્રણ ધારાઓ માનવામાં આવે છે. ત્રણેના પ્રવર્તકોનાં નામો છે: કુમારિલ ભટ્ટ, પ્રભાકર મિશ્ર અને મુરારિ. આ ત્રણમાંથી કોઈનીય પરંપરા આજે જીવિત દેખાતી નથી - માત્ર તેમના ગ્રંથોથી આપણે તેમને જાણીએ છીએ. આ ત્રણ પૈકી પ્રભાકરનો મત સહુથી વધારે પ્રબળ તથા પ્રતિભાશાળી લાગે છે. તેણે વેદાન્તીના મિથ્યાત્વને અસિદ્ધ કરવા માટે, ‘બધું જ સત્ય છે, કશું અસત્ય કે મિથ્યા નથી’ એવી ઉદ્ઘોષણા કરી અને પ્રબળ તર્કોથી તે વાત સિદ્ધ પણ કરી. કુમારિલ ભટ્ટે બૌદ્ધો સામે જબરદસ્ત બાથ ભીડેલી, બૌદ્ધોના પરાજયનો યશ આપણે એકમાત્ર શ્રી શંકરાચાર્યને જ આપીએ છીએ પણ તે બરાબર નથી. આદ્ય શંકરાચાર્યના પહેલાં કુમારિલ ભટ્ટે વિરોધનો ઝંડો ફરકાવેલો અને બૌદ્ધોને સખત પરાજય આપેલો. એટલે બૌદ્ધો સામેની લડાઈનું પ્રથમ મંડાણ કુમારિલ ભટ્ટનું છે અને એમને છેલ્લી હાર આપનાર કદાચ નૈયાયિક ઉદયનાચાર્ય છે. શ્રી શંકરાચાર્ય તો બૌદ્ધમતના દાર્શનિક પક્ષની લગભગ કાર્બન કોપી લઈને આવ્યા હતા. કુમારિલ ભટ્ટની જે વ્યાવહારિક માન્યતાઓ છે તેને વેદાન્તીઓ પણ લગભગ સ્વીકારે છે: વ્યવહારે ભાટ્ટનયઃ અર્થાત્ વ્યવહારમાં ભટ્ટના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર છે. મુરારિ વિશે વિશેષ ઉલ્લેખનીય કશું નથી. મીમાંસાની આ ત્રણેય ધારાઓ શિષ્યપરંપરાના અભાવે લગભગ નામશેષ છે. અત્યારે જે યજ્ઞો વગેરે થાય છે તે તો મીમાંસકોની માત્ર આછીપાતળી સ્મૃતિરૂપ જ છે. વર્તમાનકાળના યજ્ઞો પ્રાચીન યજ્ઞોમાંથી ઘણું પરિવર્તન પામ્યા છે. પશુહિંસા તો હવે લગભગ થતી જ નથી, પશુના બદલે કોળું કાપવાની વિધિ ક્ષત્રિય દ્વારા આજે કરાવાય છે. શિક્ષિત અને સમજુ પ્રજા હવે કર્મકાંડોમાં રસ પણ ઓછો ધરાવે છે. કેટલીક વાર તો આવા યજ્ઞોમાં પ્રચુર અન્ન, ઘી વગેરે હોમવાનાં દશ્યો, અન્ન વિના ટળવળતી પ્રજાને આશ્વાસનરૂપ બનવાને બદલે બળતરારૂપ થતાં દેખાય છે.

ઓમ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

9. વૈદિક દર્શનો: ઉત્તરમીમાંસાદર્શન

વૈદિક પરંપરાનું છઠ્ઠું અને મહત્ત્વનું દર્શન ઉત્તરમીમાંસા છે. તેનાં બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાન્તદર્શન, શારીરિક સૂત્ર વગેરે અનેક નામો પણ છે. તેના રચનાર ઋષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન બાદરાયણ છે. તેમને વ્યાસના નામથી પણ આપણે ઓળખીએ છીએ. વેદમાં આવેલાં ઉપાસના તથા જ્ઞાનનાં વાક્યોનો સુમેળ સાધવા આ દર્શન રચાયેલું છે. છએ દર્શનોમાં આનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. કારણ કે પાછળના કાળમાં પ્રસ્થાનત્રયીની અનિવાર્ય પ્રમાણિકતામાં બ્રહ્મસૂત્ર સહુથી મોખરે રહ્યું છે. બ્રહ્મસૂત્ર, એકાદશોપનિષદ તથા શ્રીભગવદ્ગીતા આ ત્રણ ગ્રંથોને પ્રસ્થાનત્રયી કહેવાય છે. પોતાના દાર્શનિક મતોને આ ત્રણના માધ્યમથી સિદ્ધ કરી બતાવવાની પ્રાચીન પદ્ધતિ હતી તેમાંય બ્રહ્મસૂત્ર મુખ્ય હોવાથી તેની મહત્તા સહેજે વધી જાય છે, બ્રહ્મસૂત્ર બુદ્ધથી પૂર્વકાળનું છે – પ્રાચીન છે. તેના ઉપર ઘણાં ભાષ્યો રચાયાં હશે. પરંતુ અત્યારે શંકરાચાર્યના ભાષ્ય કરતાં વધું પ્રાચીન ભાષ્ય ઉપલબ્ધ નથી. આ શંકરભાષ્યમાં પૂર્વના ભાષ્યકારોનો ઉલ્લેખ છે તેથી કહી શકાય છે કે પહેલાં પણ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનાં ભાષ્યો હતાં.

બ્રહ્મસૂત્ર મુખ્યતઃ સાધનગ્રંથ છે. બ્રહ્મના સ્વરૂપ-વિચાર માટે રચાયેલા આ ગ્રંથમાં પ્રસંગોપાત્ અન્ય વિષયો પણ આવ્યા છે પણ તેની મુખ્ય દૃષ્ટિ પરમાત્માના સ્વરૂપને સમજવાની રહી છે. આ ગ્રંથના ચાર અધ્યાય છે અને દરેક અધ્યાય પાદમાં વહેંચાયેલો છે. કલેવરની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ ઘણો નાનો કહેવાય પણ જ્ઞાન તત્ત્વની દૃષ્ટિએ અતિ વિશાળ છે. બ્રહ્મસૂત્ર ગ્રંથનું કથ્ય બ્રહ્મ તથા સાધ્ય મોક્ષ હોવા છતાં તેના ઉપર થયેલા અનેક ભાષ્યોએ સામાન્ય જિજ્ઞાસુ માટે ગૂંચવણો ઊભી કરી છે.

સાંપ્રદાયિકોએ (પછી તે અદ્વૈતના હોય કે દ્વૈતના) તો આંખ મીંચીને પોતાની જ પરંપરા માની લેવાની હોય, તેના વિપક્ષની તો એમને કલ્પના પણ ન કરવાની હોય, તેમ તેવાઓને કશી શંકા કે જિજ્ઞાસા પણ ન હોઈ શકે. કારણ કે પરંપરાની માન્યતાઓ જ તેમના માટે ધ્રુવ સત્ય બની જતી હોય છે. પરંતુ જેઓ કોઈ પણ વાડાબંધીથી અલગ રહીને વિચાર કરનારા છે તેમના માટે અનેક ભાષ્યોનો વિશાળ દરિયો વલોવવાનો જ રહે છે, સત્યના શોધકે પોતાની ચોટી કદી પણ કોઈના પગમાં બાંધી દેવી ન જોઈએ. પૂર્વગ્રહ વિના મુક્ત તથા જાગ્રત મનથી તેણે સત્યને શોધતા રહેવું જોઈએ. આ વાત આ દર્શન ઉપરનાં ભાષ્યો વિષે આપણે ચર્ચા કરીએ ત્યારે ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે.

બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર ઘણાં ભાષ્યો હોવા છતાં આપણે તેમને બે વર્ગમાં મૂકીને ચાલીશું: 1. અદ્વૈત પરક અને 2. દ્વૈત પરક. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય અદ્વૈત પરક છે જ્યારે લગભગ બધા જ વૈષ્ણવાચાર્યોનાં ભાષ્યો કોઈ ને કોઈ પ્રકારે દ્વૈત પરક છે એટલે આપણે પણ અદ્વૈત અને દ્વૈતના સંદર્ભમાં વિચારવાનું છે.

અદ્વૈત

શ્લોકાર્ધેન પ્રવક્ષ્યામી યદુક્તં ગ્રન્થકોટિભિઃ ।

બ્રહ્મસત્યં જગન્મિથ્યા, જીવો બ્રહ્મૈવ નાપરઃ ॥

શંકરાચાર્યનો આ પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે. ‘કરોડો ગ્રંથોમાં જે કહ્યું છે તેને હું અર્ધા શ્લોકમાં કહી દઉં છું કે બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત મિથ્યા છે. અને જીવ એ બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મથી જીવ જુદા નથી.’ એમ કહીએ કે એક માત્ર બ્રહ્મ જ સત્ય છે. જગત મિથ્યા હોવાથી તે પ્રતીતિ માત્ર છે, વસ્તુતઃ નથી અને જીવ પોતે બ્રહ્મ જ છે. શાંકરમતને વૈષ્ણવો માયાવાદ કહે છે અને વૈષ્ણવમતને અદ્વૈતીઓ ભેદભાવ કહે છે. આ ‘માયાવાદી’ અને ‘ભેદવાદી’ એ એકબીજા માટે પ્રયુક્ત થયેલા હલકા શબ્દો છે. સામાન્ય રીતે આપણા પંડિત-ગ્રંથોમાં ઉચિત શાલીનતા સચવાઈ નથી. ભાષા તથા રજૂઆતમાં પણ છીછરાપણું દેખાયા વિના રહેતું નથી. પરમતને પ્રત્યેક રીતે ઉતારી પાડવા માટે જ જાણે આ ગ્રંથો રચાયા હોય તેવું લાગે છે.

અજાતવાદ

અદ્વૈતનો વૈદિક પરંપરાના કોઈ વ્યવસ્થિત પ્રાચીન ગ્રંથ મળતો હોય તો તે ગૌડપાદાર્યનો છે. તેથી પ્રાચીન આ વિષય ઉપરનો બીજો કોઈ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. બૌદ્ધધર્મનો વિજ્ઞાનવાદ જ ગૌડપાદનો અજાતવાદ છે તેવો તેમના સામે થતો સબળ આક્ષેપ પાયા વિનાનો લાગતો નથી. ગૌડપાદથી પૂર્વકાળમાં રચાયેલાં શાસ્ત્રો, ખાસ કરીને પ્રસ્થાનત્રયીમાં આડકતરાં, તૂટક-તૂટક બે-ચાર વાક્યો સિવાય, અજાતવાદને ટેકો આપનાર કોઈ વાક્યો, પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ, મારા જોવામાં આવ્યાં નથી. હું જ્યારે કાશીમાં હતો ત્યારે અને પછી પણ મેં ઘણા વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ તરફ દોર્યું છે કે, “બ્રહ્મસૂત્રમાં એવું કોઈ સૂત્ર છે, જેમાં જગતને મિથ્યા, સીધી ભાષામાં અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બતાવ્યું હોય?” મને તો એવું એક પણ સૂત્ર દેખાયું નથી. ભગવદ્ગીતામાં પણ કોઈ પણ સ્થળે અભિધાશક્તિ દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે “જગત મિથ્યા છે” તેવું કથન મારા વાંચવામાં આવ્યું નથી. આવું જ ઉપનિષદોનું પણ છે. ઉપનિષદોમાં બે-ચાર વાક્યો એવાં છે જેને વચ્ચેથી ઉપાડી લઈએ અને ખેંચાતાણી કરીને તેના અર્થ કરીએ તો કદાચ જગત મિથ્યા છે તેવું કથન તેમાં છે એવું દેખાડી શકાય. ખરેખર તો આ આખો સિદ્ધાંત બૌદ્ધો પાસેથી ઉછીનો લીધેલો છે અને તેને માત્ર ખેંચાતાણી કરીને વૈદિકતાના વાઘા પહેરાવી દેવાય છે.

સદેવસોભ્યેદમગ્ર આસીત્ ।

एकमेवाद्वितीयम्

नेह नानास्ति किंचन ।

વગેરે વાક્યો આ સિદ્ધાંતના પાત્રમાં રહેલાં છે એમ દેખાય છે. ‘સજાતીય વિજાતીય તથા સ્વગત ભેદથી રહિત કેવળમાત્ર નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ પહેલાં હતું, તે સિવાય કશું જ ન હતું. આ એનું મંડાણ છે. હવે જિજ્ઞાસુને પ્રશ્ન થાય કે ‘તો એ બ્રહ્મમાંથી આ વિચિત્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ?’ ‘કોણે કરી?’ ‘શા માટે કરી?’ આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ માટે ગૌડપાદાર્યનો તો એક જ જવાબ છે કે, ‘વિશ્વ થયું જ નથી.’ આમ થયું જ નથી એ જવાબ પછી શા માટે, કોણે, કેમ વગેરે પ્રશ્નો રહેતા જ નથી. આથી નિમ્નપ્રકારનું સમાધાન કલ્પનામાં પણ આવતું નથી. બીજાં ઘણાં હાસ્યાસ્પદ સમાધાનો વાંચવામાં આવ્યાં છે પરંતુ વિશ્વ થયું જ નથી, છે જ નહીં તેમ કહીને બધી જ વાતોને ઉડાડી દેવાનું આવું હાસ્યાસ્પદ સમાધાન! આને સમાધાન કહી શકાય ખરું? જોકે આવી પ્રત્યક્ષ વિરોધી તથા બુદ્ધિ વિનાની માન્યતાઓને પણ સર્વોચ્ચ તથા એ માત્ર સત્ય તરીકે માનનારા ભોળા એવા સાંપ્રદાયિકો પણ પડ્યા છે. આ પરિણામ બુદ્ધિવાદનું નથી. પરંતુ અતિઅંધશ્રદ્ધાનું છે. અજાતવાદીઓ વિશ્વસત્તાને અસિદ્ધ કરનારાં કારણો માત્ર શોધ્યા કરે છે. લૂલાં, લંગડાં, પાયાહીન કારણો આપી આપીને વિશ્વ છે જ નહિ તેવું ઠસાવવા પણ પ્રયત્ન કરે છે. પ્રતિસ્પર્ધીઓને પણ તેવી જ રીતે વિતંડાવાદથી વિશ્વસત્તાના નિરૂપણમાં અવરોધે છે. વસિષ્ઠ ઋષિના નામે લખાયેલો, પરંતુ જેની સાથે મૂળ વસિષ્ઠ ઋષિને કશીય લેવાદેવા નથી એવો, બારમી શતાબ્દી પછી રચાયેલો ગ્રંથ, ‘યોગવાસિષ્ઠ’ અજાતવાદનો ટેકેદાર ગ્રંથ છે. રામ અને વસિષ્ઠને તો તેમનાં નામો આપીને પાત્રો તરીકે જ માત્ર ગોઠવ્યા છે.

અજાતવાદ સફળ ના રહ્યો. લોકોમાં તેને બહુ આવકાર મળ્યો હોય તેમ લાગતું નથી, આ પ્રત્યક્ષ વિશ્વનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ તેવી વાત સૌને ઠસી શકે નહિ, અને જેની બુદ્ધિમાં તેવી વાત ઠસી હોય તેના વ્યવહારમાં તેથી ઊલટી ગંગા વહેતી જોવામાં આવે ત્યારે તે વધુ હાસ્યાસ્પદ બની જાય. ‘મિથ્યા, મિથ્યા’ કહેનારાઓના અંગત જીવનમાં ડોકિયું કરીશું તો જણાશે કે તેઓ બીજાઓ કરતાં માયામાં ઓછા ડૂબેલા નથી હોતા. માયાનો નિયમ જ એવો છે કે નમન કરનાર તરફ તે દયા દાખવે છે પણ ખંડન કે તિરસ્કાર કરનારને ડબલ તમાચા મારે છે. બિલાડી જેમ ઉંદરને ચૂંથી નાખે છે તેમ માયા પણ તેને ગાળો દેનારને ચૂંથી નાખે છે એટલે એક તરફ ‘જગત છે જ નહિ’ એવી વાકપટુતા અને બીજી તરફ તે જ મિથ્યા જગતના પદાર્થો માટે ફાંફાં મારવાં તેવી હાસ્યાસ્પદ દશા વર્તમાન વેદાંતીઓની નથી દેખાતી?

હરિદ્વારમાં જઈને જોઈએ તો રાજા-મહારાજાઓના મહેલો પણ ફીકા લાગે તેવા ભવ્ય આશ્રમો, સેંકડો નહિ પણ હજારોની સંખ્યામાં જોવા મળે છે. રાષ્ટ્રીય, સામાજિક યા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તેમનું મૂલ્યાંકન થવું જોઈએ. આ બધાં સ્થાનો આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયાં હોત તો તેનો સુંદર ઉપયોગ થઈ શકત. પણ એક જ જગ્યાએ ભેગા થવાના કારણે આ સ્થાનો સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા અને પારસ્પરિક ખટપટોનાં કેન્દ્રો સમાં બની ગયાં છે. દેશનાં મોટાં શહેરોમાં, શ્રીમંતોને રાજી કરવા, આવાં સ્થાનોના મહંતો આડંબર વધારીને ફર્યા કરે છે અને ‘મિથ્યા,

મિથ્યા' બોલતાં બોલતાં નગદનારાયણની પ્રાપ્તિ વધુ ને વધુ કેમ અને ક્યાંથી થાય તેની ચિંતામાં રહે છે. આ બધું વ્યક્તિલક્ષી છે. વ્યક્તિનાં પોતાનાં સુખ અને સગવડ માટેની પ્રવૃત્તિ છે. ભૌતિક સુખસગવડોને સતત ગાળો દેનાર જ વ્યવહારમાં કેટલા બધા ભૌતિક છે તે તો જાતઅનુભવ કરનારને જ સમજાય.

આમ આ અજાતવાદ વ્યાવહારિક નથી; માત્ર વાણીનો વિલાસ જ છે. અજાતવાદીઓને પણ ભૂખ-તરસ લાગે જ છે. ઘણી વાર તો જોવામાં આવ્યું છે કે સામાન્ય માણસો કરતાં પણ તેમની સહનશક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે. આમ અજાતવાદનું સમાધાન પેલા કબૂતર જેવું છે – જેનું દષ્ટાંત આપણે અગાઉ જોઈ અને વિચારી ગયા છીએ. આપણે જોયું કે “આંખો મીંચી દેવાથી બિલાડીનું અસ્તિત્વ મટી ગયું” એમ માની બેસી રહેવાથી કબૂતરે પોતાનો નાશ વહોરી લીધો! આમ આવાં અવાસ્તવિક અને અવ્યાવહારિક દર્શનોએ લોકોને મિથ્યા સમાધાનથી તૃપ્ત કરી વાસ્તવિક અને વ્યાવહારિક પ્રયત્નો કરવામાંથી દૂર રાખ્યા, પરિણામ સ્પષ્ટ છે. “વિશ્વ છે જ નહિ, થયું જ નથી; સ્વર્ગ, નર્ક, પાપ-પુણ્ય, જન્મ-મરણ; ઈશ્વર, જીવાત્મા, મોક્ષ અને બંધન આ બધું જ છે જ નહિ; એક માત્ર બ્રહ્મ જ છે અને હું પોતે છું. એટલે મારો મોક્ષ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, આવી નિષેધાત્મક ફિલસૂફીવાળો અજાતવાદ જીવનના કોઈ પણ લક્ષ્ય કે સાધન માટે કશી જ મહત્તમ પ્રેરણા આપવાની શક્તિ વિનાનો અકર્મણ્યતા ફેલાવનારો, પલાયનવાદના પિતા જેવો માત્ર તરંગી વાદ બની રહ્યો.

વિવર્તવાદ

અદ્વૈતના બે ભેદ છે: અજાતવાદ તથા વિવર્તવાદ. અજાતવાદ વિષે થોડોક વિચાર કરી ગયા. અજાતવાદ લોકભોગ્ય થયો નહીં એટલે એ જ વસ્તુને લોકોમાં પ્રસરાવવા જે વાદ નીકળ્યો તે વિવર્તવાદ છે. આ મતમાં જગત, જીવ, ઈશ્વર, સ્વર્ગ-નર્ક, બંધન-મોક્ષ વગેરેનો સદંતર નિષેધ નથી. તે બધાં જ છે; પણ કાલ્પનિક હોવાથી પરમાર્થ સત્ય નથી. પરમાર્થસત્ય તો બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મેતર બધું જ અવિદ્યાજન્ય કલ્પનાથી થયેલું હોવાથી અજ્ઞાન-દશામાં જ માત્ર ભાસિત થાય છે, વસ્તુતઃ તેમાંનું કશું જ નથી. બ્રહ્મથી અન્ય કોઈ વસ્તુનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો દ્વૈત થઈ જાય અને અદ્વૈતને હાનિ થાય માટે બ્રહ્મથી અન્ય કોઈ વસ્તુની સત્તા છે જ નહિ, એકમાત્ર બ્રહ્મ જ એમ આ મત પ્રતિપાદિત કરે છે. વિવર્તવાદને અજાતવાદનો વિકાસ કહી શકાય. આમાં જગત વગેરેનો એક બારણેથી સ્વીકાર કરવામાં આવે છે અને બીજા બારણેથી નિષેધ કરે છે. મૂળમાં જોવા જઈએ તો આ અજાતવાદ જ છે, લોકોના સમાધાન માટે જ વિવર્તવાદની પ્રક્રિયા આમાં સ્વીકારવામાં આવી છે.

આ પ્રક્રિયાને હવે વધુ નજીકથી જોવા પ્રયત્ન કરીએ. ‘સદેવસોમ્યેદમગ્ર આસીત્’ હે સોમ્ય, પહેલાં એકમાત્ર સત્ તત્ત્વ જ હતું. તેને ઇચ્છા થઈ કે હું એકમાંથી અનેક થાઉં, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું અને વિસ્તરું. આ શ્રુતિના આધારે વિશ્વરચના પહેલાં એકમાત્ર ભેદત્રયશૂન્ય બ્રહ્મ જ હતું તેવું કથન વિવર્તવાદીઓ પણ કરે છે. એ નિર્ગુણ, નિરીહ બ્રહ્મને જગત રચવાની અને પ્રજાવાન થવાની ઇચ્છા ક્યાંથી થઈ એવી શંકાના સમાધાનમાં તેઓ કહે છે કે ‘માયાથી થઈ.’ અર્થ થયો કે બ્રહ્મની સાથે માયા પણ હતી. માયા આવી ક્યાંથી? આ પ્રશ્નનું કોઈ સમાધાન નથી. માયા તો અનાદિ છે. તેથી એકમાત્ર બ્રહ્મ જ હતું. તે વચન તો અસિદ્ધ થાય છે. માયા પણ હતી તો અદ્વૈત ના રહ્યું, દ્વૈત થયું! આ સચોટ આક્ષેપથી છૂટવા માટે તેમણે જણાવ્યું કે માયા તો કલ્પિત છે, ખરેખર નથી. ભાસિત માત્ર છે, તે સ્વસત્તાક વસ્તુ નથી. આમ જગતની વ્યવસ્થામાં માયાતત્ત્વ કેન્દ્રમાં રહેવાથી તેમને માયાવાદી પણ કહેવામાં આવે છે. દેવીભાગવતમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે. મયૈવ કથિતં દેવિ, માયાવાદમસત્ શાસ્ત્રં કલૌ બાહ્યણરુપિણઃ ॥ કલિયુગમાં બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને મેં (શંકરાચાર્યરૂપે) માયાવાદવાળા અસત્ શાસ્ત્રનો પ્રચાર કર્યો હતો.

વેદાન્તીઓના પ્રત્યેક લૌકિક સમાધાનમાં ‘માયા’ જ મુખ્ય હોવાથી તે બ્રહ્મવાદી કરતાં માયાવાદી વધુ છે.

દ્વિવિધ ભૂમિકા (ડબલ રોલ)

કેટલાંય દર્શનો અથવા સિદ્ધાન્તો સાથે આપણે સહમત ના થઈ શકીએ. પ્રમાણિક મતભેદ બૌદ્ધિક વિકાસમાં સહાયક બને છે. ગાડરિયા પ્રવાહમાં મતભેદને સ્થાન જ નથી હોતું, માત્ર અંધાનુકરણ જ આસ્થાનું પ્રતીક બની જાય છે. માયાવાદની તમામ પ્રક્રિયાઓ

માયાથી ભરપૂર છે. લગભગ પ્રત્યેક વાતમાં તે ડબલ ગજ વાપરે છે. આપણે પૂછીએ કે “પ્રથમ શું હતું?” જવાબ મળશે, “એક માત્ર નિર્ગુણ નિરીહ બ્રહ્મ જ હતું.” પછી પૂછીએ કે “એવા બ્રહ્મથી આ અનંત વિચિત્ર જગત્ કેવી રીતે થયું?” કહેશે કે, “એવા બ્રહ્મથી થયું. પણ માયાવિશિષ્ટ ઈશ્વરથી આ જગત થયું છે.” ફરી પૂછીએ કે, “માયા હતી તો પછી એકમાત્ર, ભેદત્રયશૂન્ય વગેરે વિશેષણવાળું બ્રહ્મ હતું તે કથન કેમ બની શકે? માયા તો વિજાતીય તત્ત્વ છે, એટલે માયા અને બ્રહ્મનો વિજાતીય ભેદ આપોઆપ થઈ ગયો. વળી માયાને અનાદિ પણ કહો છો એટલે ભેદ પણ અનાદિ થયો. તો એક માત્ર બ્રહ્મ જ હતું તે કથનને કશો આધાર રહેતો નથી.” જ્યારે આમ પ્રશ્નોનો મારો થાય ત્યારે જવાબ આવશે કે, “માયા તો કલ્પિત છે, મિથ્યા છે, શિષ્યને સમજાવવા પૂરતી જ છે. તે ખરેખર નથી.” એટલે આપણે વિચારવું પડશે કે, બુદ્ધિપૂર્વક વિચારવું પડશે કે મૂળમાં એક જ બ્રહ્મને સ્વીકારવું કે માયા સહિત બ્રહ્મને! જો એક જ બ્રહ્મને સ્વીકારીએ તો અજાતવાદ અને વિવર્તવાદની દૃષ્ટિએ જગતની શક્યતા જ નથી રહેતી અને જો માયાસહિત બ્રહ્મને સ્વીકારીએ તો દ્વૈતવાદ જ થાય છે. તો દ્વૈતવાદને શા માટે ન સ્વીકારવો?

બીજી વાત જોઈએ. માયા કલ્પિત છે તેવું કથન પણ અસંગત લાગે છે. બ્રહ્મ કલ્પનાશક્તિ ન હોવાથી માયા બ્રહ્મ દ્વારા કલ્પિત તો નથી જ. વળી એ મત પ્રમાણે જ માયા વિના અથવા જીવની સત્તા ન હોવાથી તે ઈશ્વરકલ્પિત અથવા જીવકલ્પિત પણ નથી. વળી માયાથી (માયાવિશિષ્ટ) ઈશ્વર છે. અને ઈશ્વરની માયા હોય તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે. એટલે માયા કલ્પિત છે તે કથનને સંગતિ જણાતી નથી.

વળી જો માયા કલ્પિત હોય તો તે કાર્ય બન્યું કહેવાય કારણ કે જેણે કોઈએ પણ કલ્પના કરી હોય તે કલ્પના કરતાં પહેલાં તેનો અભાવ હોય, અને જો કલ્પના કરતાં પહેલાં પણ તેનો ભાવ હોય, તો કલ્પના કરવાનો કોઈ અર્થ જ રહેતો નથી. જે કાળમાં કલ્પના થઈ તેના ઉત્તરકાળમાં કલ્પિત વસ્તુનું અસ્તિત્વ થઈ શકે. આ રીતે કાલાવચ્છેદથી માયા ઉત્પન્ન થઈ ગણાય એટલે એને અનાદિ ગણવામાં આવે છે તે પણ અસંગતિ જ છે. કારણ જો તે અનાદિ હોય તો કલ્પિત ન બની શકે અને કલ્પિત હોય તો અનાદિ ન હોઈ શકે.

કલ્પિત વસ્તુમાં ચિરંતન કાર્યોત્પાદકતા રહે ખરી? આપણે બરફની કલ્પના કરીએ. કલ્પનાસૃષ્ટિમાં બરફી બની એમ પણ માનીએ. આવી કલ્પિત બરફી આપણા તથા સહુના માટે કાર્યોત્પાદકતાશક્તિ ધરાવે છે? જો ધરાવતી હોય તો વાસ્તવિક બરફીમાં અને કલ્પિત બરફીમાં કશો જ ભેદ ના રહે. પછી લોકો વાસ્તવિક બરફી ખરીદવા પૈસા લઈને બજારમાં શા માટે દોડે? કલ્પનાથી જ બરફી બનાવી લે! અને કલ્પનાથી જ બનાવી લેવાતી હોય તો કંજૂસાઈ પણ શા માટે? મણ, બે મણ જ બનાવી લે! પરંતુ કલ્પિત વસ્તુમાં સહુના માટે સતત કાર્યોત્પાદકતા હોતી નથી. માયા પણ જો કલ્પિત હોય તો તેમાં સહુના માટે કાર્યોત્પાદકતાધર્મ ના રહે. ઘણું ઘણું તો જેના વડે કલ્પિત હોય તેને મનોરાજ્યનું સુખ પૂરું પાડે. પરંતુ સૂર્યચન્દ્રાદિની સુખદુઃખાત્મક અનુભૂતિ વૈયક્તિક નથી પણ સાર્વજનિક છે એટલે માયાને કલ્પિત છે એમ ન કહેવાય.

સંસ્કૃતમાં કેટલાય ન્યાય બતાવ્યા છે. તેમાં એક ન્યાય છે, જે પ્રસિદ્ધ છે: તે છે તુષ્યતુ દુર્જનઃ, અર્થાત્ પ્રતિપક્ષીની વાત શક્ય ન હોવા છતાં, આગળ વાત ચલાવવા માટે તેને માની લેવી. માનો કે વિશ્વરચના પહેલાં, એક ગજ પ્રમાણે એકલું બ્રહ્મ જ હતું, બીજા ગજ પ્રમાણે માયાસહિત બ્રહ્મ હતું. એકલા બ્રહ્મથી તો, ઉપાદાન યા નિમિત્તકારણ ના હોવાથી વિશ્વરચના શક્ય નથી. માયાવિશિષ્ટથી તે શક્ય છે અર્થાત્ માયાસહિત જે બ્રહ્મ છે તે જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્તકારણ છે. તેને આ વાદધારીઓ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ માને છે. તેની વ્યાખ્યા પણ એવી કરી છે કે માયાંશમાં ઉપાદાન તથા ચેતનાંવશમાં નિમિત્તકારણતા રહેલાં છે. આમ ખુલાસો કરવામાં પણ અસંગતિ છે. એક તરફ ચેતનને અસંગ માનીએ, નિર્લેપ માનીએ અને બીજી તરફ માયાસહિત હોવાથી સંગી તથા લેપી માનીએ તો બન્નેમાં સાચું શું? જો અસંગ હોય તો માયા સહિત ન હોઈ શકે અને માયાસહિત હોય તો અસંગ ન હોઈ શકે. જો માયાસહિત અસંગપણું છે એમ કહીએ તો પામર જીવો પણ અસંગ જ છે એમ કહેવું પડે!

વળી એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે બ્રહ્મે માયાનો સ્વેચ્છથી સ્વીકાર કર્યો છે કે માયા બ્રહ્મ ઉપર બલાત્ ચઢી બેઠી છે? પ્રથમ પક્ષમાં જોઈએ તો બ્રહ્મને માયાનો સ્વીકાર કરવાનું કોઈ કારણ નથી. શા માટે બ્રહ્મ માયાનો સ્વીકાર કરે? સ્વીકાર કે અસ્વીકાર કરવાની સ્પૃહા

પણ બ્રહ્મમાં નથી પછી માયાનો સ્વીકાર કરવાની આવશ્યકતા કે શક્યતા જ ક્યાં છે? માયા બ્રહ્મ ઉપર બલાત્ સવાર થઈ ગઈ છે એવો પક્ષ લઈએ તો બ્રહ્મ કરતાં માયા જબરી ગણાય, અને માયા આગળ રાંક બની જનાર બ્રહ્મની દયા જ ખાવાની રહી! એટલે, મારા મતે, માયાવિશિષ્ટબ્રહ્મ એ શબ્દ જ વદતોવ્યાઘાત છે. બ્રહ્મ કદી માયાધીન હોય જ નહિ. જેને અધીન સર્વસ્વ છે તે માયાને અધીન છે તેવું કથન (સીધું યા આડકતરું) નિતાંત હાસ્યાસ્પદ છે.

વળી એક વાત. આ માયા સંપૂર્ણ બ્રહ્મમાં છે કે બ્રહ્મના એક ભાગમાં? જો તે સંપૂર્ણ બ્રહ્મમાં હોય તો નિર્ગુણ બ્રહ્મની કોઈ સત્તા જ ના રહી! બધું જ બ્રહ્મ આમ માયાવિશિષ્ટ થવાથી સગુણ યા સોપાધિક થયું. જો બ્રહ્મના અમુક ભાગમાં જ માયા છે તેમ કહેવામાં આવે તો અખંડ બ્રહ્મનો ખંડ થાય. પછી એક, અખંડ, એકરસ વગેરે વિશેષણો નિરર્થક બની જાય. અને જે ભાગમાં માયા છે અને જે ભાગમાં માયા નથી તેની સીમારેખા કોણ દોરે? આવી સીમારેખાનો પ્લાન બનાવનાર કોણ? પોતાના જ ભાગ પાડવા બ્રહ્મ તૈયાર થયું? માયાવી બ્રહ્મ તરીકે પોતાની કનિષ્ઠતાનો સ્વીકાર તે શા માટે કરે? આવી સીમારેખા માયાએ દોરી છે એમ માનીએ તો ફરી પાછી માયા બ્રહ્મ કરતાં શ્રેષ્ઠ ઠરે અને માયાના સામ્રાજ્ય સુધી બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ ના રહે. આમ અસંખ્ય અસંગતિઓથી પૂર્ણ એવો આ માયાવાદ પોતે જ માયાનો એક પટારો છે.

હવે આવા માયાસહિત બ્રહ્મથી વિશ્વની રચના થઈ એમ માની પણ લઈએ તોપણ એક પ્રશ્ન રહી જાય કે ‘શા માટે વિશ્વની રચના થઈ?’ જવાબ મળશે કે ‘જીવોના કર્મભોગ માટે.’ અરે! અત્યાર સુધી તો માત્ર બ્રહ્મ અને માયા બે જ હતાં. હવે વળી આ જીવતત્ત્વ ક્યાંથી આવ્યું? હજુ તો વિશ્વની રચના થઈ નથી છતાં જીવોના કર્મભોગ માટે વિશ્વની રચના થવાનું સમાધાન બંધબેસતું કેમ થાય? એનો અર્થ તો એમ જ કરવો રહે કે આ જીવો પણ વિશ્વરચનાની પૂર્વે હતા. જો જીવો પણ વિશ્વરચનાની પૂર્વે હોય તો માયાની માફક, જીવો પણ અનાદિ થયા!

અહીં આપણે એક વાત, આના અનુસંધાનમાં જોઈએ. શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યની એક વાર્તિક છે. તેમાં તેઓ છ વસ્તુઓને અનાદિ મનાવે છે. આ છને અનાદિ મનાવ્યા વિના જીવ-જગત્ તથા કર્મોની વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નથી. આ છ અનાદિ તત્ત્વો યાદ રાખવા જેવાં છે: 1. જીવ; 2. ઈશ્વર; 3. શુદ્ધ ચૈતન્ય; 4. જીવ તથા ઈશ્વરનો ભેદ; 5. અવિદ્યા અને 6. અવિદ્યા અને ચૈતન્યનો સંયોગ. આ છ તત્ત્વો અનાદિ ગણાવ્યાં છે – કદી પણ પ્રારંભ થયા વિનાનાં સનાતન છે, જેમ પરબ્રહ્મ અનાદિ છે તેમ. હવે જો દ્વૈતવાદ સાથે આ પ્રક્રિયાને સરખાવવામાં આવે તો બન્ને માન્યતાઓ લગભગ સરખી જ ઠરે. ઊલટાનું દ્વૈતવાદમાં છ કરતાં ઓછાં તત્ત્વોને અનાદિ ઠરાવી શકાય. આમ આ માયાવાદીઓ મહાદ્વૈતવાદી જ સાબિત થઈ જાય છે. એક તરફ તેઓ કહે છે કે એક બ્રહ્મ જ માત્ર પૂર્વે હતું, બીજું કશું જ ન હતું અને બીજી તરફ છ વસ્તુઓને અનાદિ માને છે અને કહે છે કે આ વસ્તુઓ પ્રથમથી જ હતી. તો આમાં સાચું શું? આવી તો કેટલીય માયાજાળ આ માયાવાદમાં પથરાયેલી જોવા મળે છે.

જીવ અનાદિ છે, ઈશ્વર પણ અનાદિ છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય પણ અનાદિ છે તો પછી શિવમાંથી જીવ થયો અને એ જીવ જ્ઞાન વડે ફરીથી પાછો શિવ થઈ જાય છે તે કથન તો વ્યર્થ જ થઈ જાય! કારણ ઉપરની માન્યતા પ્રમાણે તો જીવ પણ અનાદિ છે અને શિવ પણ અનાદિ છે. આમ એક તરફ જીવને અનાદિ કહેવો અને બીજી તરફ શિવમાંથી અજ્ઞાનના કારણે થયેલો બતાવવો એ બે વિરોધી વાત નથી લાગતી? જો જીવ અનાદિ હોય, જીવનો તથા ઈશ્વરનો ભેદ પણ અનાદિ હોય તો પછી ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ યા ‘શિવોઽહમ્’ કહેવું યા બોલવું પણ મિથ્યા જ ગણાય. વળી અનાદિ જીવ ભૂતકાળમાં બ્રહ્મ ન હતો, હમણાં નથી તો આગળ તે બ્રહ્મ થશે તેવી કલ્પનાને કોઈ સંગતિ મળતી નથી.

મિથ્યા દષ્ટાંત

માયાવાદીઓનાં દષ્ટાંતો પણ અવાસ્તવિક અને અવ્યવહારિક હોય છે. એક દષ્ટાંત એવું છે કે, કોઈ એક સિંહનું બચ્ચું બકરાંના ટોળામાં ભળી ગયું. બકરાં સાથે રહેતાં રહેતાં તે મોટું થયું અને પોતાની જાતને બકરું માની બેઠું. બધાં બકરાં સાથે તે પણ બેં બેં કરતું

રહ્યું અને ઘાસ ચરતું રહ્યું. એક વાર એક સિંહે જોયું કે તેનો જાતભાઈ આ સિંહ પોતાના ખાદ્યપદાર્થ બકરાંઓમાં ફરી રહ્યો છે. તેણે પેલા બકરાસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે તું સિંહ છે, બકરાંઓમાં કેમ ફરી રહ્યો છે? તું બકરું નથી. ઘણું સમજાવ્યો છતાં પેલો બકરાસિંહ માને જ નહિ. છેવટે કોઈ કૂવાના જળમાં તેનું પ્રતિબિંબ બતાવી પોતાની સાથેની સમાનતા તેને બતાવી અને પોતે બકરું નહિ પણ સિંહ છે એવું ભાન કરાવ્યું ત્યારે પેલા સિંહને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું ભાન થયું. તેવી જ રીતે જીવ ખરેખર શિવ હોવા છતાં પણ અવિદ્યાથી પોતાને દુર્બળ, પામર સમજી બેઠો છે. તેને કોઈ જ્ઞાનીપુરુષ જ્યારે પ્રબોધે છે ત્યારે તે પોતાના શિવપણાને જાણે છે વગેરે વગેરે. આ દષ્ટાન્ત હાસ્યાસ્પદ છે. પ્રયોગાત્મક રીતે કોઈ સિંહના બચ્ચાને બકરાંના ટોળામાં ઉછેરી જોવું જોઈએ, શું તે ઘાસ ખાતું થશે? બેં બેં કરતું થશે? કદી નહિ. ભરવાડો પાસેનાં ઘેટાંનાં ટોળાંઓમાં કૂતરા ઊછરતા હોય છે. પણ કોઈ કૂતરો પોતાને ઘેટું માની બેસતો નથી. તેની જાતિગત પ્રકૃતિ જ તેને સ્વતઃ શારીરિક તથા માનસિક દષ્ટિએ પૃથક્ કરે છે.

બીજું દષ્ટાન્ત કીટ-ભમરીનું છે. કીડાને લાવીને ભમરી તેને પોતાના દરમાં બંધ કરી દે છે. પછી એ કીડો ભમરીનું ચિંતન કરતાં કરતાં એક દિવસ ભમરી બની જાય છે. તેમ જીવન પણ શિવોજ્ઞમ્કરતાં કરતાં શિવ બની જાય છે, ઇત્યાદિ. આ પણ એટલું જ હાસ્યાસ્પદ છે. કીડો પોતે ભમરી નથી બનતો પણ ભમરીએ પોતાના દરમાં મૂકેલાં ઈંડાંમાંથી નીકળતી ઇયળોનો ખોરાક બની જાય છે અને દરમાંથી ભમરી બનીને બહાર નીકળનાર તો ભમરીનાં ઈંડાંમાંથી તૈયાર થયેલાં બચ્ચાં જ હોય છે.

આવાં અસંખ્ય દષ્ટાન્તો-સંગતિ વિનાનાં, વાસ્તવિકતા વિનાનાં, જોડી કાઢેલાં માયાવાદીઓ આપે છે અને વિચારશક્તિવિહીન વ્યક્તિઓના ગળે ઉતારી દે છે. ફરી યાદ કરી લઈએ કે જો જીવ અનાદિ છે તો તે શિવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો નથી. અનાદિ વસ્તુઓમાં તેમની વચ્ચેનો ભેદ પણ અનાદિ છે એમ બતાવ્યું છે. જો તે અનાદિ નથી એમ માનીએ તો તેને ઉત્પન્ન થયેલો માનવો રહ્યો અને તેવું માનવા જતાં, કોણે? શા માટે? વગેરે પ્રશ્નોનું સમાધાન નહીં થઈ શકે.

પ્રક્રિયા-વિરોધ

માયાવાદમાં જીવની અસંખ્ય વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે. છતાં તેમાંની એક પણ વ્યવસ્થિત દેખાતી નથી. આપણે તેમાંની બે મુખ્ય ધારાઓ વિશે વિચારીએ.

અવચ્છેદકવાદ

પ્રથમ પક્ષમાં એવી વ્યાખ્યા થઈ છે કે, “માયા વિચ્છિન્નં ચૈતન્યમ્ ઈશ્વરઃ” અર્થાત્ માયામાં આવેલું ચૈતન્ય અને માયા મળીને ઈશ્વર થાય છે, તથા અંતઃકરણવિચ્છિન્ન ચૈતન્યં જીવઃ અંતઃકરણમાં આવેલું ચૈતન્ય અંતઃકરણ સહિત મળીને જીવ થાય છે. ટૂંકમાં માય તથા તેમાં વ્યાપ્ત ચૈતન્ય ઈશ્વર બને છે અને અંતઃકરણમાં વ્યાપ્ત ચૈતન્ય જીવ થાય છે. અંતઃકરણ નાનું છે માટે જીવનું સામર્થ્ય પણ અલ્પ છે. માયા વિશાળ હોવાથી તેમાં આવેલા ચૈતન્યની એટલે કે ઈશ્વરની સત્તા પણ વિશાળ છે. જીવ અને ઈશ્વર વિષેની આ પ્રથમ માયાવાદી માન્યતા છે.

આ પક્ષમાં પાછળથી ઘણા દોષો આવવાને કારણે એક નવો પક્ષ નીકળ્યો જેને બિંબ-પ્રતિબિંબવાદ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એ વિષે વાત કરતાં પહેલાં આ અવચ્છેદકવાદ અને એમાં કેટલા મોટા દોષો છે તેનું સહેજ દિગ્દર્શન કરીએ.

અંતઃકરણમાં આવેલું ચૈતન્ય જો જીવ થઈ જાય તો અંતઃકરણથી બહારનું ચૈતન્ય ઈશ્વર થાય. અંતઃકરણમાં ઈશ્વરની સત્તા રહે નહિ. ચૈતન્ય એક જ છે. એટલે તે જ ચૈતન્ય જીવ તથા ઈશ્વર બન્ને થઈ શકે નહિ. માટે કાં તો ડબલ ચૈતન્ય માનવું જોઈએ અને એમ ન કરીએ તો આ વ્યાખ્યા છોડી દેવી જોઈએ.

બીજું, અંતઃકરણ બહાર પણ નાનામોટા અસંખ્ય જીવાણુઓ વિદ્યમાન હોય જ છે. એક રીતે સંપૂર્ણ જગતવિશ્વ જંતુમય છે. પરિણામે નાના-મોટા અનંત જીવો વિશ્વમાં ઠસોઠસ ભરાયેલા છે. એટલે વિશ્વનું બધું ચૈતન્ય તો જીવ થવામાં કામ આવી ગયું પછી ઈશ્વર થવા માટે

વિશ્વમાં ચૈતન્ય રહ્યું ક્યાં? ઈશ્વર માટેનાં વિશ્વમાં સર્વવ્યાપક, સચરાચર સભર, એકરસ, અખંડ વગેરે વિશેષણો નિરર્થક બની જશે. ચાળણી જેમ કાણાંકાણાંવાળી હોય છે તેમ ઈશ્વર પણ કાણાંકાણાંવાળો બની જશે. કાણાંમાં આવેલું ચૈતન્ય જીવ છે તેમ નક્કી થયું તોપણ તેવી સ્થિતિ સ્થિર નહિ રહે. કારણ કે જીવ તો ગમનાગમન ગતિવાળો હોવાથી જે ચૈતન્ય ઈશ્વરરૂપ થયું છે તેને જીવરૂપ તથા જીવરૂપને ઈશ્વરરૂપ બનાવી મૂકશે. આમ આ પક્ષ માટે અતિશય દોષો છે. અહીં તો માત્ર તેનું દિગ્દર્શન જ કરાવ્યું છે.

મોક્ષ-અસંભવ

આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો જીવનો મોક્ષ પણ અસંભવ બની જાય, કારણ કે જેને જીવ કહીએ છીએ તેમાં જડ અંતઃકરણ પણ છે, તે ભૌતિક છે. એટલે તે વિલીન થઈ જાય, તેનો તો મોક્ષ હોય જ નહિ. બાકી રહ્યું ચૈતન્ય, તેનો પણ મોક્ષ શક્ય નથી, કારણ કે અંતઃકરણથી પૃથક્ થયેલું ચૈતન્ય અન્ય લોકવિશેષમાં તો જવાનું નથી, અહીંનું અહીં જ રહેશે. હવે તે જ જગ્યાએ વળી કોઈ અવિદ્યાવાળો જીવ આવશે તો તે તેના અંતઃકરણમાં અન્વિત થઈને વળી પાછો કર્તા ભોક્તા જીવ બની જશે અને આમ જીવ માટે મુક્તિ અસંભવ બની જશે.

અંતઃકરણ તથા ગદ્ગત ચૈતન્ય મળીને જો જીવ થતો હોય તો તે જડઅજડ થયો. ચૈતન્યને અસંગ, નિર્લેપ માનીએ અને વળી પાછું તેને અંતઃકરણમાં અન્વિત માનવું એ તો વિરોધદોષ જ થયો.

જીવ અનાદિ છે એવું કથન આપણે જોઈ ગયા. પણ જો અંતઃકરણની કોઈ પણ અપેક્ષાથી જીવ થતો હોય તો તે કદી અનાદિ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે અંતઃકરણ તો સૃષ્ટિક્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલું બતાવ્યું છે. પાંચ ભૂતોના સત્ત્વાંશથી તેની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવી છે. એટલે અંતઃકરણ એ કાર્ય છે – ઉત્પન્ન થયેલું છે તે વાત નક્કી થઈ. તે જ્યારે ન હતું ત્યારે જીવ પણ ન હોઈ શકે-અંતઃકરણ વિના એકલા ચૈતન્યથી જીવ, ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે થઈ શકે નહિ. એટલે અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થતાં જ જીવ ઉત્પન્ન થયો એમ કહી શકાય. માટે જીવ અનાદિ નહિ પણ સાદિ છે એમ સિદ્ધ થયું. આમ જીવને અનાદિ માનીએ તોપણ દોષ અને સાદિ માનીએ તો પણ દોષ! માયાવાદીઓનાં આ બન્ને કથનોમાં કયું સાચું માનવું?

માયાવાદીઓ કહે છે કે જીવ કર્તા – ભોક્તા છે. અને ચૈતન્યમાં કદી પણ કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું ન હોઈ શકે તેમ પણ કહે છે. હવે વિચારવાનું એ છે કે જો ચૈતન્યમાં કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું નથી, તો જડમાં છે? જડમાં તો તેવું દેખાતું નથી. તો શું જડ અને ચૈતન્યના મિશ્રણથી આવે છે? તેવું પણ નથી, કારણ કે જડ અને ચૈતન્યનું મિશ્રણ શક્ય નથી. છતાં ઘડીભર માની લેવામાં આવે કે મિશ્રણ શક્ય છે તો પણ જડ-ચૈતન્ય બન્નેમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનો અભાવ હોવાથી સંયુક્ત રૂપમાં પણ અભાવ રહે જ. પછી કર્તા – ભોક્તા કોણ તેની વ્યાખ્યા કેવી રીતે થશે? ઘણા વેદાન્તીઓ પોપટિયા જ્ઞાનની માફક કહી દે છે કે એ તો અંતઃકરણના ધર્મો છે, આત્માના નથી. પરન્તુ વિચારો કે અંતઃકરણ તો કરણ (ઉપકરણ) સાધન છે – કર્તા નથી. જો તે જ કર્તા હોય તો સુખ-દુઃખ, પાપ-પુણ્ય વગેરે તેને જ ભોગવવાનું રહે. સ્પષ્ટ કહીએ તો અંતઃકરણ જ જીવ બની જાય, પછી ઇતર ચૈતન્યની જરૂર જ ક્યાં રહી?

પ્રતિબિંબવાદ

અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ અવસ્થેદકવાદમાં બ્રહ્મ, ઈશ્વર, જીવ વગેરેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ ના થઈ શકવાથી એક બીજી પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જેને બિંબ-પ્રતિબિંબવાદ કહે છે. તેમાં પણ બેત્રણ ભેદ છે. પણ અહીં સામાન્યરૂપથી એક જ મતનો વિચાર કરીશું.

આ માન્યતા પ્રમાણે બ્રહ્મ એક જ છે. તેનું માયામાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તે તથા માયા બન્ને મળીને ઈશ્વર થાય છે તથા અંતઃકરણ સાથે અંતઃકરણમાં પડેલા પ્રતિબિંબનો જીવ થાય છે. આ રીતે મૂળ ચૈતન્ય શુદ્ધ જ રહે છે. તેના પ્રતિબિંબથી જ ઈશ્વર તથા જીવની વ્યાખ્યા થઈ જાય છે. આમાં માયા તથા અંતઃકરણને કેટલાક લોકો વિશેષણ માને છે તો કેટલાક તેમને ઉપાધિ માને છે. પહેલાં જેઓ વિશેષણ માને છે તેમના મત વિશે વિચારીએ.

માયા એટલે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિ એટલે ત્રિગુણસમતા. તેમાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડીને ઈશ્વર થતો હોય તો:

(1) બ્રહ્મ તથા ત્રિગુણ અરૂપ હોવાથી તેમના પ્રતિબિંબની શક્યતા જ નથી. પ્રતિબિંબમાં રૂપ જ કારણ બની શકે છે. રૂપભાવ વિનાના આકાશ કે વાયુનું પ્રતિબિંબ કોઈને દેખાતું નથી, એટલે અરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડવાની વાત નિતાંત હાસ્યાસ્પદ ગણાય. વિચારસાગરકારે અરૂપ આકાશનું પર્વતોમાં પ્રતિધ્વનિરૂપ પ્રતિબિંબ પડતું બતાવી અરૂપનું પણ પ્રતિબિંબ પડે છે તેવું, ડોશીઓને યોગ્ય સમાધાન આપ્યું છે. જ્યારે શબ્દ ટકરાઈને પાછો ફરે છે ત્યારે તે પ્રતિધ્વનિ યા પરિવર્તિત શબ્દ જ છે. રબરનો દડો દીવાલ સાથે ટકરાઈને પાછો ફરે ત્યારે પણ દડો જ હોય છે. દડાનું પ્રતિબિંબ નથી હોતું. તેમ શબ્દ પણ ટકરાઈને પાછો ફરે ત્યારે તે શબ્દ જ હોય છે, શબ્દનું પ્રતિબિંબ નથી હોતું. એટલે પ્રતિબિંબમાં તો રૂપ જ કારણ છે અને બ્રહ્મ અરૂપ છે એટલે બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ હોઈ શકે જ નહિ.

(2) પ્રતિબિંબ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે બિંબ એકદેશીય હોય. સૂર્ય દૂરના સ્થળમાં અવસ્થિત છે એટલે જળ વગેરેમાં તેનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે. પણ જો સૂર્ય જળમાં પણ વ્યાપક હોય તો તેના પ્રતિબિંબની શક્યતા રહે જ નહિ. તટવર્તી વ્યક્તિનું નદીજળમાં પ્રતિબિંબ પડે પણ જળગત માછલીઓ વગેરેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. તેમ બ્રહ્મ પણ જો એકદેશીય હોય તો કદાચ પ્રતિબિંબની વાત થઈ શકે પણ બ્રહ્મ તો સર્વવ્યાપી છે – બધે જ છે પછી તેનું પ્રતિબિંબ ક્યાં પડી શકે? અર્થાત્ પડી શકે જ નહિ.

(3) પ્રતિબિંબ પોતે જડ છે કે ચૈતન્ય? જો જડ હોય તો ઈશ્વર તથા જીવ સર્વાંશમાં જડ જ બને. કારણ કે માયા + પ્રતિબિંબ = ઈશ્વર; અને અંતઃકરણ + પ્રતિબિંબ = જીવ. બન્ને તત્ત્વો જડ જ હોવાથી જડ જ બને. જો પ્રતિબિંબને ચૈતન્ય માનવામાં આવે તો મૂળ ચૈતન્ય તથા પ્રતિબિંબ ચૈતન્ય એમ બન્ને સરખાં જ ઈરે. પછી તો બિંબપ્રતિબિંબની વ્યાખ્યા પણ સંભવિત ન રહે, અને ચૈતન્ય ડબલ બની જાય તે જુદું.

(4) માની લઈએ કે પ્રતિબિંબ પડે છે, પડ્યું છે તો પ્રતિબિંબમાં મૂલ બિંબના ધર્મો આવે? જો આવતા હોય તો પાણીમાં ખાંડ મેળવવાને બદલે ખાંડનું પ્રતિબિંબ પાડીએ એટલે પાણી ગળ્યું લાગવું જોઈએ. જો આમ થઈ શકે તો તો ભૌતિક વસ્તુઓના અભાવનું દુઃખ જ મટી જાય. ચા બનાવવી હોય તો ખાંડ, ચા, દૂધ વગેરે નાખવાનું જ નહિ, માત્ર તે તે વસ્તુઓનું પ્રતિબિંબ જ નાખવાનું! બની જાય સ્વાદિષ્ટ અને માયાવાદી ચા! કેટલી હાસ્યાસ્પદ પ્રક્રિયા છે? જો પ્રતિબિંબમાં બિંબના ધર્મો આવતા જ નથી તો ઈશ્વર અને જીવની વ્યાખ્યા જ શક્ય કેમ બની શકે?

(5) માની લઈએ કે એ રીતે ઈશ્વર તથા જીવ થાય છે, હવે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ યા ‘તત્ત્વમસિ’ વગેરે વાક્યોનો અર્થ ‘હું બ્રહ્મ છું’ તેવો જીવનમાં તો પ્રતિબિંબ તથા અંતઃકરણ જ હોવાથી બહુ બહુ તો તે ‘હું પ્રતિબિંબ છું’ એમ કહી શકે, ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ કથન જ અસિદ્ધ થઈ જાય.

(6) આ રીતે ઈશ્વરની માયાઆધીન વ્યાખ્યા કરનારને કોઈ પૂછે કે જીવની તો અજ્ઞાત દશા હોવાથી તે સ્વસ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે પણ ઈશ્વરને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે કે નથી? જો છે તો માયામાંથી તેનો મોક્ષ કેમ નથી થતો? જો નથી થતો તો તે જીવ કરતાંય વધુ અજ્ઞાની ઈરશે. અંતઃકરણ કરતાં માયાનો વિસ્તાર અમાપ છે. આવા પરાધીન-અજ્ઞાની ઈશ્વરની પ્રક્રિયા બતાવનાર ભેજાં વાસ્તવિકતાથી કેટલાં દૂર ફેંકાઈ ગયેલાં હશે તેનો વિચાર આપણે કરવો રહ્યો. ઈશ્વર ખરો, પણ માયા-પ્રતિબિંબિત, કલ્પિત, માત્ર અજ્ઞાનીઓ માટે છે એવું પણ માયાવાદીઓને કહેતા કદાચ સાંભળ્યા હશે. આમના કરતાં તો નાસ્તિકને હું હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ માનું છું, જે ડબલ રોલ ભજવતો નથી. સ્પષ્ટ કહી દે છે કે ‘હું ઈશ્વરના અસ્તિત્વને માનતો નથી.’ તેની સત્યવાદિતા તથા સ્પષ્ટવાદિતા સાથે આપણે સહમત ના હોઈએ પણ તેણે ધૂર્તતા તો નથી કરી એનો સંતોષ આપણને મળશે. પરંતુ આવા ગુપ્ત નાસ્તિકો તો ઉપરથી ઈશ્વરવાદી થાય છે અને હૃદયથી માને છે કે ઈશ્વર જેવી કોઈ વસ્તુ નથી, કલ્પિત છે, મિથ્યા છે વગેરે એટલે આપણે એમ કહી શકીએ કે માયાવાદ એ ગુપ્ત નાસ્તિકતા જ છે.

આપણે જોઈ ગયા કે આ માયાવાદીઓને છ વસ્તુઓને અનાદિ માન્યા વિના ચાલતું નથી. હવે જો છ વસ્તુઓની કાયમી સત્તા રહે તો અદ્વૈત કેમ સિદ્ધ થઈ શકે? એટલે તેમનું કથન છે કે આ છમાંથી એક શુદ્ધ બ્રહ્મ સિવાય બાકીનાં પાંચે તત્ત્વો સાન્ત છે, અર્થાત્ સમાપ્તિવાળાં છે અને છેવટમાં એકમાત્ર શુદ્ધ બ્રહ્મ જ રહી જાય છે.

પણ આ કથન યુક્તિસહ નથી. જે અનાદિભાવવાળી વસ્તુ છે તેનો અભાવ થાય જ નહિ એ સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે. ખરેખર તો કોઈ પણ મૂળ વસ્તુનો કદી અભાવ થતો નથી જ. તેમાં પણ જે ભાવયુક્ત અનાદિ વસ્તુ હોય તેનો અંત કેવી રીતે થઈ શકે? 1. જીવ; 2. ઈશ્વર; 3. જીવ-ઈશ્વરનો ભેદ; 4. અવિદ્યા અને 5. અવિદ્યા તથા ચૈતન્યનો યોગ: આ પાંચ વસ્તુઓનો અંત થઈ જાય એ બની જ કેમ શકે? ભાવકાર્યનો અંત યા નાશ થાય પણ જીવનો તથા ઈશ્વરનો અંત કેવી રીતે થાય? જો જીવનો અંત થતો હોય તો મોક્ષ કોને મળે? પછી તો જીવ બ્રહ્મમાં મળી જાય છે એવું કથન પણ શક્ય ન રહે કારણ, આ મત પ્રમાણે, બ્રહ્મ જીવનું કારણ પણ નથી – બન્ને અનાદિ છે. એટલે એકબીજામાં ભળવાની શક્યતા જ નથી. વળી ઈશ્વરનો પણ અંત થાય છે એ કથન પણ ગળે ઊતરતું નથી. જીવની તો, જ્ઞાન થવાથી સમાપ્તિ થાય તેમ કહીએ પણ ઈશ્વરની સમાપ્તિ કોણ કરે? જીવ પોતે તો કરી ના શકે. જો જીવ કરી શકતો હોત તો તે ઈશ્વર કરતાં પણ બળવાન હોત – પણ તેવું નથી. ઈશ્વર પોતે પણ પોતાની સમાપ્તિ ના કરે. પોતે પોતાની સમાપ્તિ શા માટે કરે? શું જ્ઞાન થવાથી ઈશ્વરનું ઈશ્વરત્વ સમાપ્તિ થઈ જાય છે? જો આમ માનીએ તો તો જ્ઞાન એ ત્યાજ્ય વસ્તુ બની જાય, કારણ કે તેના આવવાથી તો સર્વનાશ થાય. વળી ઈશ્વર અજ્ઞાની છે તેવું કથન તો કોઈ નિતાંત મૂર્ખને જ શોભે!

છતાં માનીએ કે પાંચેય વસ્તુઓ, અનાદિ હોવા છતાં પણ, સાન્ત છે તોપણ આ પાંચેયમાંથી હજુ સુધી તો એક પણ સાન્ત થઈ નથી જ. આજે પણ આ પાંચેય વસ્તુની સત્તા છે જ. ભવિષ્યમાં તે સાન્ત થશે તે માટેનું કશું જ પ્રમાણ નથી. એટલે આ પાંચે વસ્તુ અનાદિસાન્ત છે તે કથનયુક્ત નથી. વ્યાઘાતદોષ જેવું છે.

જીવ તથા ઈશ્વર સંબંધી આ સિવાય પણ ઘણી વ્યાખ્યાઓ સમય સમય ઉપર ગ્રંથોમાં કરવામાં આવી છે. જેને વધુ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે ‘સિદ્ધાંત લેશ’ ગ્રંથ જોવો. કોઈ વ્યાખ્યા યુક્તિ સંગત નથી જણાતી કારણ કે મૂળમાં દોષ છે.

મિથ્યા

અજાતવાદીઓ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે જગત જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, પણ વિવર્તવાદીઓ તે જ વાતને ડબલ અર્થમાં રાખે છે કે જગત છે પણ તે મિથ્યા છે, સત્ય નથી. સત્ય તો માત્ર બ્રહ્મ છે. સામાન્ય માણસો આ મિથ્યા શબ્દથી ભરમાઈ જાય છે. તેઓ સમજે છે કે અંતે હાથમાં કશું રહેતું ન હોવાથી આ જગત જુદું છે. બધા સંબંધો પણ સ્વાર્થભર્યા હોવાથી જૂઠા જ છે, વગેરે. આ અર્થ ભાવનાત્મક છે. વૈરાગ્યપૂર્ણ હોવાથી તેથી થોડી શાંતિ પણ મળે છે. જો આવો જ અર્થ કરવાનો હોય તો ‘મિથ્યા’ શબ્દ સાથે કોઈ વિરોધ હોવો ન જોઈએ. પરંતુ ‘મિથ્યા’ શબ્દનો દાર્શનિક અર્થ આવો નથી. દાર્શનિક અર્થમાં તો જેમ સ્વપ્નના પદાર્થો, રજ્જુમાં સર્પ વગેરે ત્રૈકાલિક સત્તાહીન વસ્તુઓ, બિલકુલ ના હોવા છતાં, ભાસે છે તેમ જગત પણ ત્રણે કાળમાં ના હોવા છતાં માત્ર ભાસિત થયા કરે છે એમ થાય. આના કારણમાં પણ તેઓ જણાવે છે કે અવિદ્યાથી આવું થાય છે અને વિદ્યાથી તેની નિવૃત્તિ થાય છે. જ્ઞાનીને જગત હોતું જ નથી. વસ્તુની સત્તા ન હોવા છતાં પણ તેની પ્રતીતિ થાય છે. સ્વપ્નના પદાર્થો પણ પ્રતીત થાય છે તેથી તેમની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી તેમ, જે ત્રણે કાળમાં અબાધિત રહે તેને જ સત્ય કહેવાય. સ્વપ્નના પદાર્થો ત્રણે કાળમાં રહેતા નથી માટે જેમ મિથ્યા છે તેવી જ રીતે જાગ્રતના પદાર્થો પણ ત્રણે કાળમાં એકરૂપ રહેતા નથી માટે તે પણ મિથ્યા છે. એક બ્રહ્મ જ માત્ર ત્રણે કાળમાં અબાધિતરૂપે રહે છે, માટે તે જ સત્ય છે, બાકી બધું મિથ્યા છે, અસત છે. આવું તેમનું કથન છે.

તેમનું આ કથન પણ સંગતિયુક્ત નથી. તેમની સત્યની પરિભાષા જ યુક્ત નથી.

રજ્જુસર્પપણું ત્રિકાલાબાધ્ય હોઈ શકે છે. એક ક્ષણ ભૂતકાળ, બીજી ક્ષણ વર્તમાનકાળ અને ત્રીજી ક્ષણ ભવિષ્યકાળ એમ માત્ર ત્રણ ક્ષણ સુધી પણ જે અબાધિત રહે તે પણ આ લક્ષણ પ્રમાણે સત્ય ઠરી શકે. રજ્જુસર્પ તો તેથી પણ વધારે કાળ સુધી રહેતાં હોય છે માટે

ત્રણ કાળ સુધી જે રહે તે સત્ય તેવી પરિભાષાથી તો રજ્જુ-સર્પ વગેરે પણ સત્ય બની જાય. જો કોઈ એમ કહે કે ત્રણ કાળનો અર્થ અમે યાવત્ ત્રણ કાળ અર્થાત્ પૂરો ભૂતકાળ, પૂરો વર્તમાનકાળ અને પૂરા ભવિષ્યકાળ સુધી જેના સત્તા રહે તેવો કરીએ છીએ અને આમ જે વસ્તુ યાવત્ ત્રિકાળ રહે તેને જ અમે ગણીએ છીએ, તો આવું લક્ષણ પણ યુક્ત ના ગણાય, કારણ કે:

1. પૂરા ભૂતકાળનો દ્રષ્ટા કોઈ છે જ નહિ. માટે પૂરા ભૂતકાળની પ્રતીતિ કોણ આપી શકે?

2. ભૂતકાળ વિશે તો કદાચ ગમે તેમ માની લેવાય તોપણ પૂરા ભવિષ્યકાળ માટે કરેલા કથનનો આધાર શું? પૂરા ભવિષ્યકાળનો પણ કોઈ દ્રષ્ટા ના હોવાથી પૂરા ભવિષ્યકાળની વાત કરનાર સંતુલિત અભિપ્રાયયુક્ત ન કહેવાય; અને.

3. ત્રણે કાળમાં જેની અબાધિત સત્તા રહે તેવા કથનમાં ત્રણ કાળની સત્તા સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે. અર્થાત્ બીજા બધાની સત્તા કદાચ ના રહે તો પણ ત્રણ કાળની સત્તા તો રહે છે જ. અને આ ત્રણ કાળની સત્તા હોય તો જ બ્રહ્મ ત્રિકાલાબાધ્ય થઈ શકે એવું બ્રહ્મ નિરૂપણ કરીએ એટલે બ્રહ્મ કાલાધીન થયું. અને કાળને અબાધિત તત્ત્વ ગણીએ તો દ્વૈતાપત્તિ આવી જાય.

આમ ઘણી રીતે વિચારતાં અને તર્ક કરતાં છતાં પણ મનનું પૂરું સમાધાન થાય તેવી કોઈ વ્યાખ્યા આ વિવર્તવાદીઓ કરી શક્યા નથી એ આપણે જોઈ ગયા. હવે આ સાથે સાથે બૌદ્ધમતમાં તથા માયાવાદમાં જે મળતાપણું દેખાઈ આવે છે તેને પણ જોઈએ:

મંતવ્યવસ્તુ	બૌદ્ધ મતે	માયાવાદના મતે
1. ઈશ્વર	નથી	કલ્પિત છે.
2. જીવાત્મા	છે, પણ ક્ષણિક છે	કલ્પિત અને સાન્ત છે.
3. સ્વર્ગ-નર્ક	નથી; અજ્ઞાત દશામાં છે.	કલ્પિત છે (નથી)
4. પુનર્જન્મ	અજ્ઞાનથી છે; વસ્તુતઃ	અજ્ઞાનથી કલ્પિત
	નથી.	છે. ખરેખર નથી.
5. જગત	નથી; આંતરવાસનાથી	નથી; મિથ્યા છે,
	બાહ્ય પદાર્થોનો માત્ર	કલ્પિતમાત્ર છે.
	ભાસ થાય છે.	ભાસિતમાત્ર છે.
6. સુખ-દુઃખાદિ	અજ્ઞાનથી છે.	આત્માને સુખદુઃખ
		છે જ નહિ.
7. બ્રહ્મ	નથી.	છે. એક માત્ર તેની

જ સત્તા છે. બીજા

કોઈની સત્તા છે જ નહિ.

આમ કેટલીયે બાબતમાં નામાંતર ભલે હોય પણ મૂળમાં બંને મળતાં આવે છે. બૌદ્ધ સમય પછી અજાતવાદ તથા વિવર્તવાદ શરૂ થયો હોવાથી સહજ રીતે તેનો પ્રભાવ તેમાં ઊતરી આવે તે શક્ય પણ છે. આમ આમાં મારા માનવા મુજબ, ક્ષણિક આત્મવાદની જગ્યાએ નિત્ય બ્રહ્મવાદ તથા તેને વૈદિકતાનો જામો પહેરાવવાની નવીનતા સિવાય ખાસ કોઈ નવીનતા દેખાતી નથી. જિજ્ઞાસુઓએ પ્રથમ બૌદ્ધદર્શનમાં ખાસ કરીને વિજ્ઞાનવાદનું અધ્યયન કરીને, પછી માયાવાદનું અધ્યયન કરવું – તેમને જણાશે કે મોટા ભાગની એની એ જ વાત શ્રુતિના નામે પુનરુક્ત થઈ રહી છે.

સત્તાત્રય

માયાવાદીઓની દ્વિવિધ ભૂમિકામાં ત્રણ સત્તાઓ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. તેમનાં નામ છે : પ્રાતિભાસિક સત્તા, વ્યવહારિક સત્તા અને પારમાર્થિક સત્તા. દેખાય ત્યાં સુધી જ જે વસ્તુ હોય તેવી રહે તેની સત્તા પ્રાતિભાસિક સત્તા કહેવાય, જેમકે રજ્જુ-સર્પ.

જે દેખાય પણ ખરી અને જેનો વ્યવહાર પણ થાય તેની સત્તા વ્યવહારિક સત્તા ગણાય. જેમકે, આપણાં ઘર-બાર, સૂર્ય-ચન્દ્ર, ઝાડ વગેરે વગેરે જેનો ત્રણે કાળમાં બાધ ન થાય પણ સદાય જેનું અસ્તિત્વ રહે તે વસ્તુની સત્તા ગણાય, જેમ કે બ્રહ્મ. બ્રહ્મ સિવાય પરમાર્થિક સત્તા કોઈની ના હોવાથી પારમાર્થિક સત્તામાં માત્ર બ્રહ્મ જ ગણાય. વ્યવહારમાં જગત ભલે હોય પણ તે બાધિત થતું હોવાથી યા નાશવાન હોવાથી તેની સત્તા પારમાર્થિક નથી. એટલે તે કલ્પિત યા મિથ્યા વસ્તુ છે એવું તેમનું કથન છે. આના ઉપરથી આપણે વિચારીએ –

(1) રજ્જુ-સર્પની પ્રતીતિકાળમાં સત્તા રહે છે (માટે તો તે પ્રાતિભાસિક સત્તાત્મક છે) એમ કહીને વળી પાછું ત્રણે કાળમાં તેની સત્તા રહેતી જ નથી એવું કથન અસંગત લાગે છે. ત્રણે કાળમાં જો તેની સત્તા ન હતી તો પ્રતીતિકાળમાં ક્યાંથી આવી? એટલે કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાતિભાસિક સત્તા માન્યા પછી તેની સત્તા ત્રણે કાળમાં રહેતી નથી. એવું કથન નિતાંત અસંગત છે.

પ્રાતિભાસિક વસ્તુની ત્રણે કાળમાં વ્યાવહારિક યા પારમાર્થિક સત્તા નથી રહેતી, પ્રાતિભાસિક સત્તા રહેતી હોય તો ભલે તેવું કથન હોય તો તે પણ યુક્ત નથી. પ્રત્યેક વસ્તુ જેને પ્રાતિભાસિક કહેવામાં આવે છે તે વ્યાવહારિક નથી? રજ્જુ-સર્પથી ભય ઉત્પન્ન થયો, તેથી બચવાના ઉપાયો કરવા એ બધું વ્યાવહારિક નથી? વ્યાવહારિક જ છે. જો વસ્તુ વ્યવહારક્ષમ ન હોત તો આ બધા વ્યવહારો થાત જ નહિ. એટલે તે વ્યાવહારિક છે એમ કહેવું પડે જ. કેટલીક પ્રાતિભાસિક વસ્તુઓ લાંબા સમય સુધી (અધ્યાસની નિવૃત્તિ ન થવાના કારણે) ટકતી હોય છે. તેમનો વ્યવહાર પણ લાંબા સમય સુધી ચાલતો હોય છે. એટલે તેમાં પણ વ્યવહારક્ષમતા તો હોય જ છે.

વળી અમુક વસ્તુમાં પારમાર્થિક સત્તા નથી માટે તે મિથ્યા છે તેવું કથન પણ બરાબર નથી. બ્રહ્મમાં પણ પારમાર્થિક સત્તા છે એમ સિદ્ધ કરવું હોય તો કરી શકાશે નહિ. જે ત્રણે કાળમાં સમરૂપથી રહે તે પરમાર્થ કહેવાતું હોય તો સામાન્ય ત્રણે કાળમાં લગભગ બધું જ રહે છે. યાવાત્ ત્રણ કાળમાં અમુક વસ્તુ જ રહે છે અને અમુક નથી રહેતી તેનો નિર્ણય કોણ કરશે? નિર્ણય કરનાર પોતે ત્રણ કાળનો અનુભવી હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે. ભૂતકાળના અનુભવો આપણને નથી. હોય તોપણ તેની સ્મૃતિ તો નથી જ. ભવિષ્યના અનુભવ તો નથી જ. એટલે યાવત્ ભવિષ્યકાળની નિશ્ચિતતા કરવાનો દાવો તે માત્ર સંભાવના જ હોઈ શકે. તેવી સંભાવનાઓ જુદી જુદી પણ હોઈ શકે. એટલે પારમાર્થિક સત્તામાં અમુક તત્ત્વ છે અને અમુક નથી એવો નિશ્ચય માત્ર ભાવુકતા જ છે – તત્ત્વાર્થ નથી.

(4) માનો કે આ ત્રણે સત્તાઓ છે. આ ત્રણે સત્તાઓનો નિર્ણય, લક્ષણ, પ્રમાણ, વગેરે કઈ સત્તામાં થાય છે? પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક સત્તામાં તો તે શક્ય નથી. પ્રાતિભાસિક અપ્રમાણ હોવાથી તથા પરમાર્થ મન, બુદ્ધિ, વાણી વગેરેથી પર હોવાથી ત્રણે

સત્તાઓનો નિર્ણય વ્યાવહારિક સત્તામાં જ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. હવે જે સત્તાને અધીન રહીને ત્રણે સત્તાઓના નિર્ણય વગેરે થાય છે તે સત્તા પોતે જ જો મિથ્યા હોય તો તેના નિર્ણયો વગેરે પણ મિથ્યા જ થાય, અને પારમાર્થિક સ્વરૂપ વગેરેની વ્યાખ્યા પણ મિથ્યા થાય. જો આવું સ્વીકારવામાં આવે તો સિદ્ધાંતો પણ મિથ્યા જ થાય. કારણ કે આ બધું ય વ્યાવહારિક સત્તાને અધીન રહીને થયું છે. ઘણા લોકો એવું માને છે કે, ‘ગુરુ-શિષ્ય, સિદ્ધાંતશાસ્ત્ર વગેરે બધું જ મિથ્યા છે.’ જો આમ માનવાનું હોય તો આપણે તેમની સાથે સહમત થઈએ તથા તેમની પીઠ થાબડીએ કે અંતે તેમણે જાતે જ સ્વીકાર્યું કે એમનો સિદ્ધાંત પણ મિથ્યા છે. તેમના આવા સ્પષ્ટ સ્વીકાર બદલ તેમને ધન્યવાદ આપીએ.

(5) વ્યાવહારિક સત્તાવાળી વસ્તુઓનો બાધ નથી થતો પરંતુ નાશ થાય છે. આ ‘બાધ’ અને ‘નાશ’ વચ્ચેના ભેદને બરાબર સમજવો જોઈએ. સ્વપ્નના પદાર્થો પણ હંમેશાં બાધિત થતા હોય તેવું નથી બનતું, પણ તેમનો અભાવ થઈ જાય છે. ‘બાધ’ હંમેશાં નિષેધપૂર્વકનો અને વિધાનાત્મક હોય છે. આ સર્પ નથી પણ રજ્જુ છે. એમાં સર્પનો નિષેધ છે અને રજ્જુનું વિધાન એક અધિકરણમાં થતું હોવાથી તેને સર્પનો બાધ થયો એમ કહી શકાય. પરંતુ વ્યાવહારિક ઘટ-પટાદિ ફરી તૂટી જાય ત્યારે આપણે તેનો નાશ થયો એમ કહીએ છીએ – તેનો બાધ થયો એમ નથી કહેતાં. બાધ થતો હોય ત્યારે તો આ પટ કે ઘટ તે પટ કે ઘટ નથી પણ અમુક છે તેવું જ્ઞાન થવું જોઈએ. આવું જ સ્વપ્નના પદાર્થો વિષે પણ છે –

જાગ્યા પછી સ્વપ્નના પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થતી નથી તે બરાબર છે. પરંતુ સ્વપ્નમાં દેખાયેલી વસ્તુ તે તે નહીં પણ અમુક હતી તેવું નિષેધપૂર્વકનું વિધાનજ્ઞાન થતું નથી. જો બાધ થયો હોય તો તેની જગ્યાએ તે જ અધિકરણમાં અન્ય કોઈનું વિધાન થવું જ જોઈએ. આમ વ્યાવહારિક વસ્તુઓનો બાધ થતો ન હોવાથી, આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે પણ, તે મિથ્યા ન બની શકે.

નશ્વરતા, ક્ષણિકતા કે અંતતા એ બાધ નથી. વસ્તુના અસ્તિત્વની એ પ્રબળ નિશાની છે. વસ્તુ હોય તો જ તે નશ્વર, ક્ષણિક કે અંતતાવાળી બની શકે. વંધ્યાપુત્ર અથવા તો શશશૃંગ નશ્વર કે ક્ષણિક નથી – તે કોઈ વસ્તુ જ નથી. આત્મા પણ જો ગુણ, ક્રિયા, ઇક્ષણ, દર્શન અને વિચારકતા વગેરેથી અત્યંત શૂન્ય હોય તો વંધ્યાપુત્ર જેવી જ તેની સ્થિતિ ગણાય. સાક્ષી અથવા દ્રષ્ટા થવા માટે પણ વિચાર તથા સક્રિયતા (activity) તો જોઈએ જ.

બ્રહ્મ યા આત્મા જ માત્ર પરમાર્થ સત્તાયુક્ત છે તેવું કથન કયા અનુભવને અધીન છે? વ્યાવહારિક અનુભવને જો મિથ્યા માનવાનો હોય, પરમાર્થને અનુભવથી પર, જ્યાં મન, વાણી અને બુદ્ધિ વગેરે પહોંચતાં નથી તેવો માનવાનો હોય ત્યારે – આવી પારમાર્થિક સત્તા વગેરના અસ્તિત્વમાં કોઈ માન્ય યુક્તિ દેખાતી નથી – ખરેખર તો નિર્ભ્રાન્ત વ્યાવહારિક સત્તા એ પ્રમાણિક સત્તા છે, આવી ત્રણ જુદી જુદી સત્તાઓ ગણવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી.

અધ્યાસ

પત્ર પૂર્વસ્મિન્ દ્રષ્ટાવભાસોઽધ્યાસઃ (પ્રથમ જોયેલી વસ્તુનું તેના સમાન અન્ય વસ્તુમાં અવલોકન કરવું તે અધ્યાસ છે.) આપણે ઘણી વાર સર્પ જોયો હોય. પછી એક વાર અંધારામાં દોરડું જોતાં જ સર્પના સંસ્કાર જાગી ઊઠે અને દોરડાને દોરડું નહિ પણ સર્પ માનીને તેનાથી ડરવા અને ભાગવા લાગીએ છીએ. આમ રજ્જુમાં અનુભવાતો આ સર્પ અધ્યારોપિત સર્પ છે – સાચો સર્પ નથી. રજ્જુરૂપી અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થતાં સર્પનો બાધ થઈ જાય છે. આવી જ રીતે બ્રહ્મના અધિષ્ઠાનમાં આ જગત આરોપિત છે એટલે મિથ્યા છે – ત્રણે કાળમાં નથી છતાં સર્પની માફક તેની પ્રતીતિ થઈ રહી છે. આ જગત્રૂપી પ્રપંચનો છેદ તેના અધિષ્ઠાન-બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારથી જ થઈ શકે છે. જેમ રજ્જુનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં જગત ગાયબ થઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં જગત્ ગાયબ થઈ જાય છે. એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી અધ્યાસની નિવૃત્તિ કરી લેવી જોઈએ વગેરે વાર્તા અધ્યાસવાદીઓ કહે છે.

ઉપરનાં કથન બરાબર નથી. આપણે એક વાત બરાબર સમજી લેવી જોઈએ કે ભ્રમજ્ઞાન થાય છે તે વિષે વિરોધ નથી. પરંતુ ભ્રમજ્ઞાનને નૈયાયિકો અને વેદાન્તીઓ જુદી જુદી રીતે માને છે. નૈયાયિકનું કથન છે કે, વ્યતસ્મિન્ તત્ બુદ્ધિરધ્યાસઃ જે જેવું ના હોય તેને

તેવું માનવું યા સમજવું તે અધ્યાસ છે – ભ્રમજ્ઞાન છે. આ પરિભાષામાં જોનારનું યા માનનારનું પોતાનું અજ્ઞાન યા ભ્રમજ્ઞાન છે. સામેની વસ્તુમાં કશું જ થતું નથી. જ્યારે વેદાંતીનું કથન છે કે, સામેની વસ્તુમાં તેને ભળતી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે અને આપણને દેખાય છે. રજ્જુમાં દેખાતો સર્પ, એ નૈયાયિકના મતે, માત્ર ભ્રમ છે એટલે કે જોનારના જોવામાં કે સમજવામાં કંઈક ભૂલ થઈ રહી છે, જ્યારે વેદાન્તીના મતે રજ્જુગત બ્રહ્મ અને તે બ્રહ્મગત અવિદ્યાની આવરણશક્તિથી રજ્જુ ઢંકાઈ ગઈ છે તથા વિક્ષેપશક્તિથી માયાવી સર્પ ઉત્પન્ન થયો છે. અર્થ એ થયો કે આપણા જોવા-સમજવાના કારણે ભ્રમજ્ઞાન નથી થયું પણ સામેની વસ્તુમાં વસ્તુતઃ તેવી માયાવી યા પ્રાતિભાસિક વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે, જે આપણને દેખાય છે. આ બે દૃષ્ટિઓમાં આકાશપાતાળ જેટલો ભેદ છે. એને બરાબર સમજ્યા વિના આ વાતને બરાબર સમજી શકાશે નહિ.

વેદાન્તીના માયાવી સર્પનો હવે વિચાર કરીએ. ‘અન્યમાં પૂર્વે જોયેલી વસ્તુનું અવલોકન (અવભાસ) થાય તો તેને અધ્યાસ કહેવાય. પહેલાં આપણે સર્પ જોયો હોય પછી સામાન્ય અંધારામાં દોરડાને જ સર્પ માની બેસીએ તો તે સમયે દોરડામાં માયાવી સર્પ ઉત્પન્ન થાય છે જે અધ્યાસ કહેવાય છે, અધિષ્ઠાન જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ થાય છે.

હવે જો આવું થતું હોય તો અસંખ્ય દોષો આવ્યા વિના રહે નહિ. આપણે થોડાક દોષોનો વિચાર કરીએ –

(1) રજ્જુમાં સર્પ ઉત્પન્ન થવાનું શું કારણ છે? દ્રષ્ટાનું અજ્ઞાન તો હોઈ શકે નહિ કેમ કે જો સર્પને જોયા પહેલાં પણ અજ્ઞાન હોય તો તે અજ્ઞાનનું પણ નિમિત્ત નહિ રહે. પછી તો બધા જ કાળમાં સર્પ દેખાયા કરશે. એટલે પહેલાં સર્પ અને પછી દર્શન કહી શકાય. આમ સર્પની ઉત્પત્તિ માટે કશું જ નિમિત્ત રહેતું નથી.

(2) વેદાન્તી કહે છે કે રજ્જુગત બ્રહ્મ તથા બ્રહ્મગત અવિદ્યાથી અધ્યારોપિત વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. તો ‘બ્રહ્મગત અવિદ્યા’ આ કથન જ વ્યાઘાતદોષભર્યું છે. બ્રહ્મમાં પણ અવિદ્યા રહે છે? તો પછી અવિદ્યાથી મુક્ત કોણ રહ્યું? વળી બ્રહ્મને નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત પણ કહીએ છીએ તો આ તો બની જ ના શકે. એટલે ‘બ્રહ્મની અવિદ્યાથી’ એમ કહેવું એ તો બ્રહ્મની હાંસી ઉડાવવા જેવું થાય.

માનો કે, બ્રહ્મગત અવિદ્યાની વિક્ષેપશક્તિથી સર્પ થયો છે અને આવરણશક્તિથી રજ્જુ ઢંકાઈ ગયેલ છે. તો હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ વિક્ષેપશક્તિને શું ખબર પડે કે સામેનો દર્શક પૂર્વમાં સર્પ જોઈ ચૂક્યો છે માટે તેને સર્પ બતાવું? અને બીજો દર્શક દોરડાને મળતી બીજી વસ્તુ-પટ્ટો વગેરે – જોઈ ચૂક્યો છે માટે તેને તેવી વસ્તુ બતાવું? રજ્જુમાં હંમેશાં સર્પનો જ અધ્યાસ થશે તેવું તો નથી જ. મળતી આવતી તમામ વસ્તુનો અધ્યાસ થઈ શકે છે. વળી અધ્યાસમાં પૂર્વદૃષ્ટતા તો હોવી જ જોઈએ. એ પૂર્વદૃષ્ટતાનું જ્ઞાન પેલી વિક્ષેપશક્તિમાં હોય તો જ તે જેના તેના માટે તે તે જુદી વસ્તુઓનો અધ્યાસ કરી-કરાવી શકે; તે વિના કદાપિ બની ન શકે. વિક્ષેપશક્તિમાં આવી શક્તિ હોવાનું ત્યારે જ બની શકે કે જો તે ત્રિકાલજ્ઞ સર્વજ્ઞતા ધરાવતી હોય, પોતે ચેતન હોય. આવું તો છે નહિ, માટે વિક્ષેપશક્તિથી સર્પ વગેરે ઉત્પન્ન થાય એ કથન યોગ્ય નથી.

(3) દસ જણને એક સાથે એક જ અધિષ્ઠાનમાં જુદા જુદા દસ અધ્યાસ થાય. દસે જણને એક જ વસ્તુમાં દસ જુદીજુદી વસ્તુઓ દેખાય. સામે પડેલી ચમકતી છીપમાં કોઈને રજત, કોઈને અભ્રક, કોઈને પતરું અને કોઈને સિંગારેટના ખોખા ઉપર વીંટાળવામાં આવતો ચમકતો કાગળ દેખાય, તો કોઈને વળી તે છીપ જ છે એમ પણ દેખાય. આવી પરિસ્થિતિમાં અધ્યાસનું કોઈ સમાધાન શક્ય નથી બનતું. જો એકને તે છીપ, છીપ છે એમ જ દેખાય તો અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન તો છે જ. આવી સ્થિતિમાં વિક્ષેપશક્તિનો ઉદય જ કેમ થઈ શકે? જો વિક્ષેપશક્તિનો ઉદય થાય તોપણ તે એક ભળતી વસ્તુનું દરેકને જુદીજુદી વસ્તુઓ દેખાય છે! તો શું ઘણી વિક્ષેપશક્તિઓ છે એમ માનવું? અને દરેકના માટે જુદી જુદી વિક્ષેપશક્તિઓ ત્યાં બેસી રહી છે એમ માનવું? જો છીપમાં રજત ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે બધાને કેમ દેખાતું નથી? તે તો માત્ર સાક્ષીભાસ્ય છે એમ જવાબ આપવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. બાહ્ય વસ્તુને સાક્ષીભાસ્ય ન કહી શકાય. એટલે રજ્જુમાં કે અન્ય વસ્તુમાં સર્પ વગેરેની પ્રતીતિ થાય છે તે માત્ર સ્વબુદ્ધિગત ગરબડને કારણે જ થાય છે. સામેની વસ્તુમાં કશું જ ઉત્પન્ન થતું નથી.

(4) અધ્યારોપિત વસ્તુઓ જો પ્રતિભાસ કાળ પૂરતી પણ ખરેખર હોય તો તેમાં વજન, આયામ તથા શીતોષ્ણાદિ ધર્મો હોવા જોઈએ, પણ તેવું હોતું નથી. સ્વપ્નમાં હિમાલય દેખાય છે પણ જો તેનું વજન પણ હોય તો ખાટલાની અને ઘરની શી દશા થાય? એટલે સ્વપ્નનો હિમાલય, પ્રતિભાસકાળ પૂરતો પણ, વસ્તુ નથી, માત્ર એક પ્રકારની સ્મૃતિ છે. એ સ્મૃતિમાં આપણને અનુભૂતિનો આભાસ થયા કરે છે. વજનની માફક વસ્તુની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા અન્ય ગુણધર્મો પણ શક્ય નથી. સ્વપ્નમાં આપણને ગંગા દેખાય, તે ગંગાની લંબાઈ, પહોળાઈ વગેરે આયામ આપણા નાના સરખા ઓરડાના એક ભાગમાં કેવી રીતે સમાઈ શકે? વળી તેના કલેદતા વગેરે ધર્મો પણ નથી, હોય તો બધું પલળી જાય. માટે અધ્યારોપિત વસ્તુઓ, ખરેખર તો પ્રતિભાસિકકાળ પૂરતી પણ વસ્તુઓ નથી હોતી એટલે તેમની પ્રાતિભાસિક સત્તા માનવાનો કશો જ અર્થ નથી.

ગુરુતા, આયામ તથા ધર્મો વિના પણ તે વસ્તુઓની સત્તા હોઈ શકે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી જ. આમાંના એ પણ તત્ત્વ વિના ભૌતિકવસ્તુનું અસ્તિત્વ જ શક્ય નથી.

(5) અધ્યાસમાં પૂર્વદષ્ટતા અનિવાર્ય છે. જો પૂર્વદષ્ટતા વિના પણ અધ્યાસ થતો હોય તો જોણે જીવનમાં સર્પને જોયો કે સાંભળ્યો પણ નથી તેને પણ દોરડા વગેરેમાં સર્પનો અધ્યાસ થવો જોઈએ. પણ તેવું થતું નથી. એટલે પૂર્વદષ્ટતા તો હોવી જ જોઈએ. બીજી વાત, આપણે આપણા વર્તમાનમાં જેવું જગત જોઈએ છીએ તેવું પૂર્વે કદી જોયું હતું? આવાં જ ઘરો, આવાં જ માણસો, આવાં જ કારખાનાં વગેરે આ જ રૂપમાં પહેલાં જોયાં હોય તો કદાચ આ બધાં અધ્યારોપિત થઈને ભાસિત થાય. પણ આવું જગત આપણે પૂર્વે જોયું કે અનુભવ્યું હોય તેવી સ્મૃતિ આપણને કોઈને નથી, સંગતિ પણ નથી. એટલે જગત આરોપિત કેમ બની શકે?

વળી કદાચ માની લઈએ કે જગત પૂર્વદષ્ટ છે. તો આ નહિ તો પૂર્વનું તો સત્ય હોવું જ જોઈએ. ભલે રજ્જુનો સર્પ આરોપિત હોય પરંતુ પૂર્વદષ્ટ સર્પ તો વાસ્તવિક હોવો જ જોઈએ ને? આ જગત વિશે પણ પૂર્વદષ્ટ વાસ્તવિક જગત કારણ છે? જો તેવું હોય તો કદાચ આ જગતને મિથ્યા ઠરાવી શકાય પણ પેલા પૂર્વદષ્ટ જગતને તો મિથ્યા ન જ ઠરાવી શકાય ને!

ઘણા લોકો આ પ્રશ્નોનું સમાધાન એમ કહીને કરવા પ્રયત્ન કરે છે કે, પૂર્વદષ્ટ વાસ્તવિક હોવું જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. મિથ્યા રજત્-દર્શનના સંસ્કારથી પણ રજત્નો અધ્યાસ થઈ શકે છે. પરંતુ આ સમાધાન બરાબર નથી. મદારી ખેલ કરતી વખતે લોકોને મિથ્યા રૂપિયા બતાવે તે જોઈને તેના સંસ્કારથી રજત્નો અધ્યાસ થઈ શકે છે એમ માનવામાં બે દોષ આવેછે—

(1) મદારીના રૂપિયા મિથ્યા હતા નહિ; ખરેખરા વાસ્તવિક રૂપિયા હતા. તેણે તો માત્ર હાથચાલાકીથી તે પ્રગટ કર્યા હતા; અને

(2) તે મિથ્યા હોય તોપણ એકદમ અજાણ્યા માણસને તે રૂપિયા છે તેવું જ્ઞાન ના થઈ શકે. જોણે પહેલાં રૂપિયા જોયા હોય યા જાણ્યા હોય તે જ જાણી શકે કે આ મદારી જે વસ્તુ બતાવે છે તે રૂપિયા છે. એટલે મિથ્યા વસ્તુના સંસ્કારથી અધ્યાસ થઈ શકે છે તેમ કહેવું બરાબર નથી.

છતાં પણ પૂર્વદષ્ટ અમિથ્યા જ હોવું જોઈએ તેવો નિયમ નથી એમ માનીને ચાલીએ તોપણ પૂર્વદષ્ટ મિથ્યા જ હોવું જોઈએ એવો પણ નિયમ નથી એ હકીકત છે. એટલે બધા જ અધ્યાસો પૂર્વદષ્ટ મિથ્યાદર્શનજન્ય સંસ્કારોથી થાય છે તેવું તો નથી જ. લગભગ બધાં જ પૂર્વદષ્ટ વાસ્તવિક હોય છે પરંતુ ખેંચતાણ કરીને પૂર્વદષ્ટ પણ મિથ્યા જ છે તેવું કથન કરવામાં આવે અને તેને માની લેવામાં આવે તોપણ તે અપવાદરૂપે હોય. નિયમ તો સર્વમાન્ય અનુભૂતિના આધારે જ થઈ શકે. એકાદ અપવાદના આધારે નિયમ બનાવી શકાય નહિ. જો પૂર્વદષ્ટ મિથ્યા હોય તો તે પણ એક અધ્યાસ જ થયો. એટલે તેના માટે વળી પાછું બીજું પૂર્વદષ્ટ તો જોઈએ જ. અને તેનું પૂર્વદષ્ટ પણ જો મિથ્યા હશે તો અનવસ્થા દોષ આવશે. વાસ્તવિક હશે તો આપણું કહેવું સિદ્ધ થશે. માટે અધ્યાસમાં પૂર્વદષ્ટ વાસ્તવિક હોય છે તેવું કથન જ બરાબર છે. તેવી રીતે આ જગત અધ્યાસ નથી, આરોપિત નથી કે કલ્પિત પણ નથી પરંતુ વાસ્તવિક છે.

આ વાત ઘણી લંબાઈ ગઈ. હવે આ વિચારધારાએ આપણા ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં શું ભાગ ભજવ્યો છે તે

10. વૈદિક દર્શનો: દર્શનોની ધાર્મિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય અસરો

માયાવાદની ધાર્મિકતા

માયાવાદમાં ઈશ્વર કલ્પિત છે એટલે મિથ્યા છે. પાપ-પુણ્ય, જન્મ-મરણ, સ્વર્ગ-નર્ક, કર્તા-ભોક્તા વગેરે બધું જ કલ્પિત, મિથ્યા છે. એટલે માયાવાદીને નથી ઈશ્વરનો ડર રહેતો, નથી કર્મનો ડર રહેતો કે નથી અન્ય કોઈ ડર રહેતો. સામાન્ય ધાર્મિક વ્યક્તિ ધર્મભીરુતાના કારણે જે પાપોથી બચી શકે છે તે સ્થિતિ વેદાન્તીની નથી રહેતી. તેના મતે તો કશું છે જ નહિ. આવું બૌદ્ધિક રીતે માની લેવા માત્રથી શરીર કે ઇન્દ્રિયો કોઈને છોડી દેતાં નથી. એમના વેગો અને આવેગોની તાણ તો સહુની માફક માયાવાદીને પણ આવે છે જ. ઊલટાનું બીજા લોકો જ્યારે ભગવાનના આશરે કે બીજા કોઈ આધારે પોતાની જાતને બચાવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે અને બચી શકે છે ત્યારે માયાવાદી તો નિરાધાર છે. આ બધા વેગો અને આવેગો તેને મચ્છરની માફક ચોળી નાખે છે. એક તરફ તો તે ‘આ શરીર, આ શરીર’ એવું પોપટિયું કથન કરીને, જાણે પોતાને કશું લેવા-દેવા નથી તેવું દુનિયાને સમજાવે છે તથા પોતે પણ સમજે છે, પણ બીજી તરફ શરીર-ઇન્દ્રિયોના ભોગો પાછળ તે પાગલ થઈને પડે છે. ‘એ તો શરીરના ધર્મો છે, ગુણોમાં વર્તે છે’ વગેરે બેજવાબદારીપૂર્ણ કથની કથ્યા કરે છે. માનાપમાન, ગાદી માટેનો મોહ, ક્રોધ વગેરે જરા પણ ઓછાં થતાં નથી, પણ વધે છે. આવું દંભી જીવન – ડબલરોલવાળું – તે જીવવા લાગે છે. પંજાબના વેદાન્તીઓનો એક પ્રસિદ્ધ દોહરો છે જેમાં એકપુરુષવેદાન્તી પોતાની શિષ્યા વેદાન્તીનીને સમજાવે છે કે:-

असि ब्रह्म, तुसि ब्रह्म, ब्रह्म ब्रह्म सब एक है।

इन्द्रियां अपना काम करे, ब्रह्म सदा निर्लेप है।।

અર્થાત્ હું પણ બ્રહ્મ છું, તું પણ બ્રહ્મ છે, બ્રહ્મ તો બધું એક જ છે. ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનું કામ કરે છે. (કરવા દો, ડરવાની જરૂર નથી) બ્રહ્મ તો સદા નિર્લેપ જ છે. મારા ગુરુજી, આવાં જ કારણોસર, વિચારસાગરને બિગાડસાગર, યા ચમારસાગર કહેતા.

સામાજિક અસર

ફિલસૂફી એવી હોવી જોઈએ જે સમાજને ઓછામાં ઓછી ત્રણ ચીજો તો આપે: 1 ન્યાય; 2. પુરુષાર્થ યા કર્મઠતા અને 3. સમસ્યાઓ સામે ઝઝૂમવાની પ્રેરણા. આચાર્યોએ ન્યાયપૂર્ણ સમાજની સ્થાપના માટે કશું જ કર્યું નથી. તેમાંના મોટા ભાગના તો એક તરફ અદ્વૈતની બાંગ પોકારતા હતા અને બીજી તરફ કટ્ટર બ્રાહ્મણવાદના ખીલા ઊંડે સુધી ઠોકતા હતા. સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રો પ્રત્યે તો તેમણે પારાવાર અન્યાય કર્યો છે. બૌદ્ધ કાળમાં સમાનતા માટેની જે તકો ઊભી કરવામાં આવી હતી તે બધી વૈદિકતાના નામે ભૂંસી નાખવામાં આવી અને બ્રહ્મસૂત્ર જેવા ગ્રંથમાં, આદ્ય શંકરાચાર્ય જેવા આચાર્યે લખ્યું, ‘જો શૂદ્ર વેદ સાંભળે તો તેના કાનમાં ઉકાળેલું સીસું રેડવું, બોલે તો જીભ કાપવી, અને વેદ ધારણ કરે તો હૃદય તોડી નાખવું, કારણ કે શૂદ્ર તો સાક્ષાત્ સ્મશાન જ છે, આવું વાંચતાં આપણું હૃદય કંપી ઊઠે છે. આવા કૂર કાયદાઓ બ્રાહ્મણેતરો માટે બનાવવામાં આવ્યા અને લાગુ કરવામાં આવ્યા. આ વિષે શાંકરભાષ્યમાં ‘અપશૂદ્રાદિ’ અધિકરણમાં જોશો તો આ બધું વિસ્તારથી વાંચવા મળશે.

હજુ આજે પણ આચાર્યોના વારસદારો સોનાચાંદીના સિંહાસનોથી અભડાતા નથી પણ માણસથી અભડાય છે. અબોટિયાં. પહેરેલા બ્રાહ્મણો જ તેમના સમીપ જઈ શકે છે અથવા કોઈ પૈસાપાત્ર જઈ શકે છે. પેલા શૂદ્રની શી તાકાત કે તેનો છાંયો પણ એમની નજીક લાવી શકે! આવું જ સ્ત્રીઓ માટે પણ છે દ્વારં કિમેકં નરકસ્ય નારી। ‘નર્કનો એક માત્ર દરવાજો કોણ છે?’ એવો પ્રશ્ન કરી તેનો જવાબ આપવામાં આવ્યો કે ‘નારી અર્થાત્ સ્ત્રી.’ આવાં તો ઘણાં વાક્યો છે. જે લોકો પરંપરાની અંધશ્રદ્ધાથી પીડાતા ન હોય તેમણે અનુસંધાન કરવાનું કે આ લોકોએ કેવા સમાજની રચના કરી!

અકર્મણ્યતા

હું કર્તા નથી, હું ભોક્તા નથી, હું ખાતો નથી, હું પીતો નથી, કર્મ તો અજ્ઞાનીઓ માટે છે. જ્ઞાનીને તો માત્ર પ્રારબ્ધ જ ભોગવી લેવાનું

હોય છે. બીજું કશું કરવાનું હોતું નથી. આવાં વાક્યો એક નહિ પણ હજારની સંખ્યામાં આ માયાવાદમાં પડ્યાં છે. દુષ્કાળના સમયમાં, અમે જ્યારે થોડી પ્રવૃત્તિ કરી ત્યારે કેટલાય સંન્યાસીઓ મારી નિંદા એટલા માટે કરતા હતા કે મેં નિવૃત્તિમાર્ગ છોડી પ્રવૃત્તિમાર્ગ કેમ પકડ્યો? તેમના મતે નિવૃત્તિ એટલે માત્ર અકર્મણ્યતા! લાખો સાધુઓ અને સંન્યાસીઓ આ કર્મઘૃણાના અને કર્તવ્યઘૃણાના રોગથી પીડાય છે. અને નકામું, સ્વાર્થભર્યું, ઉદરભરું જીવન જીવી રહ્યા છે. બીજી બાજુ પેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓ સાત સમુદ્ર પાર કરીને અહીં આવે છે. દૂરનાં જંગલોમાં, અપાર અગવડો વેઠીને પણ જાય છે, લોકોની સેવા કરે છે અને પોતાનો ધર્મ ફેલાવે છે. અને આપણે? હરદ્વાર, ઋષિકેશ અને વૃંદાવન જેવાં તીર્થોમાં જઈને જુઓ. ભંડારા ઉપર ભંડારા ઉડાવાય છે. શ્રીમંતો સમજે છે કે લક્ષ્મીનો સદ્ગુપયોગ થઈ રહ્યો છે. ખબર નથી પડતી. નથી સમજાતું કે આને સદ્ગુપયોગ કેમ કહેવાય!

આ બધા સાધુઓ જો કર્મઠ બને તો કેટલું મહાન કાર્ય થઈ શકે? હિન્દુ જનતાની જાણે કાયાપલટ થઈ જાય! પરંતુ નિવૃત્તિમાર્ગના નામે પકડાયેલા, અકર્મણ્યતાવાદ છૂટે તો ને! સમાજના કચડાયેલા, દબાયેલા, વર્ગ માટે જે થોડાઘણા લોકો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. તેમના આ લોકો શત્રુ બની જતા હોય છે અને ક્યારેક તો હત્યા જેવી ઘોર પ્રવૃત્તિ પણ કરી બેસતા હોય છે.

પલાયનવાદ

માયાવાદે પલાયનવૃત્તિને ખૂબ પ્રોત્સાહિત કરી છે. જોકે આ દોષ અન્ય લોકોએ પણ પોષ્યો છે જ, પરંતુ માયાવાદે તો વ્યક્તિને સમસ્યાઓ સામે ઝઝૂમવાની જગ્યાએ ભાગી છૂટવાનું જ વધારે શીખવ્યું છે. પ્રત્યેક સમસ્યાનું એક મહાઔષધ તેણે શોધી કાઢ્યું છે – પ્રારબ્ધભોગ. પેટમાં દુખતું હોય તોપણ પ્રારબ્ધયોગ અથવા તો સામાજિક અવ્યવસ્થાના કારણે કોઈ બહેન બાળવિધવા બને તોપણ પ્રારબ્ધભોગ! આવા કેટલાય લોકોને (મહાત્માઓને) હું જાણું છું જેઓ કહે છે કે, “અમારે હવે કશું જ કરવાનું નથી, માત્ર પ્રારબ્ધ ભોગવી લેવાનું છે.” ધર્મની સળગતી સમસ્યાઓ, સમાજના જ્વાળામુખી જેવા પ્રશ્નો, રાષ્ટ્રની દયનીય દશા આ બધામાં એમણે કશું જ કરવાનું નહિ? માત્ર પ્રારબ્ધ ભોગવવા જ જીવવાનું હોય તો તે જેટલું જલદી પૂરું થાય તેટલા તેઓ તથા લોકો પણ સુખી થાય!

સમસ્યાઓ સામે ઝઝૂમવાની જગ્યાએ તેનાથી ભાગી છૂટવાની, આ પ્રજ્ઞાવાદના દ્વારા તેની ઉપેક્ષા કરવાની શિખામણ આપનાર ફિલસૂફી પ્રજાનું કદી ભલું કરી શકે નહિ.

રાષ્ટ્રીય અસર

એ વાત યાદ રાખીએ કે જે સમયમાં. અર્થાત્ આઠમી શતાબ્દીથી અઢારમી શતાબ્દી સુધીમાં, આપણાં મંદિરો તૂટતાં હતાં, લૂંટાતાં હતાં, સ્ત્રીઓની લાજ લૂંટાતી હતી, ગાયો કપાતી હતી, પ્રજાને ગુલામો બનાવી લઈ જવાતી હતી. આ અહીં જ ગુલામીની અને તે પણ અધમ કક્ષાની ગુલામીની જંજીરો આપણા ગળામાં ફસાતી હતી. દુઃખ, દારિદ્ર અને સંતાપના તાપમાં દેશ બળી રહ્યો હતો ત્યારે તે જ સમયે આ બધા આચાર્યો આપણને મિથ્યાત્વની અફીણગોળી, બાળાગોળી ખવડાવી ઘેનમાં નાખી, સમસ્યાઓથી ભાગી છૂટવાની કળા શિખવાડી રહ્યા હતા. કેટલાક ‘મિથ્યા મિથ્યા’ કહીને ભાગ્યા. કેટલાક મંજીરા વગાડવા બેસી ગયા તો કેટલાક શત્રુનાશ અને વિશ્વશાન્તિ કરવા, ‘સ્વાહા, સ્વાહા’ કરવા બેઠા. પરંતુ કોઈએ સાચી દિશાના પ્રયત્નો બતાવ્યા નહિ, કર્યા નહિ, કરવા દીધા પણ નહિ. ભારતની ગુલામીમાં તેની ફિલસૂફીએ તથા અન્યાયપૂર્ણ વર્ણવ્યવસ્થાએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહ, સમર્થ સ્વામી રામદાસ જેવા એકલદોકલ વાસ્તવવાદી દેખાય છે. પરંતુ બાકીના બધા લગભગ શેખરચલ્લી ઘડો લઈને ચાલનારા તરંગીઓ જ દેખાય છે. જો પ્રત્યેક પ્રેરક વ્યક્તિ રામદાસ બની હોત તો કદાચ આપણા દેશની પરિસ્થિતિ અને ઇતિહાસ જુદા જ હોત. તેમ ના થયું માત્ર આપણી વૈચારિક ભ્રાન્તિના કારણે.

વળી એ પણ યાદ રાખીએ કે આ તે સમય હતો જ્યારે યુરોપ ખંડ આળસ મરડીને બેઠો થઈ રહ્યો હતો, થઈ ગયો હતો. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં, આર્થિક ક્ષેત્રમાં તથા જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તે લાંબાં ડગલાં ભરી રહ્યો હતો. તેના નાના નાના દેશો, તેની મુઠ્ઠીભર પ્રજા, મહત્ત્વાકાંક્ષાની ખુમારીમાં એક પછી એક દિશાઓ સર કરી રહી હતી. તેના નાવિકો સઢવાળા વહાણો લઈને સમુદ્રને ખૂંદી

ખૂંદીને નવા નવા દેશો શોધી રહ્યા હતા. દૂર દૂર સુધી પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી રહ્યા હતા ત્યારે આપણે કાં તો ‘મિથ્યા, મિથ્યા’ બોલતા હતા કે પછી, ‘ભગવાન બધું સંભાળી લેશે’ તેમ મન મનાવી મંજૂરા વગાડતા હતા. દરિયાના પાણીથી આપણે અભડાઈ જતા હતા. ભાઈ-ભાભીથી વટલાઈ જતા હતા. પુરુષાર્થી અને કલાકૌશલ્યમાં નિપુણ વર્ગને સમાજમાં ઉતારી પાડવામાં આપણે ધાર્મિક મર્યાદાનાં દર્શન કરતા હતા.

સાગરખેડુ ખારવાઓને લગભગ અસ્પૃશ્ય જેવી સ્થિતિમાં ગામ બહાર વસાવ્યા. સુથાર, લુહાર વગેરે કારીગરોને વસવાયાં બનાવી દીધા – સમાજમાં જાણે એમનું કશું મહત્ત્વ જ નહીં. તાજમહાલ, દેલવાડાનાં દેરાં અનેક અદ્ભુત સ્થાપત્યોના અને કળાકૌશલ્યના નમૂના બનાવનાર કારીગરો કોણ હતા તેની આપણે કદી પરવા ન કરી, તેમની કદર પણ ન કરી. માત્ર પૈસા ખર્ચનાર કોણ હતા તેની જ દરકાર રાખી. આપણી નજીકનો જ આખો ઓસ્ટ્રેલિયા ખંડ ખાલી પડ્યો પડ્યો પોકાર કરતો હતો: “આવો, મારી સંપત્તિના સ્વામી બનો.” પણ આપણે ધાર્મિક રીતે દરિયાથી અભડાતા હતા, સમુદ્રયાત્રા નિષિદ્ધ હતી. સામાજિક રીતે ઊંચનીચના અસંખ્ય સ્તરોમાં વહેંચાયેલા, વિરવિખેર અને શક્તિ વિનાના આપણે હતા, રાષ્ટ્રીય રીતે મહત્ત્વાકાંક્ષા વિનાના હતા. આપણને વારંવાર ‘મિથ્યા મિથ્યા’નું અફીણ પિવડાવીને લગભગ મૃતક બનાવી દેવામાં આવ્યા હતા, એટલે આવી રીતની વિચારધારાથી કદાચ કોઈ વ્યક્તિ વિશેષને સ્મશાનશાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો ભલે, બાકી સમાજ, રાષ્ટ્ર કે ધર્મ અને અધ્યાત્મને જબરદસ્ત ફટકા જ પડ્યા છે તેમાં શંકા નથી.

11. વૈદિક દર્શનો: વેદાંત – દ્વૈતવાદ

દ્વૈતવાદ, ખરેખર તો, મધ્વાચાર્યનો છે. પણ આપણે વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત વગેરે બધા જ વૈષ્ણવવાદોને, દ્વૈતવાદના નામે જ ઓળખીશું. જે જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે ભેદ માને છે તે બધાય દ્વૈતવાદી જ છે. આ બધાય એક યા બીજી રીતે આવા ભેદનો સ્વીકાર કરે છે; એટલે કે જીવ અનાદિ કાળથી જીવ જ છે, બ્રહ્મમાંથી તે થયો નથી. મોક્ષકાળમાં પણ તે બ્રહ્મરૂપ થઈ જતો નથી પરંતુ મોક્ષમાં પણ તે મુક્તાત્મા તરીકે જ રહે છે તથા ભગવાનની ભક્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ જીવ એક અણુ છે, અર્થાત્ તેનું પરિણામ અણુ જેવડું છે. જીવ હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે પરંતુ તેની ચેતના આખા શરીરમાં ફેલાતી હોવાથી બધે જ સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે. જીવ અલ્પજ્ઞ છે તથા અલ્પશક્તિવાળો છે. માયા યા અવિદ્યાના પાશથી બંધાયેલો છે. ભગવાનની ભક્તિ કરે તથા પૂર્ણ શરણાગતિ મેળવે તો જ માયાથી છૂટી શકે છે. ભગવાન જ એક મુક્તિદાતા છે, તેની કૃપાથી જ મોક્ષ મળે છે. એટલે સર્વતોભાવેન ભગવદ્પરાયણતા પ્રાપ્ત કરવી તે જ મોટું સાધન છે. આમ આ દ્વૈતવાદી દર્શનો ભક્તિને પ્રધાનતા આપે છે તથા દાસ્યભાવને શ્રેષ્ઠ માને છે. “ભગવાન મારા સ્વામી છે, હું તેમનો દાસ છું” એવી માન્યતા દઢ કરવાનું કહે છે. વૈષ્ણવ પરંપરામાં આ દાસ્યભક્તિના કારણે અપેક્ષાકૃત નમ્રતા અથવા નિરહંકારિતાનાં દર્શન થઈ શકે છે. મને લાગે છે, કે જો આ વૈષ્ણવાચાર્યો ન થયા હોત તો હિન્દુ પરંપરામાં અત્યારે જે ભક્તિભાવ દેખાય છે તે ના રહ્યો હોત. બૌદ્ધોની નાસ્તિકતાથી છૂટીને આપણે ખરેખર તો, વૈદિક જાળ પહેરેલી નાસ્તિકતામાં જ સપડાયાં હતાં. વૈષ્ણવાચાર્યોએ મોટા ભાગની પ્રજાને આ દોષથી બચાવી લેવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો. વૈષ્ણવ દર્શનો મોટા ભાગે પૌરાણિકતાપરાયણ છે એટલે કે કોઈના ભગવાન લક્ષ્મીનારાયણ છે, કોઈના સીતારામ છે, તો કોઈના રાધાકૃષ્ણ છે અને કોઈના માત્ર બાલકૃષ્ણ છે. મોટા ભાગના દ્વૈતવાદીઓ એવું માને છે કે ભગવાન તો સાકાર જ છે, નિરાકાર છે જ નહિ. અને આ સાકાર ભગવાન એટલે પોતપોતાના માનેલા ઇષ્ટ – રામ, કૃષ્ણ વગેરે તેમનું માનેલું જે સ્વરૂપ છે તે કાલ્પનિક યા ભાવુકતાપૂર્ણ નથી પણ તે તે લોકોમાં તે પોતે સદાને માટે આવા જ સ્વરૂપ રહે છે એમ માને છે. આ બધું ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં નહિ પણ લાગણીના ક્ષેત્રમાં આવી શકે. એટલે આપણે તેના વિશે ચર્ચા કરીશું નહિ. ભક્તોની ભાવના અને લાગણીઓ બુદ્ધિની કર્કશતાને સહન કરી શકે નહિ. એટલે તેમને પોતપોતાના ઇષ્ટદેવમાં આનંદિત રહેવા દો!

એક મુદ્દાની વાત કહીને આ પૂરું કરીએ. આ બધા વૈષ્ણવાચાર્યોમાં રામાનંદાચાર્ય સિવાયના બધા જ લગભગ કટ્ટર બ્રાહ્મણવાદી હતા. હા! રામાનંદાચાર્ય ઉદાર હતા. તેમણે પોતાના નવે શિષ્યો, જે શૂદ્રો હતા તેમને દીક્ષા આપી, સમાન ભાવથી રામનામનો મંત્ર આપ્યો હતો. તે સમયે તેમણે આ એક મહાન ક્રાંતિ કરી ગણાય. પરંતુ પાછળથી તેમની પરંપરામાં પણ બ્રાહ્મણવાદ કટ્ટર રીતે પેસી ગયેલો દેખાય છે. બાકીના આચાર્યો મોટા પંડિતો હતા, ધુરંધર હતા તેની ના નથી. તે બધાય, લગભગ, માયાવાદ સામે ઝઝૂમ્યા છે અને ભક્તિમાર્ગની સ્થાપના માટે જીવ્યા છે. પરંતુ સામાન્ય જનતા એટલે કે અસ્પૃશ્ય લોકો, શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ વગેરે માટે તેમની કટ્ટરતા એકએકથી ચઢી જાય તેવી છે. મૂળમાં વર્ણવ્યવસ્થાના કુસંસ્કારોએ સારા સારા માણસોનાં પણ મગજ વિકૃત કરી નાખ્યાં હતાં. સામાજિક ન્યાયની કલ્પના જ તેઓ કરી શકતા નહિ, આમાંના કેટલાકે પોતાના પુત્રો માટે, ભત્રીજાઓ માટે, પોતાના વંશજો માટે, વિશેષ ધાર્મિક લાભો ઊભા કર્યા અને જાગીરદારી ચલાવી એશઆરામનું કાયમી સાધન કરી આપ્યું.

આ રીતે આપણું છઠ્ઠું અને મહત્ત્વનું દર્શન જેને ઉત્તરમીમાંસા યા વેદાન્તદર્શન કહેવામાં આવે છે તે વિશે મેં મારી દૃષ્ટિ પ્રમાણે વિવેચન કર્યું. પ્રસ્થાનત્રયીને જો શુદ્ધ રીતે, ખરેખર, ભણવી-સમજવી હોય તો કોઈ પણ સંપ્રદાય કે પંથના આચાર્યના ભાષ્ય યા ટીકાનો સહારો લીધા વિના તેને મૂળરૂપથી સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્યારે કોઈ પંથ કે સંપ્રદાયનાં ચર્ચમાં આપણે પહેરી લઈએ છીએ ત્યારે સત્યને પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા આપણે ખોઈ બેસીએ છીએ. અંધશ્રદ્ધા વિના સાંપ્રદાયિકતા શક્ય જ નથી અને અંધશ્રદ્ધા કદી સત્યનાં દર્શન કરી જ ના શકે. એટલે બની શકે તેટલા ગ્રન્થોને મૂળથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં જ તમને અદ્ભુત રસાનંદ આવશે.

અધ્યાત્મવાદ માનવજાત માટે આવશ્યક છે. જોકે તેના વિના પણ માણસ જીવી તો શકવાનો જ - જેમ પશુઓ વગેરે જીવે છે તેમ. જો સમજણપૂર્વકનો અધ્યાત્મવાદ માનવ-સમાજમાં પ્રસ્થાપિત થઈ શકે તો વ્યક્તિ તથા સમાજના વિચારો તથા આચારોને પરિશુદ્ધ બનાવવામાં તેનો ફાળો અતિ મહત્વનો રહેશે. તેના વિના માણસમાત્ર અર્થ અને કામની પ્રધાનતાનો દાસ બનીને કદાચ રાક્ષસી ભાવ તરફ ધકેલાઈ જાય. એટલે જીવનમાં અધ્યાત્મવાદને સ્થાન મળે તે માણસના હિતમાં જ છે. પણ અધ્યાત્મવાદ કોરો ન હોવો જોઈએ. કોરું અધ્યાત્મ દારિદ્ર લાવે છે. બધાં ભગતડાં માત્ર ભેગાં થઈ જાય એવું આપણે ન ઇચ્છીએ. અધ્યાત્મવાદનો મહેલ ભૌતિકતાના સુદૃઢ પાયા વિના રચી ન શકાય. ઘણા લોકો ભૌતિક સુખો તથા ઐશ્વર્યનો વિરોધ કરતા હોય છે - ગાળો દેતા હોય છે. તેઓ માને છે કે ભૌતિકતા તથા આધ્યાત્મિકતા સાથે રહી શકે જ નહીં. આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ થવા માટે ભૌતિકતાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જ જોઈએ તેમ તેઓ માને છે, અને મનાવે છે. આ વાત બરાબર નથી. હા! કોરી ભૌતિકતા અશાન્તિ અને ભય જન્માવે છે, પણ જો બન્નેનો - એટલે કે ભૌતિકતા તથા અધ્યાત્મનો - મેળ કરાવ્યો હોત તો બન્ને એકબીજાનાં પૂરક બની સહાયક બને છે. એકાદ વ્યક્તિ સુદામા બની શકે પણ પૂરા સમાજને સુદામાનો આદર્શ આપી ન શકાય. એક વ્યક્તિ કદાચ માત્ર પાંદડાં ખાઈને જીવી શકે પણ પૂરા સમાજને પાંદડાં ખાઈને જીવતા રહેવાનું કહી શકાય નહિ. દરેક વ્યક્તિને તેની પોતાની આશા, આકાંક્ષાઓ વગેરે હોય જ છે. એટલે ભૌતિક વિકાસને આધ્યાત્મિક વિકાસનો પાયો બનાવી શકાય. જો વ્યક્તિની સામાન્ય આવશ્યકતાઓ પણ પૂરી થઈ શકતી ન હોય તો તે શાન્તિનો અનુભવ ભાગ્યે કરી શકશે. બીજી તરફ જો આવશ્યકતાઓમાં જ ડૂબી મરવાનું હોય તો તે પણ અશાન્તિ જ પેદા કરશે. ભૌતિકતા તથા અધ્યાત્મના સુમેળથી યથાયોગ્યતા આવશે. વ્યક્તિનો સંતુલિત વિકાસ થશે.

વિજ્ઞાન વિના ભૌતિકવિકાસ શક્ય નથી. એટલે વિજ્ઞાનની દિશામાં આગેકૂચ ચાલતી રહેવી જ જોઈએ. વિજ્ઞાનથી ડરવાની કે ભાગવાની જરૂર નથી. વિજ્ઞાન પોતે ખરાબ નથી. વિજ્ઞાનની શક્તિ જે હાથમાં હશે તે હાથ જો ખરાબ હશે તો તેનો ખરાબ ઉપયોગ થશે, હાથ સારા હશે તો લોકોનાં દુઃખદારિદ્ર દૂર થશે. અધ્યાત્મનું કામ હાથને સારા બનાવવાનું છે. વિજ્ઞાનના લાભો સામાન્ય લોકોને મળતા રહે તે જરૂરી છે.

વિજ્ઞાન ધર્મવિરોધી નથી, અધ્યાત્મવિરોધી પણ નથી. અંધશ્રદ્ધાળુ, દુર્બળ મનના લોકો જ વિજ્ઞાનથી હંમેશાં ડરતા રહેતા હોય છે. એનું કારણ છે કે વિજ્ઞાન આગળ તેમની તથા અન્યકથિત ભ્રાન્તિપૂર્ણ માન્યતાઓ ટકી શકતી હોતી નથી. અને આટલા કારણસર જ તેઓ વિજ્ઞાનનો આંધળો વિરોધ કરતા હોય છે. ખરેખર તો વિજ્ઞાન એ પ્રયોગશાળાનું સત્ય છે, કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રયોગ કરીને એની સત્યતાની સાબિતી લઈ શકે છે. આવા સત્ય સમક્ષ વર્ષોથી પાળી-પોષી રાખેલી ભ્રાન્તિઓ તૂટી પડતી હોય તો તે ભલે તૂટી પડે. તેમાં જ માનવસમાજનું કલ્યાણ છે. વાંદરી જેમ પોતાના મરેલા બચ્ચાને છાતીએ ચોંટાડી ફર્યા કરે છે તેમ આધારહીન માન્યતાઓને ચોંટાડી રાખવી સમાજ માટે હિતાવહ નથી. તે જેટલી વહેલી છૂટશે તેટલું વહેલું સમાજનું ભલું થશે. પરંતુ વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાની એક સીમા છે. તેની ક્ષમતાઓ જ્યાં પૂરી થઈ જાય ત્યાં જ બંધું પૂરું થઈ જતું નથી. ત્યાંથી જે શરૂ થાય છે તે અધ્યાત્મ છે. તે પ્રયોગશાળાના જોરે આગળ નથી વધતું પણ શ્રદ્ધા અને અંતરજ્ઞાનના જોરે આગળ વધે છે. વિજ્ઞાન આપણને જ્યાં સુધી લઈ જાય ત્યાં સુધી તો આપણે તેના સહારે જ જઈએ પણ જ્યાં તે અટકી જાય ત્યાં આપણે પણ અટકી ન જઈએ. ત્યાંથી અધ્યાત્મના જોરે આગળ વધીએ. વિજ્ઞાન સત્ય છે અને ધર્મ પણ સત્ય છે. એટલે બે સત્યોને એકમેકનો વિરોધ હોય જ નહિ. બન્ને સત્યો એક જ હોય અથવા તો એકમેકનાં પૂરક હોય, જેઓ વિજ્ઞાનને ધર્મવિરોધી કે અધ્યાત્મવિરોધી બનાવવા પ્રયત્ન કરતા હશે તેઓ ધર્મનું ભલું નથી કરી રહ્યા, ભૂંડું જ કરી રહ્યા છે. ધર્મ વિનાનું વિજ્ઞાન કદાચ મહાવિનાશક રાક્ષસ જ હશે. ધર્મ અને વિજ્ઞાનનો સુમેળ જ વ્યક્તિ તથા સમાજના પ્રશ્નોનું પૂર્ણ વાસ્તવિક સમાધાન હશે.

સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિક્રમ, જીવ, જીવક્રમ, ભૂત, ભૌતિક તત્ત્વો વગેરે બાબતો વિજ્ઞાનને સોંપી દેવી જોઈએ. વિજ્ઞાનના નિર્ણયો અને અનુભવોને માત્ર ધાર્મિક માન્યતાના જોરે લાંબા સમય સુધી ઉવેખી શકાય નહિ. જે તિરસ્કાર કરશે તે જડતામાં જકડાઈ જશે. દાર્શનિક ચર્ચાનો હેતુ બુદ્ધિવિકાસ છે - સાચા અને વાસ્તવિક નિર્ણયો કરવાની શક્તિ કેળવાય તે છે. મારું પ્રત્યેક વાક્ય સાચું છે તેવું મારું કથન

નથી. તેમાં ત્રુટિઓ રહેવાની પૂરેપૂરી શક્યતાઓ છે જ. એટલે અંધાનુકરણ કર્યા વિના બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનભાનથી તેને જોખજો અને પછી યોગ્ય હોત તેટલું ગ્રહણ કરજો. મારી ઇચ્છા તો, આ દર્શનચર્યા દ્વારા આપણે ભૂતકાળ તથા વર્તમાનકાળના પ્રશ્નોને તેની સફળતા યા નિષ્ફળતાનાં કારણો સાથે સમજતા થઈએ એટલી જ છે – મોહવશ યા અંધશ્રદ્ધાવશ કંઈ ખોટું પકડાઈ ગયું હોય તો તે છોડી દઈએ અને સાચું દેખાય તેને ગ્રહણ કરીએ તેટલી જ છે.

મેં દર્શનોને કદી વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ જોયાં નથી. સમાજ તથા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ જોયાં છે. અને તે દૃષ્ટિએ તેમાં મને જે તથ્યાતથ્ય દેખાયું છે તે તમારી સમક્ષ રાખ્યું છે. આ દર્શનથી મારા આત્માનો મોક્ષ થશે. હું પરમપદને પ્રાપ્ત કરીશ એવા વિચારો મને આવ્યા નથી. મારું શું થશે તેનો મને વિચાર નથી આવતો પરંતુ મારો સમાજ, મારું રાષ્ટ્ર તથા માનવજાતનું શું થશે તેના વિચારો મને જરૂર આવે છે. વ્યક્તિગત અધ્યાત્મવાદના કારણે સમાજ, રાષ્ટ્ર તથા માનવજાતને ફટકા પડે, તે બધાં દુર્બળ થાય તે હું સહન કરી શકતો નથી. એવી એવી વિચારધારાઓને લોકોએ ભલે ગમે તે નામો આપ્યાં હોય તથા તેનાં ગીતો ગાયાં હોય, પણ મારે મન તો તે સ્વાર્થદર્શન જ છે. નર્થુ સ્વાર્થદર્શન જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપતું નથી. આપણે એવી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરતા રહેવાની છે કે, “મારું જે થવું હોય તે થાઓ, મારા આત્માનું જે થવું હોય તે થાય, મને મોક્ષ મળે યા ના મળે પણ મારા સમાજનું, મારા રાષ્ટ્રનું અને સારી માનવજાતનું કલ્યાણ થવું જોઈએ. એવા કલ્યાણયજ્ઞની હું આહુતિ બનીશ એ જ મારું ધ્યેય, એ જ મારું દર્શન અને એ જ મારું મંતવ્ય.”

ઓમ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ।

* * *